

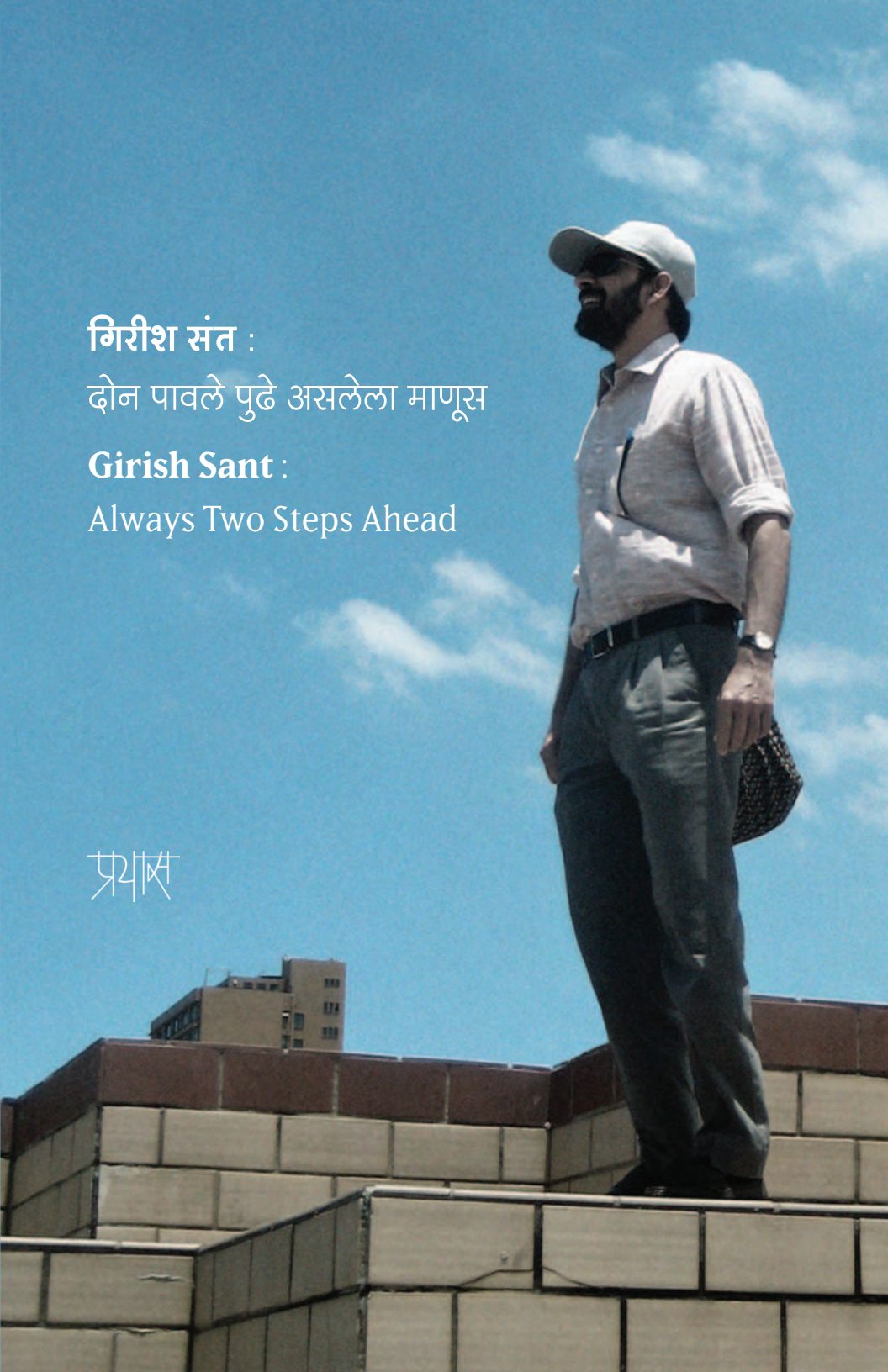
गिरीश संत :

दीन पावले पुढे असलेला माणूस

Girish Sant :

Always Two Steps Ahead

प्रयत्न

Playas Energy Group

order to allow prospective buyers to make an informed choice.

Though labelling is increasing sales of efficient appliances, awareness by itself is not sufficient. Three-fourths of Indian consumers are poor, and pay a low tariff for electricity, called a lifeline tariff. For them, saved electricity translates into

Are electricity regulators independent? If not, what needs to be done to improve their functioning?

Of late, the Centre is attempting to usurp powers from the regulator. In this backdrop, *fe* brings you a debate on the current state of affairs on the regulatory front. And what needs

Regulators need to improve perception and credibility

The creation of your judicial regulatory commission is a major institutional change being made in India. Commissions have been or are being introduced in several major economic sectors, such as electricity, tele-
com, water, oil-gas, etc. The division of authority between the government and regulator is a blurred line, which is being delin-

Although these institutions are not supposed to make policy decisions, their decisions in the economic sphere usually have direct consequences in the policy domain. In addition, the governments are not accustomed or willing to let go their control on these economic sectors.

When the first Electricity Regulatory Commission (ERC) was instituted in China, it was expected to act as a barrier between the gov-

In most cases, one could argue that state governments did not fully know what kind of animal they were creating. So far, the government's inaction is a possible harbinger of regulation. Little else for agricultural or commercial consumers have had large impact on the public, and also created large political ripples.

NGOs. In many cases, there are close relations of informal discussions and consultation between the government and NGOs, thus, the government attempts to exert its control by appointing amenable persons to man NGOs. The reduced independence of NGOs erodes their credibility in the eyes of the public. Issues that make the NGOs an

Ginoh Sant

normal be in their functioning, by mechanisms such as routine analytical reviews of EPC codes, institutional strengthening of EPCs, such as grade of conduct, etc. some contractors using EPCs under a better motivation or want to make

There is, however, also a danger of reducing ERGs to government departments, if one attempts to try and put ERGs under a leash. The danger is all the more, when the sector is predominantly owned by the government itself.

One should appreciate that EPRC used to retain consistence of social realities and their arbitrary actions can be very damaging to society — examples of which are not difficult to find.

At the same time, no one can argue that governments have an impeccable track record of good decisions. The EPR saga, pitting off FVD losses at agricultural reconstruction, poisoning SDBs from sharpening national tariffs are only some of its examples in the history

If we want the ERGs to handle things in a more responsible manner, there are three important ingredients that seem essential. First, all appointments in ERGs should be transparent and above board. In order to do this, the selection committee should submit its reports to the legislature. Second, ERGs should be strengthened financially, including good staffing, training of members and staff. We should improve quality of decisions by different ERGs, creating

port in
onstrates
eler users
s than bus
nposed by
onsidered

This article challenges the popular perception that urban public transport, especially bus services in India are subsidised while cars and two-wheelers are not. It demonstrates through a case study of urban transport in Pune that a bus user is much less subsidised than a car or two-wheeler user when all costs imposed by transport modes are considered. In the process, it also examines some issues regarding municipal budgeting in Indian cities.

Costs Imposed by Urban Transport

costs imposed by transport have been well studied in research (Lindberg 2002; Sen et al 2005; Shoup 2005; VTU-TC 2007). For example, Litman lists 20 different costs in VTU-TC (2007). These include vehicle ownership, operation, road land value, road construction and maintenance costs, congestion caused, etc. Some of these costs are internal in that they affect only the user of the service without any impact on the rest of society, while many are external, i.e. imposed by the user on the rest of society (Lindberg 2002; Sen et al 2005). That, while the cost of owning a vehicle is internal, costs such as air pollution, congestion and safety risks are external as the rest of society is also affected by them, often more than the owner of the vehicle. Moreover, external costs differ across different modes of transport. For example, air pollution costs imposed by a car differ from those imposed by a bus. For this article, we define "subsidy" given to a mode as the sum of the external costs imposed (and unpaid) by the mode plus any explicit subsidy to the mode. Considering such externalities, which are typically ignored, drastically changes our understanding of subsidies.

Our primary interest is in exposing the relative subsidies enjoyed by the three

Dabhol Project PPA

Girish Sant
Shantanu Dixi
Subodh Wagle

The analysis shows that, contrary to the claims of DPC, the levelised tariff for DPC's power will vary from Rs 3.44 per kWh to Rs 2.68 per kWh depending on the price of oil, the plant load factor and the rupee-dollar exchange rate. For

greatly improved by
from Achok Datar,
adina Rath, Sriraman Siva
tix.

lok.arenivas@gmail.com)
(h@pragyaipune.org) are
Wx Group. Pune

COSTING ENERGY

Look at alternatives:

Girish Sant examines the pros and cons of implementing the Integrated Resource Planning method in the power sector.

THE greater extent to which India's new health-care system is able to deliver quality services to all, the more it will be able to attract investment and ensure the country's economic growth.

विश्व विद्यापीठ की शक्ति का तुलनात्मक विश्लेषण

मा, माफक दरात वी

बीजदरवाढीच्या प्रस्तावामळे सामान्य ग्राहकाची कोडी !

गिरिश संत १९७१-८०
रुड़ौर
विद्यार्त्थी लोड शेरिंग
किरा प्रमंड की धरम
धननीवा मणोल कीर
इ अन निकरे विस्तर
ब्रह्मकला अंगरी
स्य विधुत मंडलार्या

सुप्रसन्न वस्त्रान् कलेयस्य शिखरिणासुरोऽपराधम्
 लुप्तम् मयः लोकं तृणपावस्येऽपारतेऽन्धेन मण्ड-
 हस्तमयः प्रमादतः प्रत्यक्षेऽन्धेन दहत्य कलनं नील-
 निवारकं मेघजलं वरुणं अतिथिं सत्त्वयः तुरीयः, लभ-
 मः, मन्त्रायाः कल्याणं तानाकल्याणं दत्तानीति
 स्वयं निरुध्वा शरीरं हरीतः, प्रः प्रमत्तमयः उद्यम-
 शक्तिं मयः कलं सख्यः मण्डितः तुमसा एकैव उद्यम-
 शक्तिः तां हृदये, तन्मयः तानाकल्याणं प्रत्यक्षं निवारक-
 मयः, तं लोकाकल्याणं निवारकं दत्तः मन्त्रायाः
 कल्याणं लोकाकल्याणं लोकाकल्याणं दत्तः अमेलः अतिथिः तां
 मन्त्रायाः लोकाकल्याणं मयः मन्त्रायाः लोकाकल्याणं
 लोकाकल्याणं अमेलः लोकाकल्याणं लोकाकल्याणं प्रत्यक्षं
 लोकाकल्याणं लोकाकल्याणं लोकाकल्याणं लोकाकल्याणं
 लोकाकल्याणं लोकाकल्याणं लोकाकल्याणं लोकाकल्याणं

[illegible]

गिरीश संत :
दोन पावले पुढे असलेला माणूस

Girish Sant :
Always Two Steps Ahead

प्रयास

आरोग्य, ऊर्जा, शिक्षण आणि पालकत्व
या विषयांतील विशेष प्रयत्न

गिरीश संत : दोन पावले पुढे असलेला माणूस
Girish Sant : Always Two Steps Ahead

© PRAYAS, 2013

Prayas, Amrita Clinic,
Sambhaji Bridge Corner,
Karve Road, Deccan Gymkhana,
Pune 411 004. India
Phone : + 91 20 25441230, 25420720
Fax: + 91 20 25420337
E-mail : energy@prayaspune.org;
health@prayaspune.org
website: prayaspune.org

February, 2013

Layout : Prayas, Pune.

Cover : MUDRA, 383 Narayan Peth, Pune-411 030.

Printed at : MUDRA, 383 Narayan Peth, Pune-411 030.

हे पुस्तक तयार करताना अनेक सुहृदांनी मदत केली. त्यात माधुरी पुरंदरे, नीता देशपांडे, नीलिमा सहस्रबुद्धे, सुजीत पटवर्धन यांचा आवर्जून उल्लेख करायला हवा. या पुस्तकातील छायाचित्रे अनेक मित्रांकडून उपलब्ध झाली. या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार.

अनुक्रम / Contents

• प्रस्तावना		5
• Preface		8
• गिरीश संत		12
• Girish Sant		20
• Girish Sant : The Person I Knew	E.A.S.Sarma	31
• न मळलेल्या वाटेवरचा आनंदयात्री	प्रा. एन. डी. पाटील	38
• Girish	K. Ashok Rao	45
• Recollections of Girish	Navroz K. Dubash	47
• Girish : A Personal Tribute	Wenny Ho	52
• Memories of My Friend and Mentor	Amol Phadke	55
• ... .. !	Narasimha D. Rao	61
• An Inspiring Friend	Ian Tellam	65
• Girish, My Guru	Rainer Horig	69
• My Memories of Girish	Ranjit Deshmukh	73
• Prayas & Girish - the Bright Side of (My) India	Alexander Boegle	76
• The Quiet Maverick - Some Reflections	Sudhir Chella Rajan	78
• Remembering Girish	Ashwin Gambhir	81

• आमचे गिरीशसर	कैलास कुलकर्णी	85
• आदरणीय प्रभावी व्यक्तीमत्त्व... गिरीश	अपर्णा जोशी	89
• Moments Lived with Girish	Sreekumar N.	92
• गिरीशच्या आठवणी :		
याहून आता हातात काहीच उरलं नाही.	मंदाकिनी संत	99
• गिरीश, माझा मुलगा	श्रीकांत संत	107
• गिरीश...	धनाश्री गोखले	109
• Memories of Mama	Juilee S. Gokhale	116
• असं का व्हावं ?	डॉ. पुष्पा ढवळे	120
• गिरीश...	विनय कुलकर्णी	122
• Girish – Friend, Philosopher, Fellow Traveller	Shripad Dharmadhikary	133
• Campus Years With Girish	Ajit Gaunekar	142
• सिस्टीममध्ये उतरलेला मित्र... गिरीश	अनिरुद्ध केतकर	151
• Memories of Bandya	Ashutosh Dikshit	159
• Scaling New Heights With Bandya	Jayant Kulkarni	163
• Why Bandya Made a Difference	Anand Pai	171
• My Friend Bandya	Jitendra Vaidya (JD)	175
• मी-आम्ही-आमचं काम अजुन चालतोचि वाट...	गिरीश संत	179
• Handling the Energy Crisis	Girish Sant	203

प्रस्तावना

आपल्या सर्वांचा मित्र, सहकारी, गिरीश संत दोन फेब्रुवारीला अचानकपणे गेला. गिरीशच्या जाण्यानं, आपला उत्साही, प्रसन्न, समाजहिताची - त्यातल्या विविध संदर्भांची - जाणीव असलेला, वंचितांचे हक्क त्यांना मिळवून देण्यासाठी सदैव जागरूक असणारा, साथी हरपला.

वयाच्या तेविसाव्या वर्षापासून ऊर्जेसारख्या विषयात, समाजहिताच्या जाणिवेनं सरकारी धोरणांना प्रश्नांकीत करणं आणि ती बदलवण्यास भाग पाडणं, याचा ध्यास त्यानं घेतलेला होता. सरकारी व्यवस्थांमध्ये न शिरता, कुठलीही निश्चित मदत, आर्थिक स्थैर्य नसताना, त्या विषयाचा सखोल अभ्यास करायला त्यानं सुरुवात केली. या अभ्यासातून प्रस्थापित धोरणं बदलवून, कमतरता दूर करून, वंचित समाजघटकांचे हित साधण्याचा प्रयत्न त्यानं सातत्यानं आयुष्यभर केला. व्यवस्थेच्या चौकटीबाहेर राहून ती पारदर्शक, उत्तरदायी आणि सहभागी करण्यासाठी नम्रपणे शेवटपर्यंत धडपडला.

गिरीश एक मित्र, एक कार्यकर्ता, एक संशोधक म्हणून आपल्यापैकी अनेकांना माहीत आहे. अतिशय उमदं, उत्साही, दुसऱ्याला समजून घेणारं, असं त्याचं व्यक्तिमत्त्व होतं. विशेषतः तरुण मुलामुलींबद्दल त्याला विशेष आत्मीयता होती. त्यांना आश्वासक हात पुढं करणाऱ्या आणि दृष्टी देणाऱ्या मित्राची गरज असते, हे त्याला जाणवायचं. आणि ती अचूकपणे भागवायला साधायचंही. तरुण पिढीचे नेमके प्रश्न समजावून घेण्याची आणि त्यावर त्यांच्याशी चर्चा करताना तयार उत्तरं न देता, उत्तरांचं बीज प्रश्नकर्त्यांच्या मनात सहजपणे पेरायची त्याची हातोटी विस्मयचकित करून सोडणारी होती. अनेक तरुण सहकारी त्याच्यासोबत काम करत होते. त्यातले काहीजण कालांतरानं उच्चशिक्षणासाठी इतरत्र गेले. त्या प्रत्येकाशी त्याचा सातत्यानं संपर्क होता.

कुठल्याही कामात, अभ्यासात पार टोकापर्यंत जाण्याची गिरीशची पद्धत

होती. आपल्या स्वतःच्या शब्दांवर, मांडणीवर प्रथम आपला विश्वास बसणं आवश्यक असतं, असं त्याचं मत होतं. त्यामध्ये कोणतीही कमतरता तो राहू देत नसे. अर्ध्यामुर्ध्या अभ्यासावर, इतरांना कळत नाही म्हणून, वेळ मारून नेणं त्यानं कधीही मान्य केलं नाही. मात्र स्वतःच्या या कसोटीला उतरलेले विचार कुणाच्याही दडपणाला न जुमानता, तो ठामपणे मांडत असे.

आजच्या वाढत्या बाजारप्रेमी व्यवस्थेत, गिरीशसारख्या माणसांची फार गरज आहे. सामाजिक जाणिवादेखील आजकाल माणसांना घातक शस्त्रांसारखं तीक्ष्ण करून सोडतात. अशावेळी अतिशय शांतपणानं जिभेला धार न लावता, शब्द म्हणजे धारदार शस्त्रच असं न मानता, जीवनमूल्यांना पेलून, सातत्यानं आणि साक्षेपी काम करत राहणाऱ्या त्यांच्यासारख्या माणसांची कमतरता फार जाणवणार आहे. अक्राळविक्राळ व्यवस्थेला आपल्या स्पष्ट आणि अभ्यासपूर्ण प्रश्नांनी जेरीला आणून, तिच्यात आवश्यक बदल घडवण्याची हिंमत त्यानं कुठून पैदा केली होती, न कळे. इतकंच नाही, तर असे बदल घडवता येतात, ही आशा आणि क्षमताही त्यानं अनेकांच्या मनांत आणि मनगटांतही निर्माण केली.

त्याचं काम प्रयास या सामाजिक संस्थेच्या माध्यमातून असलं तरी त्या सामाजिक कार्याचा विचार करण्याची आणि प्रत्यक्ष कामाची पद्धतही वैज्ञानिकाची होती. आजच्या काळातली परिस्थिती, त्यातील आव्हानं, यांची अत्यंत काटेकोर जाण त्याला होती आणि त्यातूनच त्याचं ऊर्जा प्रश्नांमधलं अभ्यासपूर्ण संशोधनात्मक विश्लेषण तयार होत असे. अशा प्रकारे सामाजिक प्रश्नांच्या उत्तरांचा एक नवाच मार्ग त्यानं शोधला आणि त्या मार्गावर अनेकांना साथीला घेऊन काम केलं. मात्र त्या वैज्ञानिक विश्लेषणाला 'वंचितांना त्यांच्या हक्काचं जे काही आहे, ते मिळवून द्यायला हवं' या धारणेचं अस्तर कायमच असायचं. कामाबद्दलची आस्था, तडफ, माणूसपणाची जपणूक आणि नेमकेपणा ह्यांचं अत्यंत विलक्षण मिश्रण त्याच्या ठायी होतं.

एखादं माणूस आपल्यात असताना त्याच्याबद्दल आपल्याला जे वाटतं ते नेहमीच आपापल्या मनाच्या निःशब्द अवकाशात असतं. ते त्या माणसापाशी उघड करण्याची आपल्याकडे पद्धत नाही; शब्दांनी तर मुळीच नाही. पण निदान आता जरी ते मांडलं गेलं, तर त्यातून आपला हा हरवलेला सखा आपल्याला भेटेल, अशी इच्छा त्याच्या प्रियजनांच्या मनात हे पुस्तक तयार करताना आहे.

गिरीशबद्दल त्याच्या सुहृदांनी जे लिहिलं, ते इंग्रजी व मराठी ह्या दोन्ही भाषांतून. वाचकांच्या सोयीसाठी प्रस्तावना आणि जीवनप्रवासाचा संक्षिप्त आढावा दोन्ही भाषांतून देत आहोत. याखेरीज, गिरीशनं आपल्या वाटचालीबद्दल २००४ साली लिहिलेला मौज दिवाळी अंकांतील लेख, आणि हिंदू बिझनेस लाईन या इंग्रजी वृत्तपत्रात लिहिलेला, भारताच्या ऊर्जा आव्हानांसंदर्भातील लेख, जो त्याचा शेवटचाच लेख ठरला, तोही समाविष्ट करत आहोत.

गेल्या वीस वर्षांत गिरीशनं सामाजिक संदर्भामध्ये, सखोल अभ्यासाच्या आधारानं व्यवस्थेला उत्तरदायी बनवणारं जे प्रारूप तयार केलं, ते आजच्या आणि उद्याच्याही वैज्ञानिकांना दिशादर्शक ठरायला हवं असेल, तर गिरीश स्थळकाळाच्या मर्यादा ओलांडून तरुण पिढीला समजायला हवा.

‘व्यावसायिक कौशल्यांचा खऱ्या अर्थानं समाजाच्या घडणीसाठी वापर करता येतो’ – या कल्पनेची दारं उघडून देण्याचं गिरीशनं केलेलं काम सर्वांपर्यंत पोचायला हवं.

कमालीची बुद्धिमत्ता आणि विलक्षण संवेदनशीलता याचं एक अजब मिश्रण आपल्या गिरीशजवळ होतं. त्याच्यावरच्या अलोट प्रेमातूनच त्याच्या प्रियजनांनी आपलं मन इथं अभिव्यक्त केलेलं आहे.

सातत्यानं आसपासच्या सर्वांपेक्षा दोन पावलं पुढं असलेला आपला गिरीश या पुस्तकातून आपल्याला पुनःपुन्हा भेटत राहावा, एवढीच इच्छा आहे.

Preface

Our friend, colleague and comrade Girish Sant passed away unexpectedly on 2nd February, 2012. In his passing away, we have lost a compatriot who was enthusiastic, cheerful, caring and sensitive, who held the public interest close to his heart and was aware of its varied dimensions, and strove persistently for the rights of the deprived sections of society.

From his early twenties, Girish began to question government policy on energy and related issues from a public interest perspective. With a single-minded focus on bringing about change in the energy policy, he first embarked on an in-depth study of the issues involved even though there was no financial stability or any assured help. He doggedly championed the interests of the deprived sections of society by changing established policies and removing their inherent deficiencies, thus placing the fruits of his study in their service. Until the very end, he humbly endeavoured to make the system more transparent, accountable and participatory, even as he remained outside it.

Many of us knew Girish as a friend, an activist, a researcher. He was brimful of enthusiasm, very understanding of others, and a reassuring presence in daily interactions. He had a special affection for youth. He understood that they needed friendship, support and guidance, and he could fulfill this need admirably. He had an amazing ability to understand the precise questions of the young generation, and without answering these directly, he would sow the root of the answers in their minds and spur them to find their own solutions. Many young colleagues were working with him closely, some of

whom left the organisation to pursue higher education. Even then, he was regularly in touch with every one of them.

Exhaustive research was a hallmark of his work. He believed that he himself had to trust what he presented to the world, including the words he deployed for this purpose. He would not allow any deficiencies in this matter. At the same time, regardless of the pressures, he never hesitated to speak his mind once he was confident that his thought process had met his exacting standards.

People like Girish are sorely needed in today's world where the market rules. We live in times when social consciousness often makes people angular and shrill. In these circumstances, a dedicated worker like Girish who laboured quietly and persistently and lived his life by certain values will be sorely missed. It must be mentioned that he never used words as weapons, always watchful of their misuse or abuse. He had a reservoir of courage to challenge the system with his precise and well-studied questions. More importantly, he inspired others that change was within reach, and indeed that they themselves could be its instruments.

His social work carried out through Prayas, an NGO, had a scientific basis and methodology. He was keenly aware of today's circumstances and the challenges they present, which informed his study of energy-related issues. In this manner, he paved a new path on which he explored solutions to vexed social problems, and worked together with many others towards this end goal. However, his scientific analysis was always coupled with the firm belief that the deprived need to get what is rightfully theirs. He was committed to his work, dynamic and exacting, indeed a remarkable blend of ideal qualities with that rare human touch.

When a person is with us, the feelings we have for him are always cushioned in the wordless quiet of our minds. We rarely articulate these feelings in his presence, and certainly not in so many words. Many of Girish's friends felt that if we express our feelings at least now, we would have an opportunity to meet our lost friend once again. Hence this book.

This book contains memories written by Girish's friends and colleagues, in English, or Marathi. The book includes a Preface and short bio-sketch of Girish in English as well as Marathi. Two articles written by Girish himself are also part of this book. These are, a Marathi article written in 2004 Mauj Diwali special issue about his journey and work, and an article in Hindu Business Line on India's energy challenges, which was to become his last article.

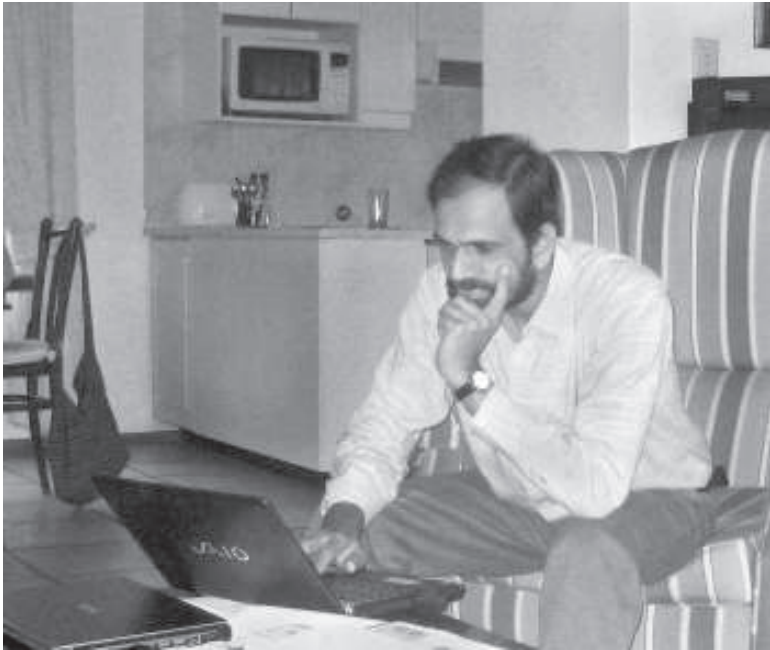
If the model developed in the social context by Girish in the last two decades in order to make the system accountable through meticulous studies has to guide today's scientists and those to come, then the young generation must have an opportunity to understand Girish beyond the boundaries of time and space. Girish's lifework stands testimony to the fact that professional skills can be channelled meaningfully towards social reconstruction. Indeed, this idea must reach all. It is with this hope that we have put together this book. Girish's friends and colleagues have expressed their feelings for their remarkable friend in this volume. We hope that we will meet our Girish again and again through this book.

*One of the finest analytical minds,
with an extraordinary moral commitment
to the public good and the common man,
whose contribution to the policy discourse
has been of the highest order in the country.*

गिरीश संत

२३ जानेवारी १९६६ – २ फेब्रुवारी २०१२

गिरीशच्या जीवनप्रवासाचा संक्षिप्त आढावा.

गिरीशचं लहानपण ठाण्यात गेलं. त्यानंतर त्यानं १९८२ मध्ये केमिकल इंजिनियरींगमध्ये बी.टेक. करण्यासाठी मुंबई आय.आय.टी.त प्रवेश घेतला. १९८६ मध्ये बी.टेक. पूर्ण झाल्यावर त्यानं एनर्जी सिस्टीम्समध्ये एम.टेक.ही केलं.

आय.आय.टी.त आल्यावरच्या सहा वर्षांत गिरीश अनेक गोष्टी उत्साहानं शिकला आणि त्यानं त्या जीव टाकून केल्या. या काळात त्याच्यातलं नेतृत्व आणि संघटनकौशल्यही बहरलं. आय.आय.टी.च्या अनेक गिर्यारोहण मोहिमांवर तो जात असे. गिर्यारोहणात त्याला कमालीचा रस होता आणि उत्तम गतीही होती. आय.आय.टी.च्या गिर्यारोहण विभागाचा तो १९८५-८६ मध्ये सचिव होता. याच काळात त्यानं हरिश्चंद्रगडाचा कोकणकडा सर्वप्रथम सर करण्याची योजना आखली आणि यशस्वीही केली. त्याचबरोबर, विशेषतः एम.टेक. करत असताना, त्याची सामाजिक जाणीव आणि समजही विलक्षण वेगानं वाढली. याच काळात त्याला श्रीपाद धर्माधिकारी, अजित गावणेकर, संजीवनी आणि विनय कुलकर्णी असे काही मित्रही भेटले. आपण पुढे काय करायचं आणि जे काही करायचं असेल त्याचा सामाजिक संदर्भ काय, यासारख्या प्रश्नांचा मागोवा घेणं हा या मित्रगटातल्या चर्चामधला महत्त्वाचा मुद्दा असे. श्रीपाद, संजीवनी आणि विनय पुण्यात होते. त्यामुळे १९८८ मध्ये शिक्षण संपवून गिरीश पुण्यात दाखल झाला.

शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत गिरीशला आपण नेमकं कशाप्रकारे काम करावं याबद्दलची काहीशी स्पष्टता आलेली होती. आजवर शिक्षणातून मिळवलेली कौशल्यं समाजाच्या उन्नतीसाठी वापरायची, त्यातून वैयक्तिक उत्कर्ष साधण्याची अपेक्षा ठेवायची नाही हे त्यानं ठरवलेलं होतं. ऊर्जाक्षेत्रात काम करायचं हेही एव्हाना त्याचं त्याला स्पष्ट झालेलं होतं. तरीही सुरुवात नेमकी कशी करावी याचा पक्का अंदाज येत नव्हता. पुण्यात आल्यावर सुरुवातीला त्यानं एका इंजिनियरींग कॉलेजमध्ये शिकवलं. त्यानंतर, ऊर्जाक्षेत्राचा अधिक आदमास यावा यासाठी काही कारखान्यांचं ऊर्जा-मूल्यमापन करून दिलं, आणि त्या कारखान्यांमधल्या ऊर्जा वापरातली अकार्यक्षमता कशी कमी करता येईल याबद्दलच्या योजना

करून देण्यात साहाय्यही केलं. सिस्टीम्स रिसर्च इन्स्टिट्यूट नावाच्या संशोधन संस्थेतही त्यानं काही काळ नोकरी केली. याच काळात बंगलोरच्या डॉ. अमूल्य रेड्डीचा डीफेंडस (Development Focused End Use Oriented) हा अभ्यास गिरीशच्या वाचनात आला. तो वाचून गिरीशला फार आनंद झाला. डॉ. रेड्डी हे ऊर्जा क्षेत्रातले आंतरराष्ट्रीय मान्यतेचे, अतिशय नामवंत निष्णात संशोधक. गिरीशच्या विचारांना आणि कल्पनांना डिफेंडसनी अक्षरशः बळ दिलं. याच प्रकारचा, किमान खर्चात आवश्यक ऊर्जा कशी मिळवता आणि वापरता येईल, असा एक आराखडा आपण महाराष्ट्रासाठी तयार करण्याचा विचार त्याच्या मनात मूळ धरू लागला. बंगलोरला जाऊन त्यानं डॉ. रेड्डीशी काही वेळा त्यासंदर्भात चर्चाही केली. त्यांच्या मार्गदर्शनाचा त्याला फार उपयोग झाला. संजीवनी आणि विनय तर त्याला शक्य ती सगळी मदत करायला तयारच होते. डॉ. रेड्डीच्या अमेरिकेत स्थायिक झालेल्या मित्रानी, डॉ. अशोक गाडगीळ यांनी त्याला या कामासाठी एक शिष्यवृत्तीही दिली. गिरीश आता वेगानं कामाला लागला. त्यानं नोकरी सोडून दिली आणि किमान ऊर्जा-खर्चाचा महाराष्ट्राचा आराखडा तयार करायला सुरुवात केली. हा आराखडा तयार करणं, त्यानंतर त्याची मांडणी अनेक ठिकाणी करणं, त्यातल्या दृष्टीला-कल्पनांना ऊर्जाक्षेत्राशी हितसंबंध असलेल्या लोकांकडून मिळालेला प्रतिसाद, या सर्वांतून त्याची स्वतःची ऊर्जाक्षेत्राबद्दलची जाणीव प्रगल्भ तर झालीच, पण भारताच्या ऊर्जाक्षेत्रातील आर्थिक-राजकीय व्यवहार, त्यांचे उद्योगक्षेत्राशी असलेले लागेबांधे यांची व्यापक समजही त्याला आली. हा आराखडा प्रकाशित झाल्यानं ऊर्जाक्षेत्रातल्या सक्रिय व्यक्तींचं आणि कार्यकर्त्यांचं लक्ष गिरीशकडे वेधलं गेलं.

या काळातच गिरीशला, ऊर्जा प्रश्नांना समन्यायी आणि शाश्वत पर्याय शोधण्याच्या वाटेवरचे दोन मित्र आणि सहकारी मिळाले, सुबोध वागळे आणि शंतनू दीक्षित. त्यांनी एकत्रच काम करायचं ठरवलं.

एव्हाना ऊर्जाक्षेत्रात वेगळेच वारे वाहू लागले होते. एनर्गनसारख्या कंपन्यांचे ऊर्जा प्रकल्प येऊ घातले होते. या प्रकल्पांच्या दूरगामी परिणामांची आणि त्यामुळे ऊर्जाक्षेत्रावर आणि अर्थव्यवस्थेवर ओढवणाऱ्या संकटांची चाहूल गिरीशला त्याच्या अभ्यासातून अचूकपणे लागली. एनर्गनच्या क्लिष्ट खरेदीकरारामागचं

भयंकर वास्तव काय आहे हे त्यानं स्पष्टपणे मांडलं. ह्या मांडणीत केवळ विदेशी गुंतवणूक वा प्रकल्पग्रस्तांवर होणारे दुष्परिणाम एवढेच नव्हते, तर एकूणच वीजक्षेत्रावर व अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या दुष्परिणामांकडे लक्ष वेधलेलं होतं.

आता काम आकार घेऊ लागलं होतं. त्याला संस्थात्मक पाठबळ मिळालं म्हणून १९९४ साली प्रयास या न्यासाची उभारणी झाली. गिरीश संत, संजीवनी कुलकर्णी आणि विनय कुलकर्णी यांनी प्रयास संस्थेची स्थापना केली. गिरीश, शंतनू आणि सुबोध यांनी ऊर्जा गटाचं तर विनय व संजीवनी यांनी आरोग्य गटाचं काम सुरू केलं. यानंतर गिरीशनं आयुष्यभर प्रयासच्या ऊर्जा गटाचं नेतृत्व सक्षमपणानं निभावलं. सर्वांनी एकदिलानं पण लोकशाही पद्धतीनं काम करण्यावर गिरीशचा अतिशय विश्वास होता. या गोष्टीचा त्यानं सतत पाठपुरावा केला. केवळ तिघांचा असलेला ऊर्जा गट विस्तारत गेला. पंधराहून अधिक, अत्यंत कार्यक्षम आणि समर्पित संशोधक गटात काम करू लागले. तरुण अभियंत्यांपासून ज्येष्ठ संशोधकांपर्यंत सर्वांना एकत्र आणण्याची अद्वितीय क्षमता गिरीशमध्ये होती. यांमध्ये अमोल, निकीत, तेजल, रवींद्र, अश्विन, रणजीत, गायत्री आणि अश्विनी या तरुणांपासून ते श्रीकुमार, दलजीत सिंग, अशोक, श्रीपाद यांच्यासारखे अनेक वर्षांचा अनुभव गाठीशी बांधून प्रयासमध्ये आलेले, वैविध्यपूर्ण पार्श्वभूमी असणारे लोकही आहेत. काम करताना आपली सकस प्रगतीही होते आहे, असं समाधान आपल्या सहकाऱ्यांना मिळायला हवं यावरही गिरीशचा कटाक्ष होता. त्यामुळे सुबोध वागळ्यांनी सुरू केलेल्या संसाधने आणि उपजीविका या विषयांवरच्या नव्या कामाला तसंच, अमोल, निकीत, रणजीत या तरुण मुलांना पी.एच.डी. करायलाही गिरीशनं प्रोत्साहन दिलं. संस्थात्मक नियम, कायदेशीर तरतुदी आणि प्रक्रियांकडे गिरीशचं विशेष लक्ष असे. त्यात कुठलीही कमतरता राहून जाऊ नये याबद्दल तो विशेष आग्रही असे.

आपल्या सोबत काम करणाऱ्या प्रत्येकात त्याला अतिशय रस असायचा; मग ते संशोधक असोत वा व्यवस्थापकीय गटातील कर्मचारी. गटातील प्रत्येकाशीच त्याला सहजपणे जोडून घेता येई. प्रत्येकाच्या प्रश्न-अडचणींकडे त्याचं नेहमी लक्ष असे. अगदी वैयक्तिक समस्यांच्या बाबतीतही त्याला आस्था असे. गिरीशच्या ऊर्जाक्षेत्रातील यश आणि योगदानाइतकंच त्याचं संस्थात्मक उभारणीतील कौशल्यही

खचितच वाखाणण्याजोगं होतं.

वर्षानुवर्षे त्याच त्या पद्धतीनं योजना बनवल्यामुळं त्यात राहून जाणाऱ्या त्रुटी नेमकेपणानं पुढं आणण्यासाठी केलेलं उच्च दर्जाचं विश्लेषण हे गिरीशच्या कामाचं एक प्रमुख वैशिष्ट्य होतं. सरदार सरोवर, महेश्वर आणि युगांडामधील बुजागळी या तीनही प्रचंड जलविद्युत प्रकल्पांची त्यानं केलेली निर्णायक आर्थिक-तंत्रवैज्ञानिक विश्लेषणं याची साक्ष आहेत.

सरदार सरोवर प्रकल्पाच्या विश्लेषणातून, ही योजना अतिशय अकार्यक्षम होती; तांत्रिकदृष्ट्या शक्य असलेले, परवडणारे आणि सामाजिक दृष्टीनं सुयोग्य असलेले अनेक पर्याय त्यात जमेस धरलेले नव्हते, हे स्पष्ट दिसून आलं. महेश्वर प्रकल्पातला वीजनिर्मितीवरचा अवास्तव खर्च या विश्लेषणातून उघडकीस आला. बुजागळी धरणाच्या बाबतीत भांडवली खर्च असायला हवेत त्याहून बरेच जास्त वाढवून धरलेले होते. त्यातील वीजखरेदी करार संपूर्णपणे एकतर्फी होता. प्रयासनं केलेल्या विश्लेषणानंतर संपूर्ण करार पुन्हा नव्याने तयार केला गेला आणि त्यात युगांडातील जनतेचे लाखो डॉलर्स वाचले. अन्यायी, अकार्यक्षम प्रकल्पांविरुद्ध लढताना, या योजनांचे आराखडे बनवले जातात त्याच काळापासूनच विरोध सुरू व्हायला हवा हे त्याच्या ध्यानात आधीपासूनच आलेलं होतं. किमान ऊर्जा-खर्चाच्या आराखड्याच्या मांडणीचा अनुभव आणि एनरॉन प्रकल्पाविरुद्धचा लढा यातून ऊर्जाक्षेत्रातील महत्त्वाच्या निर्णयांवर राजकीय अर्थव्यवस्थेचे परिणाम असतात, हेही त्याच्या लक्षात आलेलं होतं. या अनुभवांतूनच ऊर्जाक्षेत्राच्या कारभारात पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि समाजाचा सहभाग हवा हे अधोरेखित झालं. याच संकल्पनांनुसार प्रयास ऊर्जा गटाची पुढील दिशाही ठरत गेली. त्यातूनच, नव्यानं येणाऱ्या स्वतंत्र वीजनियामक मंडळांमध्ये सुधारणा करण्याचं काम प्रयास ऊर्जा गटानं हाती घेतलं.

१९९६ पासून एकामागून एक राज्य वीज मंडळांमध्ये सुधारणा चालू झाल्या. ओरिसापासून सुरुवात झाली. यासाठी वर्ल्ड बँक आणि एशियन डेव्हलपमेंट बँक यांनी साहाय्य दिलेलं होतं. या तथाकथित सुधारणा म्हणजे राज्य वीज मंडळांची 'निर्मिती, वीजवहन आणि वितरण' अशा तीन विभागांमध्ये विभागणी करणं इतकंच होतं. वीज वितरण विभागांचंही पुढे हळूहळू खाजगीकरण व्हायचं

होतं. ही विभागणी म्हणजेच जणू ऊर्जाक्षेत्रातील सर्व अडचणींवरचा उतारा असं म्हटलं जात होतं. प्रयास ऊर्जा गटाने सर्वप्रथम या ओरिसा प्रारूपावर जनहिताच्या दृष्टीने विवेचन केलं (१९९८). पाठोपाठ भारतीय ऊर्जाक्षेत्रात मल्टिलॅटरल डेव्हलपमेंट बँकांच्या सहभागाबद्दल व्यापक विश्लेषणही मांडलं. यातला महत्त्वाचा मुद्दा असा होता, की ऊर्जाक्षेत्रावरील संकटांना तीन मिती आहेत; (१) कार्यक्षमतेची अडचण (तांत्रिक आणि व्यवस्थापकीय कार्यक्षमता), (२) आर्थिक अडचण (भांडवल नसणं, तोटा वाढणं), (३) शासकीय अडचणी (लोकशाहीचा अभाव, हितसंबंधीयांचा हस्तक्षेप). या तीनही मिती महत्त्वाच्या असून त्यावर उपाय शोधले पाहिजेत. ऊर्जाक्षेत्रात सक्रिय असलेल्या अधिकाऱ्यांना मात्र आर्थिक अडचणच सर्वात महत्त्वाची वाटत होती (अजूनही वाटते). प्रयास ऊर्जा गटाची या संदर्भातली भूमिका अशी आहे, की ऊर्जाक्षेत्राचा कारभार लोकशाही पद्धतीने करणं हे अधिक गरजेचं आहे. फक्त भांडवल मिळवून किंवा मालकीमध्ये बदल करून वीजक्षेत्रातील समस्या संपणार नाहीत.

केवळ अतिशय नेमके विश्लेषण करून गिरीश थांबला नाही. या विश्लेषणाचा उपयोग प्रत्यक्ष जनतेपर्यंत पोचावा या दृष्टीनं प्रयत्न व्हावेत असा त्याचा कायमच आग्रह असे. ही धोरणं व्यवहारात यावीत यासाठी अनेक राज्य आणि केंद्रीय नियामक मंडळांबरोबर प्रयास ऊर्जा गटानं काम केलं. नियामक पद्धती 'पारदर्शी, उत्तरदायी आणि सहभागी' व्हाव्यात यासाठी प्रयास ऊर्जा गटानं कृतीशील सहभाग दिला. यातून (काही अंशी) जनहित साधलं. अनेक वेळा गिरीशच्या निर्णायक विश्लेषणामुळे वीज कंपन्या आणि नियामक मंडळाना - अकार्यक्षमता कमी करणं, जनतेच्या पैशाचा वापर जपून करणं आणि खर्च व नफ्याचं समान वाटप करणं - यासाठी कडक उपाययोजना कराव्या लागल्या. २००३ चा वीज कायदा लागू झाल्यानंतर राष्ट्रीय वीज धोरण, वीजदर धोरण आणि निविदांवर आधारित वीज खरेदी करण्यासंबंधीची धोरणं ठरवण्यामध्ये गिरीशचा सदैव कृतिशील सहभाग होता.

गेल्या काही वर्षांत भारताचं ऊर्जा धोरण, जागतिक वातावरण बदल - संसाधनांची उपलब्धता व वापर अशा बृहद् दृष्टिकोनावर गिरीशनं लक्ष केंद्रित केलेलं होतं. २००९ मध्ये त्याने 'भारतीय वीजक्षेत्राची दिशा - एक दृष्टिक्षेप' हा

अहवाल नरसिंह राव, सुधीर चेह्ला राजन आणि प्रयासमधील सहकारी यांच्या साहाय्याने सादर केला. त्यामध्ये भारत, अमेरिका, युरोपीय युनियन आणि चीन या देशांतील उर्जा निर्मिती व वापरातील महत्त्वाचे फरक मांडलेले होते. यानंतर BASIC (ब्राझील, साउथ आफ्रिका, भारत, चीन) देशांतील सरकारांनी तयार केलेल्या ऊर्जाक्षेत्रातील अधिकारी व्यक्तींच्या गटामध्ये भारताचा प्रतिनिधी म्हणून गिरीशचा समावेशही झाला. या देशांमधला ऊर्जा वापर आणि पर्यावरण संरक्षण व आंतरराष्ट्रीय वाटाघाटी संबंध यांतील अभ्यासांची व धोरणांची देवघेव करण्यात हा गट कार्यरत होता. ऊर्जा व पर्यावरण बदल यासंबंधीच्या जागतिक मांडणीमध्ये भारताला स्थान मिळावे, तसंच राष्ट्रीय वीज धोरण लोकोपयोगी व्हावे ह्यासाठी या गटाच्या कामाचा उपयोग झाला.

सर्वसामान्यपणे जी घरगुती उपकरणे वापरली जातात त्याऐवजी अधिक कार्यक्षम उपकरणे वापरल्यास हजारो मेगावॉट ऊर्जा वाचेल हे अनेक संशोधकांचे पूर्वीपासून म्हणणे होतंच, त्यात गिरीशचाही समावेश होता. या संदर्भातलं एक काम त्याने सिस्टीम्स रिसर्च इंस्टीट्यूटमध्ये असताना केलेलंही होतं. पण हे साधायचं कसं, ही दिशा स्पष्ट झालेली नव्हती. जटिल प्रश्नातून अभिनव मार्ग शोधून काढणे हे तर गिरीशचं वैशिष्ट्यच. अशा प्रकारच्या संशोधनाकडे त्याचं मन नेहमीच धाव घेई. कार्यक्षम अशा घरगुती उपकरणांचा वापर वाढवण्यासाठी काय करावं याचा शोध गिरीश, दलजीत सिंग, आदित्य आणि इतर सहकारी

गिरीशला मिळालेले पुरस्कार

१. डॉ. टी. एन्. खुशू मेमोरिअल ॲवॉर्ड - संरक्षण, पर्यावरण आणि विकास २०१०, अशोका ट्रस्ट फॉर रिसर्च इन इकॉलॉजी अन्ड एन्व्हायरन्मेंट, बंगलोर. (ATREE)
२. सर्वोत्कृष्ट माजी विद्यार्थी ऊर्जा विभाग - आय.आय.टी., मुंबई २००८.
३. 'जीवनगौरव प्रोत्साहन पुरस्कार' - महाराष्ट्र वीज कामगार आणि अभियंता संघटना, २००३. प्रयासच्या वतीने स्वीकार.

चार वर्ष घेत होते. त्यातूनच ‘Super-Efficient Equipment Program - SEEP’ ही संकल्पना साकारली. सीप कार्यक्रमात अतिकार्यक्षम उपकरणं तयार करणाऱ्या कंपन्यांना प्रोत्साहन भत्ता देऊन त्याद्वारे ग्राहकांना वाजवी दरात अतिकार्यक्षम उपकरणं उपलब्ध करून दिली जातील. अशी अतिकार्यक्षम उपकरणं बाजारात आल्यामुळं वीज वापराला आणि एकूण अर्थव्यवस्थेला किती फायदा होईल, हे भारत सरकार आणि योजना आयोगापुढं मांडून, असा कार्यक्रम प्रत्यक्षात आणण्यासाठी त्यानं सरकारला प्रवृत्त केलं. हा कार्यक्रम प्रत्यक्षात आल्यानंतर ५० लाख अतिकार्यक्षम पंपे बाजारात विकले जातील.

११-१२ व्या पंचवार्षिक योजना आयोगाचा कार्यकारी गट, ऊर्जा आयोगाची सुकाणू समिती, सुप्रीम कोर्टानं तयार केलेली घन-कचरा व्यवस्थापन समिती आणि योजना आयोगाची ‘विकासासाठी किमान कार्बन वापर धोरण’ सल्लागार समिती अशा अनेक वाटांनी गिरीश काम करत होता.

ऊर्जाक्षेत्रांनं काळानुरूप बदलायला हवं आणि त्यानुसार धोरणांतही बदल करायला हवेत यावर गिरीशनं भर दिला. उच्च दर्जाचं सखोल विश्लेषण, सर्वसमावेशक दृष्टिकोन आणि वंचित गटाच्या हिताला प्रथम प्राधान्य हा त्याच्या कामाचा गाभा होता. प्रयास ऊर्जा गटाच्या सर्व कामांमध्ये ही तत्वं आणण्यात त्याला यश आलं. महत्त्वाचं म्हणजे ऊर्जा क्षेत्रात ‘जनहितासाठी धोरण-विकली’ करण्यासाठी अनेक तरुण संशोधकांना त्यानं प्रवृत्त केलं, त्यांचा पाठपुरावाही केला.

देशातल्या ऊर्जाक्षेत्रात इतकं महत्त्वाचं स्थान आणि यश मिळवणारा गिरीश अतिशय नम्र, सौम्य आणि प्रेमळ स्वभावाचा होता. या पुस्तकातील अनेक लेखांत म्हटल्याप्रमाणे, इतरांच्या विरोधी मतांचाही तो फार आदरानं स्वीकार करत असे. तसंच आपलं मत ठामपणानं इतरांपर्यंत पोचवतही असे.

आपल्या सर्वांच्याच दुर्दैवानं, ऊर्जाक्षेत्रातील अनेक संशोधकांचा आणि कार्यकर्त्यांचा हा सहकारी, शिक्षक, संघटक, ऊर्जाक्षेत्राचा उत्कृष्ट विश्लेषक आणि धोरण समीक्षक २ फेब्रुवारी २०१२ रोजी अत्यंत आकस्मिकपणे, हृदयविकाराने आपल्यातून निघून गेला.

Girish Sant

23 January 1966 – 2 February 2012

A brief narrative of evolution and journey of Girish Sant, energy analyst and policy advocate, to help contextualise several memoirs compiled in this book.

Prof. Amulya Kumar N. Reddy and Girish Sant

Girish spent his childhood in Thane, and joined IIT Mumbai in 1982 for B. Tech in Chemical Engineering. After completing B. Tech. in 1986, he also completed Masters in Energy Systems in 1988 from IIT.

Girish's years in IIT Mumbai were filled with several activities and exciting events. Six years at IIT brought out his leadership, team building and mountaineering skills. He was an accomplished mountaineer and rock climber, and made important rock climbing ascents with fellow mountaineers including the first ever climb of the Konkan Kada. He was an active member of the IIT Mountaineering Club and also the institute Mountaineering Secretary during 1985-86. At the same time, his stay at IIT, particularly the later years advanced his social understanding and purpose. This period also witnessed the flourishing of deep relationships with friends such as Ajit Gaunekar, Shripad Dharmadhikary, Sanjeevani Kulkarni and Vinay Kulkarni, which led to mutual learning, thinking and vision for future – for self, as well as society.

By 1988, when he completed Masters in Energy Systems, he had developed a clear idea about what he wanted to do – to work for the betterment of society, using his professional skills, on issues related to energy, and not for personal prosperity. During this period he shifted to Pune and initially worked as a lecturer in an engineering college, did sporadic energy audit and industrial consultancy projects and also worked at Systems Research Institute. During this period he came across the Development Focused End Use Oriented (DEFENDUS) approach to power sector planning developed by Prof. Amulya Kumar N. Reddy. This work and subsequent interactions with Prof. Reddy shaped his thinking and work in the energy sector in the early period. This analytical motivation, along with the intellectual and emotional support of friends such as Sanjeevani and Vinay, and a scholarship from Dr. Ashok Gadgil, led to his first major work on development of least cost plan for Maharashtra. Development of this least cost plan, dissemination of the same to various quarters, and responses of power sector actors to this work, contributed immensely to his understanding

of the sector, and more importantly, to an understanding of the broader political economy and institutional dynamics of the energy sector in India. This work also drew attention of several power sector actors and activists. By this time, Girish was also joined by Subodh Wagle and Shantanu Dixit, fellow travellers in a quest to find equitable, sustainable energy solutions.

This was also the time of 'reforms' for the power sector, which witnessed entry of projects such as Enron, in the country. In his characteristic manner, Girish was able to see the long term implications of such projects and reforms for the Indian power sector and economy at large. Realising the need to de-mystify the real implications of such complex projects on people of the state and country, Girish worked relentlessly to unravel the complex power purchase agreement of Enron and communicate the devastating impact of the same to the wider community and activists. These early experiences shaped his vision for the power sector as well as his strategic and substantive approach of work in the energy sector.

In 1994, his work in the energy sector evolved into formation of Prayas. Girish, along with Sanjeevani and Vinay, are founding trustees of Prayas, Initiatives in Health, Energy, Learning and Parenthood.

Girish ably led the work of Energy Group of Prayas for rest of his life. Girish truly believed in and ensured team work and democratic working of the group. Under his leadership, Prayas Energy Group (PEG), which started with just three people, expanded to a very capable and committed team of over 15 researchers. Girish had a unique ability to connect with wide range of professionals, which attracted senior researchers such as Sreekumar, Daljit Singh and Ashok, as well as young engineers like Amol, Nikit, Tejal, Ravindra, Ashwin, Ranjit, Gayatri and Ashwini, to be part of this journey. Girish was also particular about accommodating intellectual and substantive

growth of colleagues, and happily supported Subodh's new initiatives in the form of Resources and Livelihoods group of Prayas as well as Ph.D. pursuits of Amol, Nikit and Ranjit.

Girish was very particular about the internal working of the organisation, and paid meticulous attention to the details of internal processes and ensured that proper procedures were followed. Particularly important was his interest in every person in the organisation, whether from the research side or the administrative side. He had this unique ability to connect with everyone in the group, and took pains to understand and address concerns and problems of each one, including even personal issues troubling them. Indeed, many peers and friends of Girish consider his institution building abilities as important a contribution and achievement as his substantive work in the energy sector.

One of the hallmarks of Girish's work in the energy sector is use of high quality analysis to expose inadequacies of conventional planning and projects that are results of such process. His decisive techno-economic analysis of three large hydro-electric projects, Sardar Sarovar and Maheshwar in India and Bujagali in Uganda, are testimony to this. His analysis of Sardar Sarovar project in mid 1990s, demonstrated how the plan was highly inefficient and ignored several techno-economically feasible and socially desirable alternatives, while the analysis of Maheshwar Project exposed the high cost of power generation from this project. Analysis of Bujagali dam, which brought out inflated capital costs and one-sided nature of the power purchase agreement, contributed to renegotiation of the entire contract, saving millions of dollars for Ugandan people. In early years itself, he realised that the fight against unjust, inefficient projects, needs to be fought at the macro-level planning stage itself. Experience of disseminating least cost plan and struggle against Enron project, highlighted the

influence of political economy on decision making and underscored the need for improving governance through enhanced transparency, accountability and participation in the energy sector decision making. These insights have since guided PEG's work in the energy sector and led to PEG undertaking early interventions in improving the newly emerging independent regulatory commissions.

The wave of independent power producers in 1990s was followed by State Electricity Board (SEB) reforms supported by the World Bank and Asian Development Bank, starting from Orissa in 1996. Under these so-called reforms unbundling the SEB into generation, transmission and distribution companies, setting up a regulatory commission and gradually privatising the distribution was presented as the solution to all problems in power sector. PEG was the first to prepare a public interest critique of the Orissa model of reforms in 1998. This was followed by a comprehensive analysis of the involvement of Multi-lateral Development Banks in the Indian power sector. The key argument of PEG was that the crisis in the power sector has three dimensions, namely the performance crisis (low technical and managerial efficiency), financial crisis (increasing losses, lack of capital) and governance crisis (control by vested interests, lack of democracy). All these dimensions are equally important and need to be addressed, but the mainstream actors were (or are) pre-occupied with the financial crisis alone. PEG argued that democratising governance is the key to addressing the sector crisis, rather than focussing only on infusing capital or changing ownership.

Though Girish strived for such cutting edge analysis, he was not content with just the analysis and always emphasised that actual interventions aimed at pro-people changes must follow any analysis. Building on this approach, PEG actively engaged

with several state as well as central regulatory commissions, with the aim of making regulatory process more transparent, accountable, participatory and helped serve the public interest more effectively. On several occasions, his decisive analysis forced utilities and regulatory commissions to undertake strong measures to reduce inefficiency, avoid wastage of public money and ensure equitable sharing of costs and benefits. Subsequent to enactment of Electricity Act 2003, Girish was actively involved in giving inputs to national policies such as National Electricity Policy, Tariff Policy and Competitive Bidding Guidelines.

Since last five years, Girish focused more on macro issues of resource availability, utilisation, and growing importance of global climate debate on India's energy policy. In 2009, along with Narasimha Rao, Sudhir Chella Rajan, and PEG colleagues, he published a report, 'An Overview of India's Energy Trends', highlighting important differences in energy production and consumption trends of India, US, European Union and China. Subsequently, he was one of India's representatives in the BASIC Expert Group (an informal energy expert group formed by governments of India, Brazil, China and South Africa) that worked towards developing greater understanding of energy use in BASIC countries and for evolving common approach to climate negotiation. All these efforts and analysis contributed to strengthen India's position in global discourse on climate change and energy, and also shape domestic policy discourse.

Search for innovative solutions to vexed problems was another characteristic of Girish, in fact he was fascinated by 'innovation'. This search for innovative solutions led to a very unique and novel concept for improving efficiency of commonly used domestic appliances. Though Girish and several other researchers had pointed out that energy efficiency of

commonly used domestic appliances is very poor and using most efficient appliances instead of these inefficient appliances will lead to savings of thousands of MWs, a workable large scale solution to achieve this transformation was elusive. Since last four years Girish was working on finding a solution to bridging this 'efficiency gap'. Working with Daljit Singh, Aditya and other PEG colleagues he successfully developed a concept called 'Super-Efficient Equipment Program - SEEP'. Under the SEEP concept, nominal incentives are provided to appliance manufactures to bring super-efficient equipment into the market. He not only analytically demonstrated vast public benefits of such a program but also successfully convinced Government of India and Planning Commission officials to actually implement such a program. Under this program, which will be launched soon, it is expected that over five million 'super-efficient' fans, which consume half the electricity of

Awards received by Girish

1. Dr. T. N. Khoshoo Memorial Award in 'Conservation, Environment and Development' for year 2010, - Ashoka Trust for Research in Ecology and the Environment (Bangalore).
2. 'Best Energy Alumni' - Energy Department, IIT Bombay (2008).
3. 'Life Time Achievement – Encouragement Award' - Workers' and Engineers' union of Power utility in Maharashtra (2003), which he accepted on behalf of Prayas Energy Group.

normal fans, will be sold in the market. This approach is also being adopted at the global level.

Girish was also part of several official committees, such as Planning Commission's working groups for 11th and 12th five year plans, Planning Commission's Steering Committee on Energy, the Supreme Court appointed Committee on Solid Waste Disposal, and Planning Commission's Expert Group on Low Carbon Strategies for Inclusive Growth.

During this entire period Girish emphasised the need to be agile and to undertake strategic interventions in the sector. High quality and in-depth analysis, comprehensive approach, and prioritising interests of disadvantaged sections became the hallmark of his work and he successfully cultivated these principles in all of PEG's work. More importantly, he successfully motivated and actively supported many young researchers to take up the task of public interest analysis based policy advocacy in the energy sector.

It must also be mentioned that in spite of such accomplishments and achieving an important stature in the energy sector in the country, Girish remained humble and self-effacing almost to a fault, as is reflected in many of the write-ups in this volume. He was always mild mannered and soft spoken, even when trying to convince someone holding a contrary opinion.

Unfortunately, the life of this passionate energy analyst, highly regarded energy policy commentator, team builder, mentor and a fellow traveller for several energy researchers and activists came to an abrupt end on 2nd February 2012, due to cardiac arrest in New Delhi.

● ● ●

We have to be careful in India that the growth gets directed to the needs of the poor and not just luxury of the rich. This is the redirection that is required.

Girish Sant

- E. A. S. Sarma
- Navroz K. Dubash
- Narasimha D. Rao
- Ranjit Deshmukh
- Ashwin Gambhir
- Sreekumar N.
- प्रा. एन. डी. पाटील
- Wenny Ho
- Ian Tellam
- Alexander Boegle
- कैलास कुलकर्णी
- K. Ashok Rao
- Amol Phadke
- Rainer Horig
- Sudhir Chella Rajan
- अपर्णा जोशी

Girish Sant: The Person I Knew

E. A. S. Sarma

Author is an eminent thinker and activist on issues of energy and development. Currently, he is the Convener of Forum for Better Vishakha, a civil society forum working on civic issues in Vishakhapatnam. Before this he held various distinguished positions in the Government of India including Secretary (Ministry of Power).

With E.A.S. Sarma in a meeting at Pune.

I met Girish Sant for the first time when I was Adviser (Energy) in Planning Commission during early nineties. I continued to keep in touch with him ever since; after I went back to Andhra Pradesh (AP) as the State's Power Secretary; later when I returned to Planning Commission to head the Energy Division once again; then as Power Secretary at the Centre and so on.

Of course, even prior to this, I heard a great deal about the work of the Prayas group on electricity in Maharashtra. I have not come across many NGOs that carry out fairly elaborate technical studies to back up their work. Prayas is an exception.

I always wished that someone as enterprising as Girish would get together a few dedicated young professionals and set up a similar NGO in my own State to articulate the concerns of the electricity consumers and question the technical and the cost data that the State Electricity utility flaunts around to justify its high tariffs and artificially inflated subsidies. The electricity supply systems in India are heavily imbalanced in favour of generation and therefore inefficient and expensive from the point of view of the consumers. In the name of rapid electricity "development", the governments at the Centre and in the States are in a great hurry, caring more for the profits of the investors than the problems of the hapless consumers!

I was happy to see N. Sreekumar extending the Prayas's work on electricity in Andhra Pradesh.

Around 1995, I quit Andhra Pradesh government as its Power Secretary to express my disappointment at the way the government hastily signed more than twenty MOUs with fly-by-night operators, having no experience whatsoever in the electricity sector, permitting them to set up expensive power projects in the State indiscriminately! I felt that the State's political leadership compromised the interests of the consumers for personal gains.

It is unfortunate that the governments and their advisers are more biased in favour of supply-driven policies than demand-

oriented strategies. The governments are in a hurry to add more and more new generation projects, knowing well that the T&D system that stands between the power plants and the consumers is highly underinvested and therefore leads to heavy energy losses and erosion in the quality of electricity delivered to the consumer. A megawatt saved, more appropriately known known as a "negawatt", by improvements in the T&D system, is clearly less expensive, more consumer-friendly and more environmentally benign. Still, the government policy is tilted in favour of new megawatts.

When the Central government launched its economic liberalisation programme in 1991, its first and foremost initiative was not in the direction of ensuring transparency and competition but in allowing eight private "fast-track" generation projects to be chosen through a non-competitive, non-transparent procedure. These included the infamous Dabhol project of Enron that soon got mired in a political controversy about its exorbitant cost.

Girish had already launched a vehement campaign against Dabhol in Maharashtra. When the Maharashtra government was about to sign a hasty, one-sided Power Purchase Agreement (PPA) with Enron, in my capacity as Adviser (Energy) in Planning Commission, I expressed my serious reservations. To my utter distress, I found that no one in the government, other than a few loners like me in the Planning Commission, was prepared to question the utility and the propriety of any of the fast-track projects including Enron. The stand taken at that time by NGOs like Prayas on Enron gave me a great deal of strength. Enron became a *fait accompli* by the time I became Power Secretary at the Centre.

In the year 2000, I put in my papers, opting for voluntary retirement from the government. Within a few days, as a result of an unexpected turn of events, the Maharashtra government decided to institute a committee under the chairmanship of Dr. Madhav Godbole to examine the circumstances that led to Dabhol, evaluate

its impact on the State Electricity Board and its consumers and suggest a way forward to the government. At the instance of Dr. Godbole, I was included as a member of the committee. Later, the same committee, with some of its erstwhile members opting out, was also asked to recommend institutional changes in the State's electricity sector.

The committee found its task difficult as some of the senior officials of the State were not quite enthusiastic about disclosing all the information that was needed. The representatives of Enron, as we expected, acted indifferently in their interactions with the committee. Strangely, even some members of the committee itself were hesitant to frontally address the circumstances that led to the State signing the PPA with the company. It was NGOs like Prayas and the employee associations of the State Electricity Board that came forward and helped the committee in analysing the decision making process that led to Dabhol and suggesting remedial measures.

Prayas, led by Girish, made a signal contribution to the proceedings of the committee. It made several excellent presentations to the committee on the technical and the financial aspects of the electricity industry in Maharashtra, the shortcomings in the electricity demand projections made by Maharashtra State Electricity Board (MSEB), the weaknesses of the PPA that MSEB signed with Enron and the huge cost burden that the project had already imposed on the State and its people. What impressed the committee was that an NGO like Prayas, with its limited resources, could come up with such a highly professional analysis of a sector which had its own complexities. This was possible only because Prayas had the benefit of the analytical ability of a team of young professionals who worked enthusiastically with a sense of great dedication and commitment under the overall leadership of Girish Sant. But for the valuable inputs provided by Prayas and the other NGOs, we would have found it difficult to move forward and take

the committee's work to its logical end. Prayas also played a constructive role later in helping us formulate a restructuring scheme for the electricity industry in the State.

We were disappointed that the State government, which initially accepted our advice to institute a formal judicial enquiry to nail the malafides of the Enron case, to be able to revoke the PPA legally, did a volte face and deliberately refrained from pursuing the enquiry further.

My involvement as a member of the Godbole Committee and my subsequent civil society campaign against expensive electricity generation projects in AP and elsewhere brought me closer to Prayas and its team during the subsequent years.

In particular, I recall the excellent evaluation study made by Prayas to examine the way the electricity regulatory authorities functioned at the Centre and in the States. I was a member of the evaluation committee which was headed by Dr. Godbole. It went to the credit of Girish and his team to subject the regulators to a reality check and identify the areas of their strengths and weaknesses. The committee's report, I am sure, was the first of its kind in the country and its findings provided useful inputs to the policy makers, not only in the Union Power Ministry but all those concerned with independent regulation in the other sectors as well.

The political system that is envisioned by our Constitution is a democratic one. It offers immense potential benefits to the people, provided that the systems and the processes that influence governance are truly democratic in character. In reality, there are several barriers that inhibit those processes. Often, the civil society itself is not fully empowered and therefore not adequately motivated to play its legitimate role. One of the factors that is responsible for this is the civil society's inability to access accurate information on the working of the public authorities. It is in this context that an NGO like Prayas can help the larger civil society to participate in the democratic processes in an informed manner. Such participation

alone will help churn the system and deepen its democratic content. Girish Sant and others like him should be given credit for building such NGOs which empower and motivate the larger civil society. Led by Girish, Prayas set an exemplary trend in filing detailed representations before the regulators on behalf of the consumers. Its active participation in regulatory hearings has put pressure on the regulators and added value to the regulatory process itself.

During the last few years, as an NGO endowed with limited resources, Prayas has been at the cross roads, wondering in which direction it should proceed without frittering away the intensity of its effort. Should it concern itself only with the electricity sector or should it enter the larger domain of the linkages between energy and economic development? Does it also imply that Prayas should aggressively concern itself with the on-going debate on the climate dimension of energy? Or, should Prayas confine itself to its research on independent regulation as a specialised concept? In a way, I have been fortunate in being associated with this process of introspection within Prayas. I interacted with the entire Prayas group at Pune more than once on this subject. Girish himself used to telephone me occasionally to find out my views.

I still remember Girish calling me towards the end of 2011 to know how I would react to Prayas seriously getting involved in working for the Environment Ministry on climate issues. My immediate response was to endorse that idea, as I felt that Prayas should keep itself abreast of climate-related analytical work, as the country was in need of independent professionals providing their objective inputs on such a vital issue that concerned the future of the energy sector in the country. On January 15, 2012, I received an email from Girish on a power point presentation he would be making to Planning Commission on "low cost power for making 170 backward districts fully free of load shedding." He sought my views on the proposal.

Little did I realise then that Girish had called me one last time!

Girish had sent me an email for one last time! The next thing I heard a fortnight later was that he would no longer be with us. I could not readily come to grips with that shocking news. He was an amiable person, so soft spoken, pleasant, ever optimistic, aggressive in putting forward innovative ideas and determined that Prayas should make a difference.

Persons like Girish Sant may not be physically among us today, but their ideas, work and vision will always last. I have no doubt that his compatriots in Prayas will take the organisation forward to make the difference that Girish always visualised.

● ● ●

Girish was a friend, but also a quiet analyst - crusader - activist who made change happen. Many of dream of that - of being able to influence change - Girish actually did it.

I will miss him a lot. He brought an order, and a sense of long-term strategy into energy efficiency, that I so admire. He helped us bring energy efficiency into the mainstream.

Adieu, Girish, my friend.

Jay Mathur

9.2.2012

Former Director General,
Bureau of Energy Efficiency,
Government of India.

न मळलेल्या वाटेवरचा आनंदयात्री

प्रा. एन. डी. पाटील

लेखक महाराष्ट्रातील ज्येष्ठ राजकीय व सामाजिक कार्यकर्ते आहेत.

गिरीश संत म्हणजे ऊर्जा प्रयास गटातले एक झाकलेले माणिक. या व्यक्तीच्या बुद्धिवैभवाबाबत आणि संशोधनाच्या क्षेत्रात केलेल्या अफाट कार्यकर्तृत्वाबाबत तोंड भरभरून बोलण्याची आणि रकानेच्या रकाने भरभरून लिहिले जाण्याची खरे म्हणजे नितांत आवश्यकता होती. पण खुद्द गिरीश संत यांनीच स्वतःबद्दल काहीही बोलण्याचे अथवा लिहिण्याचे सामान्यपणे टाळल्यामुळे, आणि त्याच्याबरोबर काम करणाऱ्या त्याच्या जिवलग सहकाऱ्यांनाही गिरीशच्या या स्वभाववैशिष्ट्याची पूर्ण कल्पना असल्यामुळे आणि त्याच पावलावर पाऊल टाकून चालण्याचा त्यांचाही प्रयत्न असल्यामुळे या कार्यकर्तृत्वाचा आणि अपवादात्मक व्यक्तिमत्त्वाचा अनमोल खजिना आजवर क्वचितच कधी प्रकाशात आलेला असेल.

गिरीश समाजाच्या रुढ चाकोरीच्या बाहेर पडून जी आगळीवेगळी वाट तुडवीत राहिला, त्या वाटेवर त्याला जे अनुभव विश्व प्राप्त झाले, त्या शिंदोरीला त्याच वाटेने जाऊ इच्छिणारे नवोदित कार्यकर्ते मात्र पारखे झालेले आहेत. चळवळींच्या दृष्टीने ही मोठीच हानी झालेली आहे. आणि ती भरून काढण्याचा मार्गही आता बंद झाला आहे. गिरीशच्या कामाचा एक भाग म्हणून दिल्ली येथे

एका महत्वाच्या बैठकीसाठी तो गेला असताना तेथेच हृदय विकाराचा तीव्र झटका येऊन दिनांक २ फेब्रुवारी २०१२ रोजी त्याची 'न मळलेल्या वाटेवर चालू असलेली अथक यात्रा' संपुष्टात आलेली आहे!

आपण ज्या समाज व्यवस्थेत राहतो तेथे आपल्या आवती भोवती वावरणारी बहुतांश माणसे धोपट मार्गाने म्हणजेच मळलेल्या वाटेने जाण्याचे पसंत करताना दिसतात. बिकट वाट वहिवाट नसावी / धोपट मार्गा सोडू नको हीच शिकवण बहुतेकांच्या हाडीमासी खिळलेली असल्याने, न मळलेल्या वाटेने चालून आपले पाय रक्तबंबाळ करून घेण्याची बहुतांश लोकांची मानसिकता नसते.

न मळलेल्या वाटेने प्रवास करणाऱ्यांना काटयाकुटयातून, खाचखळग्यातून जावेच लागते, त्यांचे पाय रक्तबंबाळ होत असतात, हे जरी खरे असले तरी ती वाट त्यांनीच निवडलेली असल्याने त्यांना जिकडे जायचे आहे त्या इप्सित ठिकाणी ते खात्रीने पोहोचतातच; या उलट मळलेल्या वाटेने जाणारे लोक स्वतःला 'शहाणे आणि व्यवहारी' समजत असले तरी ती वाट त्यांची एक प्रकारची गोची करीत असते हे त्यांच्या गावीही नसते! त्यांनी फक्त त्यांचे पाय रक्तबंबाळ झाले नाहीत एवढ्याच क्षुल्लक कारणास्तव स्वतःचे माफक समाधान करून घ्यावे. कर्तव्यपूर्तीचे समाधान आणि योग्य दिशेने वाटचाल केल्याचे आत्मभान या गोष्टींशी त्यांना काही देणेघेणे असत नाही.

पण सारेच प्रवाशी मळलेल्या वाटेने जाणे पसंत करीत नाहीत; म्हणून तर हे जग इथपर्यंत येऊन पोहोचलेले आहे. आणि आज ज्या टप्प्यावर व वळणावर ते आलेले दिसत आहे तिथेही ते थांबणार नाही. नव्या नव्या वाटा तुडवीत राहण्याचा त्याचा ध्यास हाच त्याचा श्वास असतो.

आणि श्वास थांबून कसे चालेल?

आम्ही विद्यार्थी दशेत असताना हा खंडप्राय देश ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांच्या टापाखाली भरडला जात होता. मात्र ब्रिटिश इथले राज्यकर्ते असले तरी हिंदी जनतेच्या हृदयसिंहासनावर मात्र गांधी, नेहरू व सुभाषबाबूच आरुढ झालेले होते. साक्षात सोन्याचा चमचा तोंडात घेऊन जन्माला आलेले पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी ऐश्वर्य आणि सुखासीन जीवनशैली यांच्याकडे निर्धारपूर्वक पाठ फिरवून ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांच्या कारावासात जाण्याचा निर्णय घेतला. त्यावेळचे त्यांचे

जे फोटो उपलब्ध होते त्या फोटोच्याखाली रॉबर्ट फ्रॉस्ट या कवीच्या चार पंक्ती उद्धृत केलेल्या असत.

The Woods are lovely dark and deep,
But I have promises to keep;
Miles to go before I sleep;
Miles to go before I sleep.

- Robert Frost.

(ही वनराजी अतिशय सुंदर, गर्द आणि शीतल आहे. येथून खरेतर माझा पाय निघत नाही. मात्र दिलेला शब्द पाळण्यासाठी मला येथून बाहेर पडून माझ्या मुक्कामाच्या ठिकाणी पोहोचण्यापूर्वी मैलोगणती वाटचाल केलीच पाहिजे.

- रॉबर्ट फ्रॉस्ट)

कवीच्या या शब्दांना पुरेपूर दाद देणारे जीवन खरोखरच कोणाला जगणे शक्य आहे का? या प्रश्नाचे उत्तर म्हणजे गिरीशचे जीवन! या दोन तीन पंक्ती डोळ्याखालून घातल्या की गिरीशसारख्या ध्येयवेड्या तरुणाच्या समर्पित जीवनाचा आलेख समजू शकतो.

कवी म्हणतो, ‘वनराजीतून बाहेर पडल्यावर दोन वाटा समोर आल्या. त्यातली एक वाट होती चांगलीच मळलेली; तर दुसरी होती जवळपास न मळलेली. मी ती न मळलेली वाट निवडली आणि त्यामधूनच हे सारे घडले!

सर्वसामान्यतः मध्यमवर्गीय कुटुंबात जन्माला आलेल्या गिरीशसारख्या तरुणाने फार मोठी स्वप्ने पाहायची नसतात, हा झाला सर्वसाधारण नियम. मात्र गिरीशचा जन्मच मुळी सर्वसाधारण आणि चाकोरीतलं जीवन जगण्यासाठी झालेला नव्हता. मळलेल्या वाटेने जाणे हे त्याच्या रक्तातच नव्हते.

आय.आय.टी.तून बाहेर पडलेले धोपट मार्गाने जाणारे काय करतात, एक तर ते थेट परदेशात, खास करून अमेरिकेत जातात, तिकडच्या मातब्बर विद्यापीठातून एम.बी.ए.ची पदवी हस्तगत करतात, त्या जोरावर कॉर्पोरेट क्षेत्रातल्या एखाद्या ख्यातनाम कंपनीमध्ये लठ्ठ वेतनावर एखादी जागा पटकावतात, किंवा स्वतःचाच व्यवसाय सुरू करून विदेशातून आयात केल्या जाणाऱ्या एखाद्या मालाला स्वदेशी पर्याय देण्याचा प्रयत्न करतात. गिरीशला मात्र यापैकी कशातच स्वारस्य

नव्हते. त्याने वंचितांच्या हिताचाच विचार मात्र आपल्या डोळ्यासमोर ठेवलेला होता.

महाराष्ट्राच्या ऊर्जा प्रश्नाचा जो मूलगामी अभ्यास गिरीशचे जीवन व्यापून उरलेला होता त्या क्षेत्रात त्याने केलेल्या संशोधनाबाबत महाराष्ट्राने गिरीश आणि प्रयास ऊर्जा गटामध्ये त्याच्या बरोबरीने काम करणारे त्याचे जिवाभावाचे सहकारी डॉ. सुबोध वागळे व शंतनु दीक्षित या त्रिमूर्तीचे ऋण महाराष्ट्राला कदापि विसरता येणार नाही. हे सर्वच व्यवस्था बदलण्याच्या निदिध्यासने झपाटलेले तरुण होते. महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाच्या एकूणच अनागोंदी आणि अकार्यक्षम कारभाराला आळा घालण्याच्या निर्धाराने डॉ. सुबोध वागळे, गिरीश संत व शंतनु दीक्षित या त्रिमूर्तींनी प्रयास ऊर्जा गटाच्या माध्यमातून एक अनोखे काम सुरू केले. वीजदरामध्ये राज्य विद्युत मंडळाला जी वारेमाप दरवाढ करावयाची होती; त्या दरवाढीला विद्युत नियामक आयोगासमोर त्यांनी आव्हान दिले. तेव्हापासून माझा आणि त्यांचा परिचय झाला. या पुस्तकातील लेखांमध्ये त्यांनी हे कसे केले याबद्दलची माहिती आलेली आहे, म्हणून पुनरावृत्ती टाळून मी वाचकांना घेऊन पुढे जातो.

दरवाढीचे कारण म्हणून राज्य विद्युत मंडळाने जे दिलेले होते ते कसे संपूर्णपणे चुकीचे आहे त्याचे विश्लेषण करून प्रयासने विद्युत नियामक आयोगासमोर समोर ठेवले. ह्या घडामोडी चालू असतानाच त्यांनी त्यांच्या अभ्यासिकेतून व प्रयोगशाळेतून बाहेर पडून आपले निष्कर्ष थेट जनतेसमोर मांडण्याचा धाडसी निर्णय घेतला. चळवळीच्या क्षेत्रात काम करणारा माझ्यासारखा एक कार्यकर्ता त्यांच्या अभ्यासाचा पुरेपूर वापर करू शकला. मी 'प्रयास'च्या या अभ्यासकांना घेऊन राज्यभर शेतकरी मेळाव्यात त्यांची भाषणे संघटित करून या प्रश्नावर ग्राहक वर्गाचे प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामधून केवळ शेतकऱ्यांचेच प्रबोधन होत होते, असे नव्हे; तर माझे व माझ्या सहकारी कार्यकर्त्यांचे ही प्रशिक्षण होत राहिले. सार्वजनिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या माझ्यासारख्या कार्यकर्त्याला त्या काळात गिरीश आणि त्याचे सहकारी श्री. सुबोध वागळे, शंतनु दीक्षित या त्रिमूर्तींकडून जे काही शिकायला आणि ग्रहण करायला मिळाले ते मी तरी कधीच विसरू शकत नाही. आमचे काही परंपरागत समजही त्यांच्या

सान्निध्यात आपोआप गळून पडले. ही माणसे त्यांच्या कार्यक्षेत्रात प्रकांड पांडित्य गाजविणारी तर आहेतच; परंतु माणूस म्हणून आणि समाजातले संवेदनशील घटक म्हणूनही ती खूप उंचीची, ताकदीची, लढाऊ माणसे आहेत हे मला प्रकर्षाने जाणवत गेले.

थोड्याच कालावधीत मी त्यांच्या परिवारातला एक छोटासा घटक बनलो. त्यांनी सर्वांनीच मला आपला एक सहकारी म्हणून स्वीकारण्याचा जो मनाचा मोठेपणा दाखविला त्याने मी खरे तर भारावून गेलो. किंबहुना त्यानंतरच्या कालखंडात महाराष्ट्राला दिवाळखोरीच्या उंबरठ्यावर नेऊन ठेवणाऱ्या 'एन्ऱॉन' सारख्या एका महाकाय कॉर्पोरेशनच्या विरोधात मराठी जनतेने जो शौर्यशाली लढा दिला त्यामध्ये मला खारीचा वाटा उचलण्याची जी संधी लाभली तिचेही श्रेय मी प्रयासलाच देत आलो. मरावि मंडळ आणि 'एन्ऱॉन'यांच्या दरम्यान झालेला करार खूपच वादग्रस्त ठरला होता. जनतेला पूर्णपणे अंधारात ठेऊन महाराष्ट्राच्या तत्कालीन राज्यकर्त्यांनी कसल्याही निविदा न मागविता तो करार केलेला होता. परदेशी वीज कंपनीला भारतात वीज निर्माण करण्याची मुभा देणे, त्यासाठी डॉलरमध्ये नफ्याचीही हमी देणे, विजेची बिले डॉलरमध्ये देण्याची तरतूद करणे, तेलाच्या किंमतीशी निगडित किंमतीने विदेशातून आयात केलेल्या एल्. एन्. जी. गॅसवर (ज्याचा पुरवठा भरवंशाचा असणार नाही) वीज निर्मिती करण्याचा प्रकल्प स्वीकारणे, देशाच्या पर्यावरणाला अभूतपूर्व धोका निर्माण करणे हे सारे मुद्दे तर वादग्रस्त होतेच; तथापि सर्वात आक्षेपाहर्ह आणि संतापजनक बाब म्हणजे एवढा मोठा करार महाराष्ट्र शासनाने कोणत्याही प्रकारच्या निविदा न मागविताच गुप्तपणे केलेला होता. एवढेच नव्हे, तर मरावि मंडळ एन्ऱॉन कॉर्पोरेशनचे पैसे देऊ शकले नाही तर महाराष्ट्र राज्य सरकार व केंद्र शासन एन्ऱॉनचे पैसे देईल अशी हमी देण्यात आलेली होती. एन्ऱॉनला वीजमंडळ देणे असलेल्या या प्रचंड रकमासाठी राज्य शासनाच्या इमारती देखील तारण म्हणून देण्यापर्यंत महाराष्ट्र शासनाची मजल गेलेली होती.

एन्ऱॉनकडून मरावि मंडळाला पुरविण्यात यावयाच्या विजेचा दर काय असणार हा या करारातला अतिशय कळीचा प्रश्न होता. मात्र या महत्त्वाच्या प्रश्नावर करारात कसलीही स्पष्टता नव्हती. त्या दर आकारणीमधील अनेक गृहितके खरी

नव्हती. सारांश, शासन ज्या दराने ही वीज मिळणार आहे असे सांगत होते त्यापेक्षा तो कितीतरी जास्त राहणार होता. त्याचे कारणही स्पष्ट होते. विजेचा दर तेलाच्या व डॉलरच्या विनिमय दरातील फरकाप्रमाणे बदलणार होता. प्रत्यक्षात तसेच घडलेही. एनॉनची वीज घ्यायला सुरुवात झाल्याबरोबर मरावि मंडळाचा तोटा वाढू लागला. शेवटी एनॉन करार रद्द करून घेण्यासाठी मरावि मंडळाला आणि शासनाला पावले उचलावी लागली हा इतिहास सर्वांच्या स्मरणात आहेच.

एनॉन विरोधात मराठी जनतेने जो लढा दिला त्यामध्ये ‘प्रयास’ ऊर्जा गटाने केलेली कामगिरी निश्चितच दैदिप्यमान होती. त्यांनी एनॉनचे आणि महाराष्ट्र सरकारचे सर्व दावे खोडून काढले. त्याखेरीज सरकारने स्थापन केलेल्या पुनर्मूल्यांकन समितीसमोर ही प्रयासने आपली भूमिका अतिशय ठामपणे मांडलेली होती.

गिरीशने राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर जगाच्या पाठीवरच्या अनेक दिग्गजाबरोबर तितक्याच समर्थपणाने दोन हात केले. त्यांच्या क्षेत्रात त्याने आपल्या अभ्यासाने व संशोधनाने जो ‘अधिकार’ प्रस्थापित केलेला होता तो भल्याभल्यांना थक्क करणारा आणि निरुत्तर करणारा होता. त्याच्या संस्कारक्षम आणि संवेदनशील मनावर अंगिकृत कार्यात झोकून देणाऱ्या त्याच्या निग्रही आणि मनस्वी स्वभावाच्या सहकान्यांचा जसा प्रभाव होता, तसाच तो त्याच्या वाचनात आलेल्या ग्रंथांचाही होता.

जॉन रस्किनच्या ‘अन् टु दिस लास्ट’ (un to this Last) या ग्रंथाच्या वाचनातून गांधीजींनी त्यांची अंत्योदयाची कल्पना विकसित केली. रस्किनच्या श्रमविषयक सिध्दांतामुळे मानवी श्रमाकडे पाहण्याची त्यांची दृष्टीच मूलतः बदलली. प्रचलित अर्थव्यवस्था त्यांना ‘अनर्थव्यवस्था’ वाढू लागली. सर्वच माणसांच्या हाताना काम मिळाले पाहिजे; आणि श्रमाना प्रतिष्ठा प्राप्त झाली पाहिजे असा गांधीजींचा दृष्टिकोन रस्किनच्या ग्रंथातून साकार झाला हे सर्वजण मान्य करतात.

गिरीशच्या जीवनावरही ‘हाऊ दि अदर हाफ डाईज’ (How the other Half Dies) या ग्रंथाचा तसाच खोलवर परिणाम झालेला होता. सुझन जॉर्ज या लेखिकेने तिच्या या ग्रंथात आंतरराष्ट्रीय व्यापार क्षेत्रात अन्नधान्याच्या खरेदीविक्रीमध्ये

कशी वारेमाप नफेखोरी केली जाते, जगामध्ये सर्वच माणसाना पुरेल एवढे अन्नधान्य प्रत्यक्षात पिकले असताही त्या व्यापार क्षेत्रातल्या मूठभर धनदांडग्यांच्या मक्तेदारीमुळे अन्नधान्याच्या किंमती कशा भडकत जातात व त्यामुळे जगाच्या पाठीवरली जवळजवळ निम्मी लोकसंख्या कशी उपासमारीमुळे मृत्युमुखी पडते, या मानवनिर्मित आपत्तीचे अतिशय प्रत्ययकारी चित्रण केले आहे.

हा ग्रंथ वाचून गिरीशचे मन सैरभैर झाले. त्या ग्रंथामुळे तो झपाटल्यासारखा झाला नसता, तरच नवल.

विशेषतः त्या लेखिकेने वाचकाकरिता जो संदेश दिलेला होता तो तर गिरीशला खूप भावला होता. लेखिका म्हणते, 'जर हे पुस्तक तुम्हाला आवडलं; आणि असंच काही काम तुम्हालाही करावंस वाटलं तर ते जरूर करा. पण एक सांगते, ही वाट खूपच बिकट आहे, तिथं खूप दडपणं आहेत. ती न जुमानता पुढं जायची तयारी असेल तरच हे काम अंगावर घ्या. तशी तयारी नसेल तर त्या वाटेला जाऊच नका.' खरे तर, या जॉर्जबाईला कुणीतरी सांगायला हवे की, 'मॅडम, तुमच्या या इषान्याचे आमच्या गिरीशला काय देणेघेणे आहे? त्याची उभी हयातच बिकट वाटेवरून चालण्यात आणि आलेली कैक दडपणं झुगारून देण्यातच गेली. त्याची तुझी कधी काळी भेट झाली असती तर, हा उपदेश करण्याची तुला बिलकुल गरजच पडली नसती.'

या काळात मला माझ्याहून वयाने अनुभवाने लहान असूनही हे तिघे संशोधक माझे जीवाभावाचे बनले. आमचा स्नेह सतत वाढत राहिला. आणि अचानकपणे वैज्ञानिक वृत्तीने भद्रतेसाठी व्यवस्थेविरूद्ध लढणारा हा माझा तरुण मित्र आता अनंताच्या प्रवासाला अकाली निघून गेला आहे.

मार्टिन ल्यूथर किंगने म्हटले होते, 'जीवन कशासाठी वेचावे हे ज्याला कळले नाही त्याने जगावे तरी कशासाठी?'

गिरीशच्या समर्पित जीवनाकडे बघताना वाटते, की जीवनाचा खरा अर्थ कळलेल्या या माणसाने जर असे अचानकपणे जीवन नाकारून निघून जायचे, तर जीवन कशासाठी वेचावे याचा थांग न लागणाऱ्यांनी काय करायचे?

Girish

K. Ashok Rao

Author is a senior power sector professional, social activist, and Advisor, All India Power Engineers Federation.

Girish was unusual, if that is an appropriate word. Unusual, because without ever having worked in the power sector, he chose to be a researcher of electrical power policy. Unusual, because normally graduates of IIT prefer to go to greener pastures than to plunge into the uncertainties of private policy research initiative. Not only was the person unusual but so was his calling in life.

Electrical power is a very complex subject – bringing in its fold several disciplines like technology, economics, commerce, public policy, politics etc . While it has become as much an integral part of human life, like say clothes, its uniqueness does not allow ordinary, uninformed people to understand how it is produced, transmitted and even used. It is noticed more by its absence than its presence, nobody notices a fan providing comfort but a power cut and its consequent discomfort is felt very intensely. The fact that power can be used only when it is produced (time gap being measured by the speed of light) and vice-versa makes its understanding more exasperating. So Girish and electrical power matched each other in their uniqueness.

The study of electrical power policy was hazardous, particularly at a time when policy was being dictated by powerful interests mostly from off shore. Everything from investment decisions to

legislation was being imported, jettisoning whatever was prevalent and time tested over more than six decades. With a bang was brought in a powerful corporation, ENRON, from the United States with complete freedom to decide where it would operate from, what fuel it would use, when and how much it would supply and under what terms and conditions. Any domestic legislation or institution or statutory authority was merely a hindrance and obstruction for the native politicians, "educated" by the corporation, to remove. The agreement was complex and unfamiliar even to those who had spent an entire lifetime in the power supply industry.

Girish unravelled the agreement and "arrived" amidst all of us who "belonged" to the industry. From then on he was a person whose work and analysis was to be trusted as a basis for formulating opinion and policy. Here again Girish was unusual, since his views were sought by those who formulated policy (he was a member of the Advisory committee of the Central Electricity Regulatory Commission, a member of the working group of the Planning Commission for 11th five year plan) and those who opposed it (he advised the National Working Group on Power and the All India Power Engineer Federation)

I was one of the first persons who was befriended by him. Perhaps, being a senior and having written some articles about the power industry he would affectionately call me "Guruji". Like all worthy "Gurus" I was not only proud of the "Chella (Disciple)" but joined his band of admirers for his work that far surpassed mine. However, in this he has to share credit with a band of young people he gathered around himself to form a team called –Prayas. Girish was modest and unassuming, running around Pune, with me as his pillion rider, organising seminars and studies, where also I was a pillion rider.

As stealthy as electricity, he just quietly and without warning, walked off into the unknown leaving us with the task of unraveling electrical power policy and its implementation with all its ramifications for the millions of Indians who desperately need electricity but can scarcely afford it.

Recollections of Girish

Navroz K. Dubash

Author is a governance, energy, and climate researcher and is currently Senior Fellow at the Centre for Policy Research, New Delhi.

With Navroz K. Dubash at Durban - 2011.

Over the years, Girish had become a very important person to me professionally and, in recent years, also personally as a friend.

I think it is appropriate that an appreciation of Girish is also necessarily an appreciation of Prayas Energy Group, the organization Girish built along with his close colleagues. Girish left behind an important legacy in Prayas which is, in my opinion, perhaps the primary source of creative research and action ideas on energy in the country. The institution's success is due in large part because Girish's character approach is woven into Prayas' institutional DNA – thoughtful, committed, under-stated, supportive and deeply insightful.

My first interaction with Girish, and with Prayas, was actually one of rejection! But this rejection – of a request to write a paper for a larger project – was done with such thought and sensitivity, that it only increased my appreciation for the group. During this first visit, Girish and other Prayas friends spent a half day with me – a relative stranger -- talking through the project, our broader professional interests, asked in detail about my other work, and considered my request very carefully before answering in the negative. We did not collaborate on that occasion but parted with something more important, the promise of many more conversations.

As I worked with Prayas over the years, I saw how, for Girish, personal reputation and praise was far less important than building and maintaining the reputation and effectiveness of Prayas. On one occasion, Prayas completed a painstakingly detailed study of Delhi's electricity privatization, only to choose a quiet web-based release over a splashy media launch. Girish explained their reasoning: through careful and detailed private conversations with various actors, they had made their point. A more splashy release would only push the various participants in Delhi's electricity sector into a defensive reaction and may limit learning.

In a context where many of us grumble about the difficulty of attracting and retaining committed and skilled younger colleagues,

Girish and Shantanu have consistently been able to develop and rely on an extraordinary cadre of younger people, who are forming the next generation of energy analysts. Their commitment, skill and creativity draws in large part, I believe from the example set by Girish and his other colleagues, and the explicit attention Girish gave to this aspect of Prayas. In a world of outsized egos and personal reputations, Girish was the rare leader who truly focused on building his institution as a supportive and interactive environment and on mentoring and giving recognition to younger colleagues.

I have also been the beneficiary of Girish's ability to guide and enrich the work of others. I recall that after I returned to India from the US, and was struggling to craft a research agenda, I had a long phone conversation with Girish and Shantanu, where they patiently talked through with me the pluses and minuses of a range of research projects. This commitment to others, and to building a larger community with shared values and ideas even outside Prayas is one reason why Girish has been at the hub of a small emergent informal network of energy, development and governance researchers in India.

The other reason is the creativity, skills and values Girish brought to questions. His idea, developed with other Prayas friends, to dedicate some large coal power plants for supply of electricity to the poorest is a prospective game changer in Indian energy policy. And, not satisfied with simply advancing the policy suggestion, Girish was seeking to explore issues of political acceptability and nuts and bolts of implementation. In another example, a South African colleague recently showed me a simple, but deeply insightful slide prepared by Girish, which combined traditional climate politics categories of national "responsibility" for climate change and "capacity" to address it, with percentage of electricity capacity from renewable energy. In one graph, Girish had effectively communicated a message that other advocates and Government representatives have struggled to get across to the international

community – India is doing a lot on climate mitigation despite having little responsibility or capacity. For reasons such as these, in a relatively short time, Girish commanded the respect and attention of many hard-bitten and often opinionated veterans of climate debates.

In recent years, I had the opportunity to work more closely with Girish as he was drawn further into engagement with the issue of climate change, (although never losing sight of his commitment to the intersection of energy, development, poverty, and governance). During this period, I relied very heavily on Girish for critical feedback and insights, and simply to bounce and sharpen ideas. For me these conversations were unique and essential. In addition to intellect and creativity, Girish also brought an openness of spirit to these discussions. There was no *a priori* judgementalism about what one should or should not think about an issue, I felt I could openly debate contentious issues, question conventional wisdoms, and without ego concede to the other when a better argument was made, all in the interest of better understanding and superior ideas. We spent a lot of time, for example, talking about how to balance a continued emphasis on concerns of equity in climate politics with sufficient recognition of the growing extent of the growing climate crisis. Since Girish's passing, I have deeply missed these free-wheeling and open conversations.

Too often, professional friendships remain limited to the professional domain, and the personal domain remains opaque. I am very grateful that, largely because of two opportunities to share a room, at Copenhagen and Durban, I was able to spend some time in a relaxed environment with Girish learning about each other beyond our professional interests. I heard about Girish's rock climbing as an IIT student and his enjoyment and pride in his family, and was able to introduce him to my family. At Durban we took a day off and went swimming in the ocean and talked over a few beers on the beach about our personal and professional futures and aspirations.

I appreciated very much Girish's ability to comfortably interact with and be genuinely curious about a wide range of people and contexts. In many ways, I came from a very different, far more westernized background. Yet, it was very easy and comfortable to be with him. While he was very clear about and secure in his roots and values, he was curious about and happy to engage with people from a range of backgrounds, yet without being judgemental. This open-mindedness not only at an intellectual level but also at a personal level is truly rare. I am thankful for the time I had together with him as a colleague and a friend.

A person with genuine humility, absence of ideological spectacles and deep integrity, Girish was a rare engineer indeed. We wanted him to work more in climate change field where these qualities are desirable, and somewhat rare in non-governmental sector. But Prayas which he built will live on and immortalize him and his work.

J. M. Mauskar

Mr. Mauskar was lead climate negotiator for India at 17th Conference of Parties, Durban 2011

Girish : A Personal Tribute

Wenny Ho

Author is a development worker, sharing a belief in a better world, and was Oxfam Novib's programme officer responsible for first identifying and then handling the support to PEG from 1997 – 2003.

I just had started working with Novib (now Oxfam Novib). My specific task was to help reinvigorate its partner portfolio. That was how I arrived in Pune in the '90s to visit a small organisation that nobody had heard of in Novib, or in the wider development sector in the Netherlands. The organisation was first brushed aside as too insignificant by the consultant making the shortlist of potential organisations, who then retreated on his steps with: "Sorry, sorry, they are the Enron-busters. Please do visit them". It was a tale-telling first meeting. An examination room after working hours, working till one could not see any more in the darkening room. The contacts with Prayas Energy Group went mainly through Girish. There was something in the way that PEG operated that was almost transcendent and made it not very difficult to support a, for Novib, absolutely non-conventional research organisation. Much was, I believe, thanks to the spirited commitment and creative idealism, the relentless will to learn and make more impact that Girish and the other PEG coordinators exhibited. As the years went by, besides

understanding better the innovative way PEG was learning to make an impressive difference in a very complex sector, my relationship with Girish changed. From a professional relationship based on mutual respect, almost invisibly it moved to become a personal bond. It was never hugely celebrative, nor were there any big visual markers. There was no need for that or for frequent interactions and face to face meetings. Our infrequent Sunday morning calls, SMS or email exchanges, a rare visit, a luxury, which we both hugely enjoyed, and at least I, treasured. Besides his analysis of trends, and what he was taking on and how, he sometimes revealed little things about himself that were deeply moving. He never really put himself as a person at the fore, but they expressed a humanity that I rarely felt and marked a deeply personal, yet very down-to-earth commitment. At times, the approach was almost funny in its simplicity, yet pointed at a courage to take on established powers and beliefs, including himself, and a never wavering pro-poor compass. Girish took in my son, Jesse, with a natural, unconditional way of loving. I cherish our trip to the Keukenhof, where, amidst all the festively coloured flowers, he carried Jesse around on his back, with Jesse bubbling over with joy, happy with his great friend.

My appreciation of Girish and what he and PEG were achieving, gained a new dimension during the research I undertook, among others with PEG, with a first visit in early 2005. As the acknowledgements in my dissertation describes:

No acknowledgement can do justice to the trust and openness I enjoyed and which have been the foundation stones on which this research has been erected. I hope that the relationship with them will continue to feed and enrich my intellectual and personal growth when this book has long been shelved. I can try to put words to

the hospitality I have received from people in India, the warm generosity with which Jesse and I were taken in their care, the tenacity with which they have searched for a suitable pre-school, and so on. But in fact, there is much more than that. Beyond enjoying their kindness, I have had the privilege of observing dedicated people at work, of experiencing ideological pragmatism, and combative good-humoured realism. There are no thank-you's possible for these reconfiguring life-experiences.

Telling were the interviews with the 'lower-ranked', of how they were carefully supported, allowed space to try and learn. Telling was also the humour that I encountered during visits, the sniffing and jokes, the laughter about events and meetings, despite, or maybe thanks to the seriousness of issues that the group was taking on.

Of late, Girish' tone during our calls changed somewhat. He wanted to chat, he said, needed to think, reflect. It was all too much, he had dropped certain things and he wanted to change others. He was drawn into so many meetings, on the road so much. He returned nevertheless refreshed after his visit to Orissa, wanted to bank more on these reinvigorating experiences. We exchanged plans and yes, this time, I was really going to help out with strengthening PEG's monitoring system, and yes, he really was going to visit us.

The very next thing that happened was that Subodh frantically tried to reach me with the terrible shocking news, never imagined, far too early.

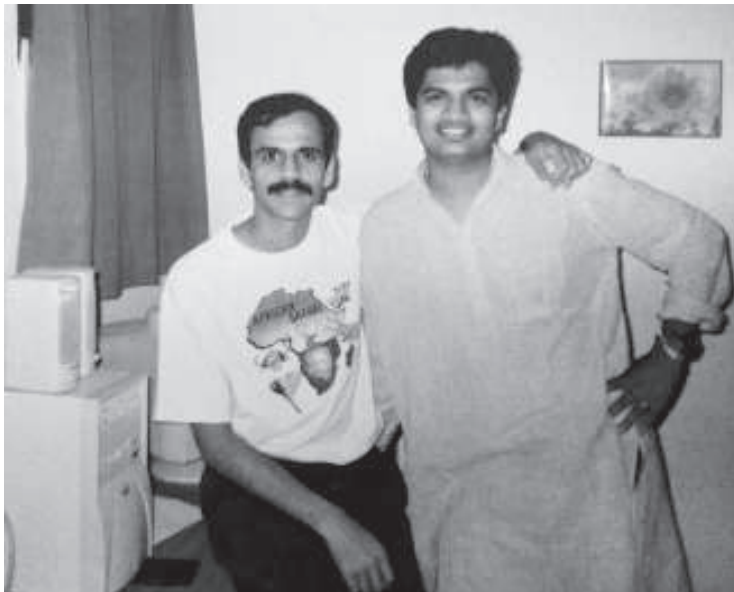

Memories of My Friend and Mentor

Amol Phadke

Author worked with Prayas Energy Group for a few years and then did his Ph.D. from United States. He is currently, Deputy Leader (Acting), International Energy Studies Group, Lawrence Berkeley National Laboratory, USA.

With Amol Phadke at Prayas office.

It still feels so unreal to write about Girish in this fashion... it continues to be so deeply sad and shocking. Through his several lovely memories, he continues to support me as a friend and as a mentor, picks me up when I am down, and also helps me calibrate and reflect on my actions and directions, both personally and professionally. This short note is an attempt to cherish and share these memories so that several of us, who will continue to miss him infinitely, will draw upon these to keep Girish in our lives although he is physically gone. Also, I look at this collection of memories and experiences as a repository to draw upon, while we attempt to continue his legacy of extraordinary contributions in often neglected and highly important public interest issues.

Where do I begin? Feb 1st 2012 ... late evening... I knew I could always entice Girish to spend a little time with me for some Chai and chit chat, and I did; one last addition to the countless of these, each one as precious as the other. After a long day of not so interesting events, that conversation was the highlight of my day, as has been the case on several such occasions, with Girish's informality, simplicity, brilliance, and passion sprinkled all over.

My interaction with Girish began almost a decade ago when I was in the process of deciding to start working at Prayas. The decision to shift my career actually seemed quite easy and exciting as I started interacting with Girish, Shantanu, and Subodh. Interacting with Girish, who was so approachable, friendly, and talented, sealed the case for me. I thought, working with him seemed like the biggest perk of the job and indeed it turned out to be true. Those memories are still so fresh. When I would show up for work, one of the first things to do was to go down for tea with Girish and Shantanu, a simple but very special delight in those winter months in Pune when I had just started working at Prayas. The other key aspect which drew me to Girish and Prayas was their contribution to the Enron issues, which showed an example of how professional skills can be used to address a very important public interest issue.

Taking on big interests like Enron required not only a deep commitment to public interest above all other considerations but also required extraordinary intellectual capabilities, rigor, and discipline. In several publications and presentations related to the Enron controversy, Girish, as soft spoken as he may appear, provided tremendous firepower to public interest advocacy in collaboration with the small team at Prayas. Enron and several such players could hire many world renowned experts to defend projects whose terms were clearly against public interest, but Girish and the team at Prayas, with its capabilities and passion provided a desperately needed counterbalance. As a young professional, observing this process, provided me with tremendous inspiration and was one of the key reasons for me to be excited to join Prayas. It is well known that Girish was extraordinarily talented; however, to me his deep passion for public interest which created the intellectual innovation and rigor, because he deeply cared about what was on the line.

Back then at Prayas, the scale was small and the operation was simple, but Girish, Shantanu, and Subodh kept it current and high tech, something which was very appealing to a young engineer like me. Girish introduced me to several of the latest and the best publications in the field; examples I remember include the Technology Menu from Princeton University and the Technology Assessment Guide (TAG) from the Electric Power Research Institute (EPRI). The Technology Menu was Girish's favorite- he would say "*kasla sood ahe he ...*" (कसलं सूड आहे हे ...) Incorporating some latest and the best information in the field into public interest advocacy was Girish's hallmark – it not only added tremendously to the work products but also made it super exciting for young folks like me to work at Prayas.

I feel that working at Prayas was an outlier experience of my life, one which I will cherish all my life. I truly believe that having such experience again is expecting too much out of life, in terms of

the closeness of friendships and excitement of work I experienced, with Girish's large influence on every aspect of it. Nothing was as exciting as working with Girish and Shantanu late at night – when the day's chatter calms down and there is all the time in the world to focus with rounds of Chai helping you keep awake. One of those nights, I was working alone, aiming to finish my first article. Girish calls me asking "*kay zala ka paper?*" (काय झाला का पेपर?) I reply with excitement, "Yes, it's done." Girish replies "*thamb aloch*, (थांब आलोच) let's celebrate". At 10.30 pm at night Girish and Shantanu show up at Amrita Clinic and take me out to Sarovar – at that point considered a fancy restaurant. There were so many such encouragements and instant celebrations of small or big victories, one of the best memories of my life. Girish inspired and encouraged me and probably several others so effortlessly, as if that was his second nature.

Probably because his brain was working all the time to seek innovative solutions, Girish will come up with what we will call a "*Jangu*", (जांगू) a last minute powerful idea or a strategy. One instance I remember particular well. Almost overnight, with some analysis, Girish came up with a finding that Maharashtra State Electricity Board (MSEB) can increase almost 700 MW of generation by improving the quality of coal burned in power plants and presented it in a rather soft manner in a tariff hearing held by the Maharashtra State Electricity Regulatory Commission (MERC). This was at the awe of several stakeholders as it presented a rather simple and cost effective solution to address the challenge of load shedding happening in the state. There are several such examples of his 'last minute brilliance' which are so priceless.

Girish deeply believed that all humans are created equal and even though he worked for a NGO at a fraction of a salary of what he could make, he deeply believed that he still was privileged, which he expressed to me on several occasions. I think it was probably the reason why he was so simple and minimalist when it

came to himself. He had trouble justifying to himself why he should go by AC chair car and not by second class to Mumbai to attend MERC hearings. When we provided him with several rationales, he eventually budged; but I could see that he was not fully convinced. Girish would always wash his own dishes or tea cups in the office and at times will clean up the table after everyone has eaten. When I was helping others to pack up his bag in Delhi on Feb 3rd, it was so simple and minimalist. It so vividly reminded me of his core values and his abilities to effortlessly extend them into actions, so inspiring and sad at the same time.

Girish had a way to combine a deeply simple and minimalist way of life to incorporate things which are innovative and awe inspiring. He had a passion for technology and nature and that is one of the reasons why I never found his simplicity and minimalist approach jaded. On the contrary it was very exciting and refreshing. He owned a down jacket and sleeping bag and he marveled at how the bird feathers are so light and thermally insulating – according to him it was very high tech. Girish was an "early adopter" of new technology – he was one of the first person I have known to have an e-mail account and a laptop, almost more than fifteen years ago. I believe Girish had an attraction for the cutting edge or the summits, be it in the quality of work, technology, or in his passion for mountaineering.

Girish's core values, a deep commitment to the interests of the underprivileged and his passion for innovation shined through all his work. I have observed this more closely in recent times as I have been working with Girish and Prayas on issues of energy efficiency and renewable energy. Simple and innovative energy efficiency programs which require drastically reduced implementation resources is the strategy to facilitate adoption of energy efficiency is such an important and fundamental insight Girish and Shantanu have provided to the energy efficiency sector. Further, Girish's simple articulation of renewable energy (RE) policy

"The rich should pay for RE" in his article published in the Hindu Business Line a few days before his passing away, is I believe, not only appropriate from a social perspective but is also a clever strategy to raise additional resources to finance RE. There are several such examples of Girish's contributions in thinking and strategy which will continue to influence the sector for broader public interest.

Girish was not about individual contributions, success and credit. Along with Shantanu, Subodh, and several others, he built an institution, Prayas, from the ground up, bit by bit, which has an internal culture of inclusiveness, opportunity, and respect and an external reputation of excellence in promoting public interest. On a personal level, Girish will continue to live through several memories in the hearts of so many people. On a professional level, he will continue to live not only through some of his contributions but more importantly through Prayas and the values and culture it represents and several such spaces that others might create taking inspiration.

On the days of despair, roiling in sadness, I will lose my optimism. I will think that Girish was an "outlier" experience for so many of us and that spirit, talent, kindness, and passion is forever lost. Girish would tell me "Amol, opportunity knocks on your door more than once". I am not so sure about it in this instance, but as a salute to his memories, I will continue to seek it in this world and would attempt, at least partially, to embody some of it myself.

Girish was one of the very rare people that combine deep expertise, and incorruptible judgment with passion for the cause and a fine, gentle personality.

Joerg Haas, Berlin

... .. !

Narasimha D. Rao

Author is an energy researcher and currently holds postdoctoral position in the Energy Program at the International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA), in Vienna, Austria.

With Narasimha D. Rao in a meeting at Copenhagen 2009

Among the elements that make life fulfilling, our relationships count among the most important. There are usually a handful of people one can point to, who leave a special mark on us. Girish was one such person. To me, Girish stood out for many reasons, but mainly because of his ability to see and bring out the best in people. In his own quiet way, he touched a large and diverse group of people, many of whom may not relate to each other the way he was able to relate to all of them. In this sense, with all his humility, bluntness and tech savvy; attributes that are not typically associated with social skills. He was indeed a natural leader, one who loved and was loved by people.

I knew Girish for just about a decade, almost entirely as a professional colleague and collaborator. But in the last two years before his death, we worked very closely, and grew to be good friends. Because I lived in the US for most of this period, we talked mainly on the phone. My wife was very amused that when he finally met her, the first words out of his mouth were "I thought I should meet you in person since I am the one who takes up so much of your husband's time!" He went out of his way to see me in Mumbai, en route from a speaking engagement, so that he could see my recently born son. We had a beer together, and spoke of many future collaborations. Somehow we always independently gravitated towards similar research questions. This strengthened my resolve in the importance of my work. Unfortunately that was the last time I was to see him.

I observed Girish mentor many employees. He would make it a point to include his staff in conference calls and meetings that dealt with their interests, regardless of how high-browed these interactions may have been. He looked out for their future interests, their further education, and potential job prospects, often unbeknownst to them, and even when they were often temporary interns. I would receive emails asking about a particular school that one of his interns wanted to attend, or to contact someone I

may have known at an organization where they wanted to work. I was struck by this, because he genuinely cared as much or more about his mentoring role as the quality of any policy paper he was writing. His mentees, needless to say, reciprocated this commitment with a tireless loyalty to him and to their mutual cause.

Girish was as discrete as he was blunt. His ability to pick his battles, and focus on people's strengths and contributions rather than on points of disagreement, made him effective. Mutual colleagues would consistently describe him as sharp and insightful, well-meaning, and humble. I have never heard anybody speak ill of him, or him ill of anybody else.

I have had some memorable times travelling with Girish on work meetings. On one trip to Washington DC, I saw Girish nervous for the first and only time in all the years that I had known him. We were attending a press conference for a report that we had written on Indian energy trends that we were parading around to a skeptical, if not hostile, audience who didn't quite relate to our understanding of equity. Not that Girish was easily intimidated – rather, this was an unfamiliar environment where the consequences of impressions conveyed could be far-reaching. His discomfort didn't last long. As soon he received the first question that got under his skin, hinting that the US faced significant political obstacles to passing climate legislation, and wondering where Indian policymaker should take that into account, he shot back a smooth retort that silenced the reporter, put him at ease, and forced me to suppress a smile.

On another occasion, I got to know more of Girish than I had bargained for. We were to attend a meeting in Delhi together, prior to which he suggested we share a room at a modest hotel to save money and discuss the meeting. I didn't want to refuse him, even though many years in the US had made me unused to such informality. But such was his character – simple, straightforward with no airs. Thankfully the AC worked, although it, and Girish's immodest slumber, kept me awake for half the night.

In the latter part of his career, Girish was sought out as an expert energy analyst, but he was first and foremost a consumer advocate. It is a testament to the quality of his work, his constructive approach and commitment to change that despite spending the better part of the last two decades openly critiquing government policy, government has regularly sought his advice and participation in energy reforms, and more recently in the formulation of India's climate change policies. Unfortunately he did not live to fulfill his potential. His loss will be felt widely, not only by his family, peers and friends, but also by the bureaucrats in Yojana and Shram Shakti Bhavans in Delhi, by students who he mentored, and by the activists and other NGOs that he supported across the country.

We have lost a friend, India has lost a pioneer and world has lost a wonderful being. Girish brought in fresh thinking that we are needed in the field of energy access.

Girish's work talked and not Girish = that was Girish.

We have disagreed many times – but I always felt that he had agreed with me – that was the feeling he left in me.

Girish was needed at this hour – to bring in the alternative thought process. Frankly – feel frustrated, angry, sad and helpless. Girish – you were a true friend not only to me but to the many unserved population of the country. Best in peace.

We will carry your vision forward.

Harish Hande

Managing Director and Co-founder SELCO India.

An Inspiring Friend

Ian Tellam

Author works with Adaptify, a bureau based in Amsterdam, providing innovative research and management solutions with respect to climate change and development.

With Ian Tellam at Energy Project meeting in Pune.

In the West, the 1960s and 70s were a time of radical new ideas. A whole generation raised during the affluent post Second World War period, which had benefited from the growing access to education, began to question the status quo.

Up until the 1960s Western societies had been rather rigid and authoritarian. Young people in the late 60s and early 70s began to demand more liberties and this spawned many good developments. Feminism and women's liberation, anti-racism, anti-apartheid, the peace movement and the environment movement all took major leaps forward during this time.

Meanwhile some young people rediscovered the work of liberal thinkers who had gone before them; they began reading Adam Smith, John Locke and other writers who had argued against too much intrusion of government into social affairs. They began translating these ideas into the issues of their times and became known as the 'neo liberals'.

So what has any of this got to do with Girish?

Well, neo-liberal ideas were picked up by the World Bank and the Bank was lending money to developing countries like India. At the beginning of the 1990s the World Bank started a bold new strategy, to stop lending money to the Government of India for energy, and instead to break up the government monopoly on the energy sector. The idea was to privatize the entire sector, to break up the government monopoly into separate generation, transmission and distribution companies, and then to break these up further into different regional companies, and then to get all these companies to compete with each other. Competition and the opportunity to make a profit was supposed by the World Bank to be the final solution to India's energy problems. The huge demand for energy among India's massive population would lead to companies competing with each other to provide universal access to heating, lighting, cooling and more. And the environment was to benefit too, according to the Bank. Resources cost money, so companies would

use them efficiently, and efficient energy would be ecological energy. The market was the key: unleash the power of the market and roll back government and all would be well . . .

Girish saw through all this simplistic nonsense and helped me to see through it too. He applied his logical engineer's mind to social and political issues more clearly than anyone else I knew. Together we worked on an international project - the 'MDB-Energy Project' (MDB standing for multilateral development bank, like the World Bank), with 20 NGOs from Latin America, Africa, Asia and Central & Eastern Europe, to analyze the ecological and social impacts of what the World Bank was doing : allowing the private sector to take over the provision of energy. Girish and his friends Subodh and Shantanu would sit together at their NGO, Prayas, and pick at questions for as long as it took to come up with powerful, clear and irrefutable analyses. They taught me the importance of transparency, accountability and participation: what they called 'TAP' issues. Essentially the importance of good governance. This thinking is now part of the mainstream but back at the beginning of the 1990s it was innovative and path-breaking to apply these ideas to the reform of the energy sector. Girish was at the centre of this thinking and his ideas influenced Prayas, me and all the NGOs in the MDB Energy Project. Eventually these ideas became the central theme of a book called 'Fuel for Change', which was published in response to the World Bank's think piece at the time called 'Fuel for Thought'. Fuel for Change went on sale in the World Bank bookstore in Washington DC, was read widely at the Bank and went on to influence the World Bank's energy strategy. This is why World Bank strategy documents on the energy sector now always stress the importance of good governance, rather than ownership, as the key factor for success in providing safe, clean energy for all. This is part of Girish's legacy.

There is much more to tell. Like how Girish exposed corruption in deals being made between Indian state authorities and power

companies that would have left the public sector bankrupt. I remember him taking the time once to show me exactly how this corruption worked with the aid of a large and complex Excel spreadsheet he had prepared, which contained copious details of all the deals; in fact I think this is the only time in my life that I have ever had fun reading an Excel spreadsheet! He worked tirelessly to prevent such evil, and had many successes . . .

Like many great people he left us earlier than expected. He was in the prime of his life and had become elevated from an NGO activist to a senior advisor to the Government of India on climate change and energy issues. This rise was inevitable, given his brilliance. It is impossible to know what further heights he would have achieved had he lived, and what more good he would have been able to achieve.

For me he was an inspiration. One of the most intelligent and hardworking people I have ever known, he showed me what can be achieved with clear thinking, integrity, courage, and the determination to do good. I feel so sorry that he has gone, but so glad to have known him as a friend.

Girish came to Islamabad, Pakistan in 2003 to attend the SDPI seminar on electricity pricing. We both delivered talks. His talk was most impressive and so was his demeanor and intellect. On a short visit of a day, Girish wanted to see the city. I took him out, a cold day and we went to the local market where Girish bought some souvenirs. Recently while writing a proposal, I used the example of Prayas and explained the fervor of Girish in taking up complex issues, humanizing them and then debating them with passion and fervor. Today I googled Girish to look at this latest research and what a shock I got to see his obituary. I met him for a day nearly 9 years ago, but he changed the way I look at things. What a loss? The world is poorer in losing Girish.

Husain A. Babur

Girish, My Guru

Rainer Horig

Author is a German journalist who has been living in India for many years, covering extensively developmental and other issues. He had been interacting with Girish since many years.

With Rainer Horig in a meeting at Pune.

On a bright Sunday morning I go to Lucky Restaurant in the Deccan Gymkhana area of Pune city to meet him. I have just started my research on the renewable energy sector in India on assignment by a large public radio station in Germany, the Westdeutscher Rundfunk in Cologne. For me there is no better person than Girish Sant to teach me the basics of this sector of the New Indian Economy. There is Sun, there is Wind, and there is Girish.

When I glimpse him I am stuck: He is still the same youthful, lively and immensely warm person I have met last some years ago. "Hi Rainer, come, let's go to my house, it's just around the corner. What have you been doing all these years?" Chatting easily we reach Girish's home in no time and make ourselves comfortable in the courtyard amidst potted plants and playing children. Over a cup of steaming hot "chai" we recollect common memories and explore ways of cooperation in future. After some time we go inside a small room and sit on mattresses on the floor to record the radio-interview.

"India is a pioneer in renewable energy," is the first lesson I learn. "It's one of the first countries to constitute a separate ministry for them. The Government gives them a great push through tax benefits and other incentives. Capacity-wise India is the world's number four in wind energy generation."

No doubt, my friend is proud of his country's achievements. But he does not harbour blind jingoism, because at the same time he is very critical about many government policies. I come to know when I ask him whether the government was doing enough to prepare India for climate change: "You are right, Rainer, India is one of those countries who would be most severely affected by climate change, especially the poor people. India must do much more to reduce her own emissions. We need more energy, there is no doubt about it. But the government is still glued to the coal path of energy generation. For instance in the Konkan coastal plain

between Mumbai and Goa, not far from here, companies are planning to build coal power plants of 20,000 MW capacity altogether. This is excessive, it cannot be ecologically sustainable. Local people and activists demand a thorough environmental impact study to be undertaken for the whole region."

"So where is the way out, Girish?" I wonder. "Of course, India has to develop its economy, it has the same right as every other nation to do so. But given the size of your country and its population, it would be disastrous for the whole world if Indians would reach the same wasteful level of consumption that we in Europe enjoy." Girish pauses for a while and then says: "We should leapfrog into the age of renewables. We at Prayas for instance, the organisation I work with, we are promoting de-centralised solar energy, small solutions for those 40 percent of our population which are not connected to the power grid. There are numerous useful applications, like for water pumps, for schools and health centres. A socially committed businessman in Bangalore, Harish Hande, provides solar lanterns on credit to the poor. He has already illuminated hundred of thousands of homes."

We meet roughly a week after a devastating tsunami hit Japan and unleashed a catastrophic reactor core melt in the coastal atomic power plants at Fukushima. I am eager to learn about Girish's reaction: "After the Fukushima accident the Indian government has promised to do a safety check of all atomic power plants in the country. Though this is welcome, it is definitely not enough. We need an independent agency to check safety measures at our atomic plants. I think the catastrophe at Fukushima has got a lot of things to move in India as well."

So far we have mostly dealt with the generation of energy, but not with its consumption. Girish makes it a point to look at this side also. "Let's talk about energy efficiency. It is hardly discussed or implemented, but it has tremendous potential. We at Prayas have calculated that India could save 40,000 MW of energy within the

next ten years. This is more than the present generation from all hydro-, atomic- and gas-power stations combined. Energy Efficiency is very cost-effective; it is cheaper to save energy than to generate it with coal based plants.

Let's take a look at ceiling fans, which are installed in nearly every house in India, 40 million of them get produced every year in India. We have found that a fan's energy consumption can be easily reduced from 70 or 80 Watts to 25 or 30 Watts. If all manufacturers would use this technology, a mind-boggling sum of 50 Watts into 40 million, which is 2000 MW could be saved. Prayas is talking to manufacturers and advises the Bureau of Energy Efficiency in the Power Ministry. This agency has introduced energy efficiency labelling of household appliances and set standards for industries."

I hint to Girish that German development agency GIZ (Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit) has helped to build the BEE. Girish knows and appreciates their contribution. But on another lane he is not happy with western industrialised countries like Germany: "India and many other countries in the South demand a transfer of clean energy technology from western countries to be able to develop these energy sources in a big way. This is a way of owing up to sins in the past and it would definitely help the climate. But the rich countries refuse to share technologies with us, at least I cannot identify any meaningful transfer. All that happened were collaborations between companies from both sides on a purely commercial basis."

After more than an hour of lively conversation I stop the digital recorder. We have a warm farewell with me thanking him for sharing his thoughts with me and the German public. As I leave Girish's house I have no clue that only a year from now I would never be able to meet him again.

My Memories of Girish

Ranjit Deshmukh

Author is an engineer and energy researcher, who worked with Prayas Energy Group and is currently pursuing Ph.D. in United States.

With Ranjit Deshmukh at Prayas outing.

Girish. Brilliant Girish. Compassionate Girish. Girish, the teacher, my guide. My friend. Thoughtful, understanding, inspiring. That was Girish and much more. To me, and to many others, I am sure.

I had the wonderful opportunity to work and interact very closely with Girish for two years at Prayas (2009-2011). I had just come back from the US a few months ago when I got introduced to Girish. We clicked instantly, talking about various issues ranging from energy access to hiking in the mountains. It was the beginning of a close friendship and teacher-student relationship.

Prayas, till that time, had not engaged extensively with renewable energy policy analysis, and it provided a great opportunity for both, I and my close friend, Ashwin Gambhir to contribute in this area. Ashwin joined Prayas around the same time as I. The two of us along with Girish wrote our first critique of India's National Solar Mission in the Economic and Political Weekly journal. It took several weeks of intense debate and writing to come up with an article that all of us were satisfied with. That process was my first crash course in policy analysis. Being present to Girish's drive for perfection, openness to debate and his acute knack for holistic analysis was an amazing opportunity. Our article went through 22 versions before its final form. The result was a deep impact on the solar mission – competitive bidding for large utility scale solar plants that eventually cut down the large amount of required subsidy by more than half, and a greater focus on off-grid projects for access to electricity and clean lighting.

Girish was extremely supportive of all my adventurisms. One year into Prayas, I wanted to go work on a micro-hydro project in rural Orissa. In spite of Prayas' perpetual staff crunches (since there are always issues to work on), Girish agreed and in fact, encouraged me to work on that project. Access to energy issues being close to his heart, providing electricity to a hundred households was as important to him as influencing policies at the national level. Even more important was his recognition that the memories of

working with remote rural communities, the part of the third of India's population without access to electricity, need to be etched in one's memories while formulating and guiding national and world policies. As I write this article, the lights in this remote village of Punjam in Orissa are lit, as of this month of August 2012. I wish Girish could have witnessed that.

Girish's values and vision of an equitable world was not just in his words. He lived it. It is evident from the deeply cohesive culture he helped develop at Prayas, where everyone from the senior-most researchers to the errand boy dine at the same table, have conversations ranging from policies to families, and have mutual respect towards each other. Prayas is an extremely effective and influential group of policy analysts. But it is not just the intellectual richness of the group that makes it what it is. It is the values, camaraderie and flat structure that makes it what it is – a legacy that Girish left behind.

When I decided to pursue my doctoral studies at Berkeley, it was a tough decision for me to leave Prayas. But Girish encouraged me to go. He said, "We are sending you on loan. The door at Prayas will always be open." I still remember his charismatic smile and assuring words.

I saw Girish a few times when I visited India during January 2012. We had dinner together at a restaurant when we hosted my professor from Humboldt State University, Dr. Arne Jacobson. The night was filled with wonderful conversations and potential collaborations. Another dinner followed with the Prayas family. The night was filled with so much laughter that I remember my stomach hurting from it. Little did I know that it would be the last time I would see Girish. His untimely death has no doubt left a big void in my life. But I also know that the biggest tribute to him would be to carry on working and standing by our collective ideals.

Prayas & Girish - the Bright Side of (My) India

Alexander Boegle

Author is a German energy researcher who worked with Prayas on energy efficiency research in 2008.

In spring 2008 my wife Eva got confirmation from Pune that she would be teaching German at the University of Pune for one year. When we decided that I would go together with her to India I had no idea how exiting our stay would be. The reason for this amazing experience I owe to Girish. He gave me the chance to work with him and the fantastic Prayas team.

I remember very well when I contacted Prayas Energy Group the very first time. I was desperately looking for an opportunity to work in Pune in the energy sector. Prayas was recommended to me. Girish answered to my request the same day and invited me to visit Prayas' office to have a chat about my earlier work. Although I only had small knowledge on the Indian energy sector he was very welcoming and showed great interest in my thoughts and earlier work experiences in the field of energy efficiency. His open and curious mind impressed me very much. I remember leaving the office hoping very much to get the chance to work with Girish. When he called some days later and offered me to join Prayas I was extremely exited.

Girish combined his talent as a curious listener with an extremely sharp mind. When talking to him he immediately analysed how ideas and thoughts could translate into fruitful results. Sometimes he only tried to connect the right people and sometimes he simply created new projects. Although he was involved in many many topics he always followed a clear path. And he always kept the greater picture in mind: A fair and just society where interests of the public and the disadvantaged are protected and promoted.

Girish' greater picture was not limited to India. He was also taking in consideration the world challenges in the fight against climate change. He tried to understand the position of other nations even when he was not sharing their view. Girish's greater picture was neither limited to energy or climate change. He was also deeply interested in other sectors and work fields.

However, most of all Girish was interested in people, in their needs and interests as well as in their thoughts and grief. This openness and his integrative character I experienced in personal dinners after work, in invitations to his house or in trips with the Prayas team. My wife Eva was always welcomed and Girish showed interest in her work and situation as much as in mine.

However, to me the biggest proof of his greatness is the wonderful Prayas team he shaped. The way the people at Prayas work, think and help each other was wonderful to see. Their impact in the world contained and will contain always a part of him. I think I am not exaggerating if I claim that everybody grew as a personality by working with Girish.

When our stay in India ended after one year of wonderful experiences, it was sad to leave the Prayas team. But when I talk now to people about my stay in India, the first thing I praise is always the experience of working with Girish and his team.

The Quiet Maverick - Some Reflections

Sudhir Chella Rajan

Author is a faculty member at IIT Madras and has been a fellow traveller with Girish for nearly two decades.

In 1995, a month or so after I returned to India after a long stint abroad, Professor Amulya Reddy asked me in his inimitable way, curious to get my reaction, what I thought of Girish Sant. Amulya was himself a person I had just gotten to know after he had hired me to join the International Energy Initiative. My previous work in the United States was so entirely outside the purview of development concerns in India that I was quite ignorant about the major actors in the domain. I therefore could not answer the question in any other way but honestly, saying I barely knew Girish, except as someone a couple of years my junior in my hostel at IIT Bombay.

I did not in fact remember Girish very clearly at all; in fact, I think I may even have confused him briefly with another student who looked a bit like him. But I did recall that he was a member of the Marathi-speaking gang of trekkers in the hostel, along with people like Shripad Dharmadhikary and Sharad Lele, with a tenacious attachment to the wilderness and the outdoors. When I did meet him in Bangalore, it was almost the first time we got to know each other and I was floored by the self-confident but quiet

manner in which he would converse with Amulya, who was by then to me a towering figure I dare not challenge without being absolutely sure of what I was talking about. It then dawned on me that Girish's understanding of the connections between energy and poverty was about as clear and unambiguous as Amulya's, that they both shared the same ethical commitment towards social and political justice and that his work at Prayas was already demonstrating a sophisticated approach to achieving these goals in the domain of sustainable energy.

Over the years, we grew close, even though I ended up leaving India for another extended stay abroad. When Navroz Dubash and I researched power sector reforms in India, Girish and his colleagues at Prayas were our major interlocutors and, following that work, Girish urged me to work with Amol Phadke to write a critique of the new electricity reforms legislation that was being developed in India. All this was done over email and Amol and I never actually met (we still haven't!) but managed to produce a paper together with excellent support from Girish. Prayas' own work with the electricity regulatory commissions was becoming legion and I could tell that Girish was once again the driving force behind it.

Upon my return to India in 2007, Girish was almost immediately a constant companion in wider conversations about what an alternative energy and climate strategy framed by Indian scholars and activists should look like and, notwithstanding differences among us from time to time, it was Girish's characteristically sympathetic and patient voice that kept the dialogue progressing and helped to build networks of trust among a fairly large group of us. What moved me most about Girish was his tremendous energy and commitment. I remember seeing him once in the crowded corridors of the Bella Centre in Copenhagen during the notorious CoP in 2009, when he was unwearingly explaining a narrow point about climate justice and the electricity sector to a journalist who later, as

it turned out, did write a fairly coherent piece about, no doubt as a result of Girish's edifying lecture.

When Girish was given charge of a sub-group on transport for the Low Carbon Committee headed by Kirit Parikh, he asked me to serve as an expert member, carefully steering me through the critical questions that the group was facing and ensuring that my skills and interests were properly utilized. Indeed, that seemed to be a special talent Girish had, of identifying where someone had particular strengths and how best to use them in a targeted way. For Girish, then, it was never about building up his own profile but always that of highlighting the power of the group or the network. In a culture that was otherwise characterized by stardom, it was a remarkably self-effacing quality that also turned out to be a uniquely powerful way of getting things done.

I shall miss his quiet though energetic spirit and his commitment to sustainability, but most of all his gentle voice and his kindness which has surely affected everyone who ever came in contact with him. A sweeter soul would be hard to find in a world where careerism trumps dedication to social justice and one-upmanship seems to fare better than long-lasting friendships.

I was totally shocked by the news of Girish's sudden death. He was so unassuming and humble, yet so very competent and learned. I had known him for quite some time and admired his integrity and simplicity, apart from his very solid technical expertise. I have gained immensely from my interactions with him and by reading what he published. He will be sorely missed but I am sure Prayas will demonstrate its resilience.

Jairam Ramesh

Minster for Rural Development

Remembering Girish

Ashwin Gambhir

Author is an engineer and senior researcher with Prayas Energy Group.

With Ashwin Gambhir in a meeting at Pune.

As I sit down to write this article and recollect my memories of interactions with Girish - the individual, the more I am reminded of Girish Sant - the Coordinator of our Prayas Energy Group (PEG). In this age of self-aggrandizing designations pointing to one's authority and seniority, Girish preferred the more humble '*Coordinator*', a true reflection of his unassuming character. His work ethic and dedication to the cause of public interest commanded a respect far greater than any designation could ever bestow on him.

Indeed I now realize that I can rarely think of Girish in isolation (without Prayas), so closely inter-twined was he with his work which he took forward through PEG, a unique group which he and Shantanu had started and have nurtured over the last two decades. It is a tribute to his ideals that he created a research group which is extremely democratic and has an open and free atmosphere – extremely congenial for research and to free flowing debates of which we had many. I dearly miss him during such discussions now.

I first met Girish in 2004, however it was early 2009 when I first started working with him at Prayas. When I look back I realize that he was a great team builder. He would take time from his busy schedule to personally make sure of everyone's comfort in the office, especially the new comers. He was genuinely concerned with everyone's well-being and would enquire in that regard from time to time. In this way he became friends with my partner Preetee as well.

He instilled in me a sense of purpose and responsibility towards our work, and pointed to the importance of public interest policy research & advocacy. He thus nurtured and slowly introduced me to the world of public policy and the political economy of policy. He taught me that our guiding post would steadfastly remain the larger public interest and the changes needed in policy to effect that and never to think in terms of projects, deliverables etc. He laid emphasis on the rigour of the work done at Prayas and never compromised

on the quality of our analysis, a stand which went a long way in maintaining the credibility of our group. He also strongly guarded the independence of the group and to this effect turned down various funding opportunities – a testimony to his principles. I now realize how deeply he influenced my thinking and development unconsciously.

On a personal level he was a warm and loving person who treated everyone with a lot of respect. He quickly gained my trust through his dedication and modest ways and behaved more like a friend than a boss. In fact on more than one occasion he corrected me when I introduced him to someone as my boss, preferring only to be referred as a colleague. He was a patient listener and gave me honest feedback on areas where I needed improvement but was also more than willing to listen to critical feedback on where the group could improve. He was not shy in showering praise whenever some work was done well and would be immensely satisfied when at times I managed to pre-empt his thoughts and work accordingly. I hardly ever saw him lose his temper or raise his voice. The way he would admonish (quite rarely) would also be in a very gentle and easy manner.

One of his quirks was his immense liking for short-cut keys on the keyboard and he would take delight in explaining these to me. He was also very fond of graphs which captured a lot of information in one picture. He would get a child like delight on occasions when we managed a nice one. One would have never guessed his high energy levels from the size of his lunch-box, his portions being surprisingly small. On top of that he would share part of it with everyone! I would jokingly tell him that he had a bird's size stomach. Not knowing too much of his early trekking escapades, I now wish I could have gone on a trek with him. Finally, I vividly remember the last celebration we had together, a send off party at my house for Ranjit Deshmukh on the 11th of January 2012. It was a night filled with carefree laughter.

I spent nearly each day of the last three years working very closely with him and have learnt a great deal in the process. It is mainly to his credit that I feel such immense pride and satisfaction when I tell others that I work at the *Prayas Energy Group*. I hope we all can carry on his tradition forward, realize some of his dreams and do justice to his ideals. His name was synonymous with Prayas and it opened many doors for young researchers like me. **His name was enough for people to trust us.** What more can I say.

I was shocked at this news! I have lost a good friend and an ardent supporter.

We worked together on many initiatives in the energy field including efficiency and access.

He was dedicated and worked almost round the clock. He never sought cheap popularity or indulged in sensationalism and was a true friend – his influence over so many policies was totally unknown and he never talked about the same.

I will miss him a lot and we are all poorer in losing him.

Gireesh Pradhan

Former Secretary, Ministry of New and Renewable Energy, Government of India

आमचे गिरीशसर

कैलास कुलकर्णी

लेखक प्रयास ऊर्जा गटात ऑफिसर,
अॅडमिनिस्ट्रेशन या पदावर कार्यरत आहेत.

कैलास कुलकर्णीसह प्रयास ऊर्जा गटासमवेत

गिरीश संत, आमचे सर जसे आपल्या कामामुळे प्रसिद्ध होते, तज्ज्ञ होते. त्याच प्रमाणे ते एक व्यक्ती म्हणूनही खूप मोठे होते. त्यांनी आपल्या कामामुळे जी उंची गाठली होती त्याच प्रमाणे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व देखील अतिशय उत्तुंग आणि आदर्श होते.

माणूस कितीही मोठा झाला तरी त्याचे पाय जमिनीवर असावेत ह्याचे एक मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे आमचे गिरीशसर.

मी सतरा वर्ष एका खाजगी कंपनीत काम केल्यानंतर आणि अनेक व्यक्ती आपले वरिष्ठ म्हणून बघितल्यानंतर, अनुभवल्यानंतर प्रयासमध्ये आलो. येथील कामाचं वातावरण पाहून, गिरीशसरांचे आणि शंतनुसरांचे आपल्या सहकाऱ्यांशी असलेले नाते आणि त्यांची वागणूक पाहून मला फार आश्चर्य वाटले. कारण हे दोघेही कधीच वरिष्ठ आणि कनिष्ठ हा भेदभाव ठेवत नसत; त्याउलट कुठल्याही छोट्या छोट्या गोष्टीतही सर्वांचं मत विचारात घेऊनच निर्णय घेण्याची त्यांची पद्धत, प्रत्येकाला आपला विचार मांडायला मिळणारे स्वातंत्र्य हे पाहून माझ्यासारख्याला कधी कधी खरेच वाटते, की आपण स्वप्नात तर नाही ना?

काम करताना काही त्रुटी राहिल्या, चुका झाल्या तर गिरीशसर त्या व्यक्तीला स्पष्टपणे सांगून परत त्या चुका होऊ नयेत याची खबरदारीही आपणच घ्यायचे. त्या व्यक्तीला समजावून सांगायचे आणि त्याने काय करायला पाहिजे होते तेही सांगायचे.

वरिष्ठ कसा असावा, ह्याचे एक उत्तम उदाहरण म्हणजे आमचे गिरीशसर.

प्रदीर्घ काळ मोठमोठ्या संस्थेत कामे केल्यानंतरही जे शिकायला मिळाले नाही, ते प्रयासमधील चार वर्षांच्या कार्यकाळामध्ये शिकायला मिळाले. गिरीशसरांकडून शिकण्यासारख्या खूपच गोष्टी होत्या, पण आम्ही अजून त्या शिकत असतानाच दुर्दैवाने ते आम्हाला सोडून गेले. ह्यावर अजूनही विश्वास बसत नाही.

कुठलेही काम असो किंवा त्यातील काही अडचणी असो, त्याकडे बघण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन इतरांहून खूपच वेगळा असायचा आणि कुठलीही छोटीशी गोष्टसुद्धा ते अगदी गांभीर्यानं घ्यायचे. आम्हाला ते स्वतः समजावून सांगत असत आणि 'तू काम कर व काही अडचण आल्यास मला किंवा इतर कुठल्याही सिनीअरला तू विचार' असेही सांगत.

स्वयंशिस्त, वेळेचे काटेकोरपणाने पालन करणे, स्वच्छता, मृदुभाष्य, कमिटमेंट अशा अनेक गोष्टी सरांकडून घेण्यासारख्या होत्या.

त्यांची कामाबद्दल असणारी आत्मियता आणि समर्पण हे तर खूपच वाखाणण्यासारखे होते. चोवीस तास त्यांच्या डोक्यात कामाचेच विचार असायचे, दिवसभरातील मिटींग्ज, फोन्स, कॉन्फरन्स कॉल्स ह्यामुळे वेळ न मिळाल्यामुळे त्यांना वाचनासाठी, मेल्स बघण्यासाठी रात्र जागून काढावी लागत असे. मी रोज सकाळी ऑफिसमध्ये आलो आणि माझा मेल्सचा इनबॉक्स ओपन केला की त्यांची रात्री बारा-साडेबारा वाजताची एक तरी मेल असायचीच. (त्या दिवशीही होती.)

पण इतक्या प्रचंड व्यापामध्येसुद्धा त्यांचे इतर गोष्टींकडे देखील बारीक लक्ष असायचे. कुणाचे काही वैयक्तिक प्रश्न, आजारपण, त्याच्या कुटुंबातील व्यक्तींचे आजारपण ह्याचीदेखील काळजी ते घ्यायचे. कुणी स्वतः किंवा घरातील एखादी व्यक्ती आजारी पडली की लगेच त्याला बोलावून त्याची विचारपूस करून, तू ह्या बाबतीत विनयचा (डॉ. विनय कुलकर्णी, गिरीशसरांचे मित्र आणि प्रयासचे विश्वस्त) सल्ला घे, किंवा 'मी विनयला सांगतो' असे लगेच सांगायचे.

माझी आई एक दिवस अचानक आजारी पडली आणि मी त्यांना सांगायला गेलो तर 'मी येऊ का तुमच्याबरोबर' असे विचारणारे गिरीशसर ! जेव्हा माझ्या मित्राला हार्ट अ‍ॅटॅक आला आणि तो बराच सिरिअस होता, तेव्हा त्यांनी मला सांगितले, 'तुम्ही कामाची काळजी करू नका, तुम्हाला तिकडे लागेल तेवढे दिवस तुम्ही रजा घ्या' आणि वर मला म्हणाले, 'काहीही मदत लागल्यास मला किंवा शंतनुला लगेच सांगा.' अशा आमच्या सरांना जेव्हा स्वतःला त्रास झाला तेव्हा आम्ही त्यांच्यासाठी काहीच करू शकलो नाही, ह्याची खंत मात्र आमच्या मनांमध्ये आयुष्यभर राहिल.

गिरीशसरांना क्रीडाक्षेत्राची पण खूप आवड होती.

त्यांच्या उत्तेजनामुळेच अनेकजण सायकलवर ऑफिसला येऊ लागले; त्यातलाच एक मी. सायकलवर आल्यानंतर लोकांना इथे आंधोळ करता यावी, कपडे वाळवता यावेत ह्याची देखील काळजी त्यांनीच घेतली. फुटबॉल, क्रिकेट या खेळांचीही त्यांना आवड होती. गिर्यारोहण हा तर त्यांचा फारच आवडता

विषय होता. कॉलेजमध्ये शिकत असताना त्यांनी व त्यांच्या टीमने 'कोकण कडा' सर केला होता, हे ऐकताना आणि इतरांना सांगताना आम्हालाही त्यांचा खूप अभिमान वाटतो.

कुठलेही काम करताना त्यात कुठल्याही प्रकारचा कमीपणा वाटून न घेणे हे देखील त्यांच्याकडूनच शिकायला मिळाले. वेळप्रसंगी टेबल पुसणारे, हातात झाडू घेऊन स्वच्छता करणारे, इतकेच काय, तर ऑफीसमधील टॉयलेटदेखील स्वतः स्वच्छ करणारे गिरीशसर पाहिले की आम्हालाच लाज वाटायची आणि हो, त्यातूनच प्रेरणादेखील मिळायची.

आजकालच्या जगात अशी व्यक्ती वरिष्ठ म्हणून लाभणं म्हणजे आश्चर्यच नाही का?

सचिनपासून ते दलजीतसरांपर्यंत वेगवेगळ्या वयोमानाच्या व्यक्तींशी त्यांचे असणारे मैत्रीपूर्ण वागणे खूपच वाखाणण्यासारखे होते. त्यांच्याबद्दल जितके लिहावे तितके थोडेच आहे. त्यांच्या जाण्यामुळे आमचे सगळ्यांचे आणि देशाचेही झालेले नुकसान भरून निघणे अशक्य आहे.

आपल्या कुठल्याही वर्तनामुळं किंवा बोलण्यामुळं इतरांना कुठलाही त्रास किंवा वेदना होऊ नयेत ह्याची आयुष्यभर ज्यांनी काळजी घेतली, तेच आम्हाला आता आयुष्यभराच्या वेदना देऊन गेले. आमचे गिरीशसर....

● ● ●

आदरणीय प्रभावी व्यक्तिमत्त्व... गिरीश

अपर्णा जोशी

लेखिका प्रयास न्यासाच्या अकाउंट्स
विभागात कार्यरत आहेत.

अपर्णा जोशीसह प्रयास ऊर्जा गटासमवेत

आपण रोज ज्यांच्याबरोबर काम करतो, अनेक मतं, विचार शेअर करतो, कामाची दिशा समजून घेतो, कधी अडलं तर हक्कानं त्यांचा वेळ घेतो आणि अचानकपणे ... अशी व्यक्ती आपल्याला सोडून न परतीच्या प्रवासाला निघून जाते; हे इतकं अतर्क्य, अविश्वसनीय असतं की ते पचवायला खूप प्रयास पडतात. गिरीश आता आपल्यांत नाहीत, हेच बुद्धीला, मनाला पटत नाही. अगदी भांबावल्यासारखी अवस्था होते. गिरीश ह्यांच्याबद्दलच्या आठवणी ते गेल्यावर कधी लिहाव्या लागतील अशी मी स्वप्नातही कल्पना केलेली नव्हती.

जून २००७ साली मी प्रथम 'प्रयास'मध्ये काम करायला सुरुवात केली त्यावेळी गिरीश मला वरिष्ठ अधिकारी म्हणून लाभले. तेव्हा मला माहीत नव्हतं की ह्यापुढे मी अशा व्यक्तीबरोबर काम करणार आहे की जिची काम करण्याची स्वतःची अशी एक विशिष्ट पद्धती आहे, आणि ही पद्धत सखोल, तर्कशुद्ध व पद्धतशीर विचारांनी त्यांनी विकसित केलेली आहे. आपण काय काम करणार आहोत? त्याचा उद्देश काय? त्याचा परिणाम काय? त्याचा उपयोग काय? काम करताना येणाऱ्या संभाव्य अडचणी, त्रुटी कोणत्या, असे अक्षरशः अनंत गुंतागुंतीचे प्रश्न प्रथम स्वतःला विचारणं आणि त्याची स्वतःला पटणारी उत्तरं मिळवून मगच कामाला सुरुवात करणं. मग मात्र ते एकदा स्वीकारलेलं काम पूर्ण बांधिलकी ठेवून, एकनिष्ठ राहून शेवटपर्यंत तडीस नेणं ही त्यांची पद्धत त्यांच्या संपर्कात येणाऱ्या प्रत्येकाला दिसत असे. प्रत्येकाकडे काम सोपवताना त्या व्यक्तीबद्दलचा त्यांचा विश्वास व कामाचे पूर्ण स्वातंत्र्य याची जाणीव त्या व्यक्तीला व्हायची. चांगल्या पद्धतीनं काम पूर्ण केल्यावर कौतुकही खूप नेमकेपणानं आणि मोकळेपणानं करत असत. प्रयासमध्ये काम करताना थोड्याच काळात सर्वस्वी नवीन व अधिक जबाबदारीचं काम करण्याची संधी मला मिळाली. ते काम जबाबदारीनं सांभाळण्यात त्यांचा भक्कम पाठिंबा, प्रोत्साहन, मार्गदर्शनाचा प्रचंड मोठा वाटा आहे.

गिरीश माझे वरीष्ठ होते. पण त्यांच्या वागण्यात तसा कुठलाच ताठरपणा कधीही नसायचा.

एकदा आम्ही ऑडिटरच्या ऑफिसमधून संध्याकाळची थोडी उशीराची मिटिंग संपवून परत आलो. माझा नवरा व मुलगी मला घ्यायला तिथेच आले

होते; तेथून आम्ही सगळे गिरीश ह्यांच्या घरी गेलो. तेथील अंगणातल्या छोट्या तलावातले मासे माझ्या मुलीला नीट बघता यावेत म्हणून गिरीश व संजूताई दोघांही लाईटची व्यवस्था करत होते. काही वेळापूर्वी ऑफिसमध्ये संस्थेच्या आर्थिक कामाबद्दलची गंभीर चर्चा करणारे विश्वस्त आणि घरी आल्यावर लाईटची व्यवस्था करणारे घरगुती वातावरणातले आस असे त्यांच्या स्वभावाचे वेगवेगळे पैलू मला अनेकदा पहायला मिळाले.

ऑफिसमध्येही त्यांच्या ह्या स्वभावाचा अनुभव येई. जेवणाच्या वेळी त्यांच्या डब्यातला गोड पदार्थ पूर्णपणे आमच्या वाट्याला येई. गटातल्या प्रत्येकाशी ते आवर्जून बोलायचे, घरच्या लोकांचीही विचारपूस करायचे. कुणाची तबबेत बरी नाही असं कळलं की मदत लागणार आहे का, असा फोन त्यांच्या सूचनेनुसार त्या व्यक्तीला लगेच जायचा. मध्यंतरी माझ्या नवऱ्याच्या पायाचं ऑपरेशन झाल्यावर सगळ्या कामातून वेळ काढून त्याला भेटायला घरी आले होते. स्वतःच्या आवडी-निवडीविषयी फारसं न बोलणारे गिरीश इतरांच्या आवडी-निवडी जाणून, लक्षात ठेवून, त्या गोष्टीबद्दलची काही वेगळी माहिती त्यांना मिळाली तर त्या व्यक्तीपर्यंत आवर्जून पोचवत असत. शास्त्रीय संगीत हा आम्हा दोघांचाही आवडीचा विषय होता. त्यांच्या आईनं गाणं शिकलेलं होतं पण गिरीशना आईसमवेत राहत असताना मात्र कधी संगीताची आवड नव्हती. गेल्या काही वर्षांमध्ये मात्र जमेल तेव्हा ते शास्त्रीय संगीत ऐकत असत. त्यातही किशोरीताई आमोणकर ह्यांचं गाणं त्यांना विशेष प्रिय असावं, असं जाणवायचं.

गिरीश यांचं स्वभाव अत्यंत मोकळा होता. गटाचे प्रमुख असूनही आमच्या सर्वांच्या मनात त्यांच्याबद्दल आदराचीच भावना होती; त्यांची भीती कधीच वाटली नाही. त्यांच्या संपर्कात येणाऱ्या प्रत्येकावर त्यांचा प्रभाव असायचा.

आज गिरीश आपल्यात नाहीत, पण मौज २००४ च्या दिवाळी अंकातल्या त्यांच्याच लेखातलं “क्षितिजापर्यंत वाट आहे आणि पायात चालण्याचं बळ आहे. अजून काय पाहिजे?” हे वाक्य मला सतत प्रेरणा देतं, आणि त्यांनी दाखवून दिलेल्या पद्धतीनं काम करायचं बळही.

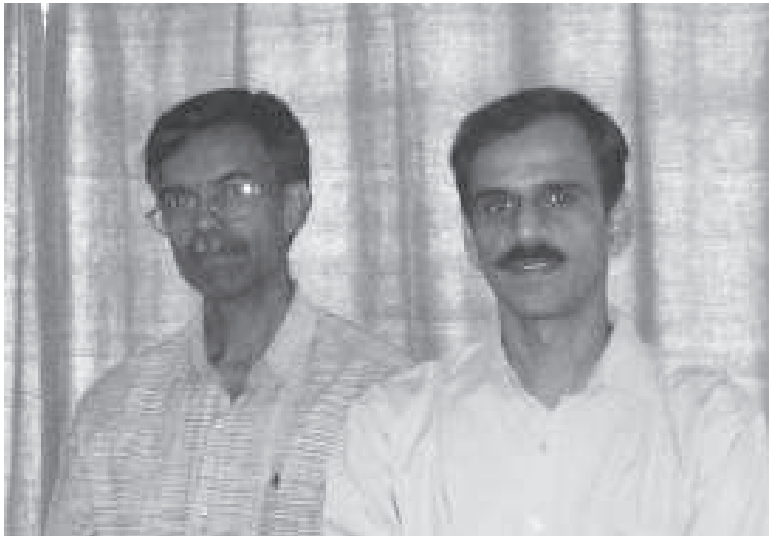

Moments Lived with Girish

Sreekumar N.

Author is a senior power sector professional and core team member of Prayas Energy Group.

With Sreekumar N.

I have known Girish for a relatively short time of the last twelve years as a Prayas colleague and friend. Working from Hyderabad and visiting Pune often, my moments of interaction were spaced out yet rich. I will forever treasure them. So many thoughts crowd the mind when I sit to write. Let me share some moments that I have lived with Girish.

There are memories of so many long walks, especially during my first years in Prayas. I would be prepared with 'points' to ask him. He had an intense, genuine way of listening, which makes one put the best efforts to explain things. It was easy to talk to him even about crazy things to whatever level of detail. He would listen, then would break in to quietly ask something like: *"but if it is the poor that you care for, then wouldn't you do whatever makes the best impact rather than what you think the best or correct?"* or *"why do you think trade unions want us to talk in their meetings? May be they too are a bit confused?"*, or *"don't always expect to get to the truth, especially on future. One can at best reach a general agreement on approach, and that is our job. To push the boundaries, stretch them as much as possible – not too less that there is no difference, not too much that we are left alone"*. Once in an Orissa workshop a politician was urging us to work for scrapping the Electricity Act. Girish told him, *"let us have a Plan A and a Plan B. For Plan A to scrap the Act, please try mobilising the support of 272 MPs. Meanwhile let us continue the workshop to discuss Plan B towards making the implementation of the Electricity Act pro-poor"*

One common topic in the Prayas Energy Group is what Girish eats and when and how much. During my stays with him, in the mornings we used to walk to Goodluck café to buy bread. We would talk of many things on the way. He would always be alert to things around, correcting a youngster throwing garbage on the road or talking to a car driver blocking the traffic. We would then buy all

of half a loaf of bread and walk back. He would make tea and mine was to toast the bread. Then we would have lots of tea with biscuits and toasted bread. He would have just one piece and keep most 'for the kids'. He would keep drinking tea, cleaning the table of small bread crumbs all the while. Lunch time would find him at work without any clue as to what his lunch would be. When I am there, the common Dabba would make him come to eat. There too he would give off from his share to all others. He seemed to live off the air, with help from chai, biscuits, and at best a vada-pav.

He was a leader who led from amidst the rank. He was so shy to project himself. In brainstorming discussions he would rarely be the one to begin. Even when he did, he would stop with a few incomplete sentences. Then he would sit amidst us quietly listening. Suddenly he would break in, to catch on to the essence of an innovation that has been vaguely floating around in the discussion. "*Wah! Karu ya*" (वा! करू या) he would exclaim with a twinkle in his eyes. And then would give shape to the idea in terms of concrete action plan, actors to approach, method to roll out etc. - churning out distilled wisdom out of intelligent noise.

He had an unassuming manner. He would never begin by overwhelming the visitor by all that he knows. One would never guess that he has read a lot, learnt a lot from others and done many radical things in his life. That he was someone always stretching out to reach a few levels beyond the 'given' - beyond the rainbow. If the visitor is of the listening kind, he would be stopped mid-track by a gentle comment that Girish would drop in-between. Suddenly the visitor would find Girish ahead of him and eagerly settle down for a joint journey of exploration and discovery.

Girish was a continuous generator of ideas. His continuously creative nature made him an enjoyable and challenging co-worker. Dissatisfaction became evident in the rosiest scenarios, problems took dimensions that we never imagined and solutions emerged in hopeless situations. Drafts kept dramatically improving with

revisions and each iteration threw up more questions than conclusions. One would never want to stop and send the article for publication.

How does one make the world a better place? On one hand, we need patient, tenacious people who dwell into the depths of an issue and come up with ways of breaking out of deadlocks. On the other, we also need people with multiple dimensions so that many gather around them and get inspired. I am forever surprised at the unique mix of both traits in Girish. People came to him to understand the nuances of energy policy, as well as to clear all kinds of confusions in life. I could talk to Girish about energy equity, poverty, stars, anti-clockwise clock, poetry, Arvind Gupta's toys, Bicycle Thieves, his visits to Africa to see the eclipse, travels to equator where people stood on either side of the equator to show water draining clock-wise and anti-clockwise, water wars, Swades and what not. People came to him to start organisations, shut them down, leave the country, return to the country, study, leave studies... So many youngsters come and passionately discuss with him on what they want to do. Girish, after listening for a while, would ask what difference they want their work to make. And that always led to a productive turn of discussions. He was neither the hard core practical man to frown at people who wonder at the night-sky, nor was he the romantic who spends idle hours at the sea-shore.

His is a subdued sense of caring and a subtle sense of humour. His welcome home was never externally effusive, but always full of warmth. Once when we needed transport to airport for an odd early morning hour, he arranged a cab and told us *"if the cab doesn't turn up, here is the number of a friendly driver you can call – 9890152335..."* He said this quite solemnly, looking into his mobile. I wrote the number down and took quite a while to figure out that it was his number! He showed his care through many such gentle actions and had a lot of laughter inside him.

He has been an inspiring colleague from whom I learnt a lot and a friend who helped me to make many of my life's choices. Did I do enough for him? Did I try to understand him as much as making myself understood? What were his problems? Did I stretch sufficiently to help this man who was in a hurry? I will never know...

संत भाई, हम सब आंदोलनों के एक से सहयोगी थे जो हरसमय उपलब्ध थे। मुश्किल चीजों को आसान भाषा में हमें देते रहे। नीतियों को कैसे आंदोलनकी भाषा दे ये उनसे समझा जा सकता है। हमने महत्वपूर्ण स्तंभ खो दिया।

गिरीश भाई हम सब आपको भूल नहीं पायेंगे, आपके किये काम, आपके दिये सहयोग का सबल हमारे साथ है।

विमल भाई

मजदूर संघटन,

जन आंदोलनों का राष्ट्रीय समन्वय

[NAPM]

• मंदाकिनी संत

• जुईली गोखले

• श्रीकांत संत

• डॉ. पुष्पा ढवळे

• धनाश्री गोखले

• विनय कुलकर्णी

गिरीशच्या आठवणी : याहून आता हातात काहीच उरलं नाही.

मंदाकिनी संत

लेखिका गिरीशच्या आई. मूळ ग्वाल्हेरच्या, लग्नानंतर ठाण्यात आल्यावर त्यांनी महाविद्यालयीन शिक्षण घेतलं. त्या संगीत विशारद आहेत. अनेक वर्ष त्यांनी शाळेत शिक्षिका या पदावर नोकरी केली.

शर्मिन्, गिरीश, वडील, आई, धनाश्री आणि आलाप - - केरळमध्ये

माझ्या गिरीशला मला कधी असं आठवावं लागेल, असं वाटलं नव्हतं.

आमच्याजवळ तो सोळा वर्षांचा होईतोवरच होता. त्याला आय.आय.टी.ला प्रवेश मिळाला आणि मग तो हॉस्टेलला राहायला गेला. अधूनमधून सणांना, सुट्टीला यायचा, पण तेवढाच. पुढे एम्.टेक. झाल्यावर पुण्याला गेला, तिथेच त्याचं काम उभं राहिलं. वेळ गवसला तर भेटायला यायचाच. धनाश्रीची दोन्ही मुलं, जुईली आणि आलाप; गिरीशची खूप लाडकी. त्यामुळे गेल्या काही वर्षांत भाचरांसाठी थोड्या जास्त चकरा व्हायच्या, आम्हालाही बरं वाटायचं. कधी काही गरज असली, आणि तसं म्हटलं, तर काहीही करून यायचाच. थोडा मोठा झाल्यावर गिरीशसारखा शांत, समजदार मुलगा शोधून सापडायचा नाही. नंतर तर आम्हाला अंदाजही आला नसता इतका तो मोठा झाला. कधी, “चार लोकांसारखं तू वागत नाहीस,” असं काही मी किंवा त्याचे वडील त्याला म्हणालो तर ‘मला मळलेली वाट नकोच आहे, माझी वाट मीच तयार करेन,’ असं म्हणायचा, तशीच केलीन, आणि त्या वाटेवरून सरळ चालत निघून गेला.

पण लहानपणी मात्र अतिशय खोडकर आणि उद्योगी असा हा मुलगा होता. किती वेळा त्यानं आम्हाला घाबरवलं आहे, त्याची गणतीच नाही.

गिरीश अगदी लहान, दीडेक वर्षांचाच असेल. मी बाथरूममध्ये होते, तर गिरीशनी दाराला बाहेरून कडीच घालून टाकली. घरात आम्ही दोघंही होतो. कडी काढ असं मी आतून परोपरीनं समजावलं, पण काही उपयोग नाही. एकीकडे जोरात रडणं मात्र सुरू होतं. मी नाईलाजानं शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना हाका मारून बोलावलं, तेही बिचारे नशिवानं आले. कडी उघडायला त्यांनी वरच्या झडपेतून काठी घातली, तर हा ती काठी ओढून घ्यायचा. ह्याला लागेल म्हणून तेही काठी सोडून देत. शेवटी अलगद काच फोडून दार उघडलं. काच फोडतानाही भीती होतीच. हे रक्षक दारी उभे, त्यांना लागलं तर काय. अर्धा पाऊणतास हा चित्रपट चालला. नंतर ही सगळी माझीच चूक; असं ठरून माझी सगळ्यांनी कानउघाडणी मात्र केली.

स्वयंपाकघरात माझ्या मागेमागे खूप लुडबूड असायची. एकदा असंच विळीचं पातंच घट्ट धरून ठेवलं, सोडेचना. सांगितलं, तर त्याच्या विरुद्धच वागायचा. कापलं असेल, ते दुखलं असेल तरीही, ‘हात सोड’ म्हटलं तर आणखीच जोरात

धरून ठेवलंन. शेवटी कसंबसं सोडवलं, आणि रक्ताळलेल्या हाताला बँडेज करायला गाठला डॉक्टर!

गिरीश खूपच चपळ होता. आम्ही एका लग्नासाठी ग्वाल्हेरला गेलो होतो. माझं माहेर ग्वाल्हेरचं. तिथे एक खूप मोठं आणि पुरातन मंदिर आहे. गिरीश तेव्हा दोन अडीच वर्षांचा असेल, तो आणि एक थोडा मोठा, पाच-सहा वर्षांचा याचा तिथला मित्र, दोघं त्या मंदिराच्या जिऱ्यावरून गच्चीत गेले. कसे गेले, ते माहीत नाही, कारण जिऱ्याच्या पायऱ्या उंच, धरायला कठडा नाही. तिथून अगदी अरुंद पॅरापेट वॉलवर ही दोघं माकडं उतरली. तिथे यांची हसत खिदळत धावाधावी चाललेली होती. ते बघितलं आणि माझ्या हृदयाचा अक्षरशः थरकाप झाला. गोडीनं, बाबा - बेटा म्हणून उतरवलं. पुढे जेव्हा गिर्यारोहण करायला लागला, हरिश्चंद्रगडाचा कोकणकडा, कामेट अशा मोहिमा करू लागला, तेव्हा मला या प्रसंगाचा अर्थ लक्षात आला.

ग्वाल्हेरला नाल्याच्या कडेनं हिंडायला गेलं की डुकरं आणि पिळं दिसायची. ती गुलाबी रंगाची गोड पिळं गिरीशला खूप आवडली. ‘आपण एक पिळू पाळू ना’ म्हणून खूप मागे लागला होता. खूप दिवस त्याची ती भुणभुण मागे होती. डुकर असं मांजरकुऱ्यासारखं घरात पाळत नाहीत, असं म्हणावं, तर हा विचारणार, का म्हणून, त्याला उत्तर काय द्यायचं? काही दिवसांनी विसरला, किंवा आम्ही ऐकणार नाही हे जाणवल्यावर त्यानं नाद सोडून दिला असेल.

कुठल्याही परिस्थितीत गिरीश कधीच अडकून राहिला नाही. त्यानं स्वतःच्या आयुष्यात एका मर्यादेच्यापेक्षा जास्त कुठल्याही विषयाला जागाही दिली नाही.

एकदा गिरीशला घेऊन मी बाहेरून घरी आले. दीड वर्षांचा असावा तो तेव्हा. माझी प्रकृती अजिबात बरी नव्हती. घरी पोचले, आणि विलक्षण थकव्यानं कोणास ठाऊक कशी, पण झोपूनच गेले. येताना दोन पाव आणले होते, ते समोर टेबलावरच होते. २-३ तासांनी मला जाग आली, याला तोवर भूक लागली असणार. पण तो रडला नाही, निदान मला जाग यावी एवढा तर मुळीच रडला नाही. फक्त ते दोन्ही पाव त्यानं आतून कुरतडून खाळे होते. माझी खात्री पटली की, हा मुलगा कधीही उपाशी राहणार नाही.

कुठल्याही आईवडलांना कधी ना कधी ‘अरे आपण मुलाला वाढवण्यात

काहीतरी कमी पडलो', असं वाटतं, तसं मात्र मला वाटत नाही. मुलं, माझी फार लाडकीच होती. मुलांनी हाक मारली, तर खारूताई बघायलासुद्धा मी स्वयंपाकातून गॅस बंद करून धावत यायचे. गिरीशला साय खायला आवडायची. फ्रीजमध्ये ठेवलेल्या दुधावरची साय गट्टम व्हायची. गिरीशच्या आज्जी मिशकीलपणे म्हणायच्या, 'साय गेलेली दिसतीय. कावळा आला असणार, साय खाऊन गेला असणार.' गिरीश तर माझ्या मागेमागे स्वयंपाकघरातही असायचाच. 'थांब थांब, फोडणी मीच घालणार,' 'नाहीतर पुऱ्या तरी मीच करतो,' असले हट्टही करायचा. भाजी आणायला किंवा दळण आणायला आम्ही दोघं जायचो. मी शेजारी चालत, आणि हा त्याच्यासाठी आणलेल्या चारचाकी पाय मारून चालवायच्या मोटरीत. आम्ही फिरायलाही जायचो. रस्त्यात मध्येच हा धावत पुढे जायचा, आणि ट्रॅफीक पोलीस सारखा रस्त्याच्या मध्यात उभं राहून वाहनांना 'जा, थांबा' करायला लागायचा. नशीब, त्या काळात ठाण्यात वाहनांची एवढी गर्दी नसायची. माझी मात्र त्रेधातिरपीट उडायची.

एकदा ह्यानं वर्गातल्या एका मुलाचा डबाच खाऊन टाकला, तेही वर्ग चालू असताना. मग घरी चिड्डी आली. थोडा घाबरला असेल, मला विचारताना, पण मी काही रागावले नाही. 'खायची गोष्टच खाल्लीस ना, काही हरकत नाही येईन मी शाळेत भेटायला,' असं आश्वासन दिलं. तो अगदी सहजच सुटला. हा प्रसंग त्याच्या कायम लक्षात होता. त्याला वाटलं होतं, मी रागावेन, शिक्षा करेन, निदान काहीतरी म्हणेन, पण मी काहीच म्हणाले नाही. इतक्या लहान मुलाच्या हातून सहज घडेल अशीच ही गोष्ट मला वाटली. मी काहीच रागावले नाही याचं त्याला आश्चर्य वाटलं आणि बहुदा खूप बरंही वाटलं असावं.

गिरीश तसा हसरा मुलगा, कधी रागावून बसायचा नाही, एकदा मात्र रागावला. काय झालं होतं, ते आता आठवत नाही, पण रागावून सायकल घेऊन बाहेर पडला. हायवेवर गेला. आम्ही अगदी बजावून सांगितलं होतं की कधीही हायवेवर जायचं नाही. पण रागावलाच होता, मग मुद्दाम गेला. एका टेम्पोनं की काय विचित्र उडवलाच त्याला. लांब जाऊन पडला. नशीब थोर, एवढं होऊनही लागलं मात्र फारसं नाही. सायकलची मात्र दोन्ही चाकं एकमेकांना चिकटली होती, ती रिक्षात घालून घरी घेऊन आला. आणि खालून हाक मारून वडलांना

रिक्षाचे पैसे घायला बोलावलं. त्याचे बाबाही त्याला अजिबात रागावले नाहीत. सायकल इतकी मोडूनही आपलं मूल अगदी नीट आहे याचाच आनंद जास्त झाला.

गिरीश अगदी लहान असताना काही कारणानं रडू लागला की आम्ही म्हणायचो, 'रडू नकोस, तू शहाणा आहेस'. मग तो हसायचा. आम्ही पुन्हा 'तू अजून शहाणा आहेस' म्हणायचो, त्यावर तो आणखी हसायचा. आम्ही अजून हसवायचो, असं काही वेळ झालं की तो म्हणायचा, "आता शहाणपणाची हद्द झाली"; म्हणजे आता आणखी माझ्या मागे लागू नका.

आमच्या मुलांचे आम्ही कधी फाजील लाड केले नाहीत, किंवा त्यांची बाजूही घेतली नाही. गिरीशकडे खूप खेळणी असायची. आसपास त्याच्याहून मोठ्या वयाची बरीच मुले असत. ती ही खेळणी खेळत, आणि या छोट्या मुलाला मात्र खेळायला घेत नसत. मग साहजिकच ही स्वारी रडत तक्रार घेऊन यायची. त्यावर मात्र आम्ही प्रथम समजावून नंतर खडसावून सांगितलं, की रडत घरी यायचं नाही. ते मारतात तर तू पण मार, नाहीतर खेळणी देऊ नकोस. मग मात्र वागण्याचं तंत्र तो शिकला.

आम्ही त्याचे फाजील लाड केले नाहीत तसं त्याला उगाच अडवलंही नाही. त्याच्या धाकट्या बहिणीशी त्याचं भांडण व्हायचं. दोघात सात वर्षांचं अंतर, त्यामुळे आजी त्याला रागवत असे, 'तू तिला कधी मारायचं नाहीस, तुझा हात तिला खूप लागेल,' असे त्या म्हणायच्या. ते खरंच होतं, पण म्हणून मोठ्या भावंडानं नेहमीच पडती बाजू घ्यायची, हेही बरोबर नाही. मी त्याला म्हटलं, 'तुला तिला मारावंसं वाटतं ना, मग मार, लागू दे हात.' पण प्रत्यक्षात तशी वेळ त्यानं फारशी कधी आणली नाहीच.

गिरीश हा अगदी मजेशीर मुलगा होता. कधीकधी इतका हट्टीपणा करायचा की बस्स. एरवी इतका आईवेडा मुलगा हा, पण चौथी - की पाचवीत असताना ह्यानं निबंध लिहिला, 'मला शाळेत पाठवून, आई झोपते.' हट्टीपणानं अक्षर वाईट काढायचा. अधूनमधून अक्षरं गाळून लिहायचा. मी शिक्षिका असल्यानं मला हे आवडायचं नाही, पण ह्यानं कधी आपला हेका सोडला नाही. त्याचा अभ्यास घायला बसले की त्याचं वेगळंच सुरू व्हायचं. मी सांगितलेल्या गोष्टींबद्दल, 'हे

कशाला, हे तू काढून टाक, अशा मलाच सूचना सुरू व्हायच्या. प्रश्नांची उत्तरं विचारणार असले की खिडकीजवळ पाय वर अडकवून डोकं लोंबकाळून मग म्हणायचा, 'हं विचार आता, सांगतो.' हा आमचा जगावेगळा अभ्यास पाहून घरचे लोकही रागवायचे. ही काय पद्धत झाली अभ्यासाची, असं म्हणायचे.

इतकं करूनही अभ्यास घेतल्याबद्दल ह्याची बोलणी खावी लागायचीच. एकदा आठवीत असताना हिंदीत त्याला कमी गुण मिळाले तर 'तू एक दिवस मला शिकवलेस म्हणून मला कमी मार्क्स मिळाले' म्हणायला हा तयार. हा एखादा वेगळाच सप्तपाताळातून आणलेला प्रश्नही विचारणार आणि त्याचं उत्तर मी मात्र ताबडतोब द्यायला हवं. पण कधीकधी मात्र माझ्या चेहऱ्याकडे पाहत एकदम शांत होऊन 'राहू दे'च म्हणायचा.

गिरीश दहावीत असताना, आम्ही त्याला महिन्याचा रेल्वेचा पास काढून दिला होता. इतका आनंद झाला होता त्याला, की तो पास कुठे ठेवू आणि कुठे नको. सारखा जवळ, उशीखाली, खिशात! आणि मग जी भटकंती सुरू केलीन. खूप आनंद झाला होता त्याला. स्वतःचा पास काढला जाणं, एकदम मोठं झाल्यासारखं वाटायला लागलं असेल. दहावीत असतानाच त्याला गांडूळशेती करायची अचानकच हुक्की आली. "मला गॅलरी देऊन टाका, मी तिथे गांडुळं वाढवतो" म्हणाला. आमचं घर लहानसं, त्यात खूप माणसं. गिरीशचा एवढा हा हट्ट नाही पुरवता आला आम्हाला. पण त्यानं घेतलं असावं जाणून.

दहावी संपली अन अकरावी बारावीत गिरीशनं खूप मेहनत केली. त्यानं आय.आय.टी.ला जायचं मनात घेतलं होतं. त्याच काळात मी नोकरी धरली होती. शाळेत शिकवायला जायला सुरुवात केली होती. अभ्यास करायचा, पण अस्वस्थही व्हायचा त्या काळात तो. घरी परतायचे तर टेबलावर चहाचे सात-आठ कप ठेवलेले. घरी पोचल्यावर चप्पलही काढू द्यायचा नाही; "अशीच माझ्याबरोबर बाहेर चल," म्हणून घेऊन जायचा. 'माझी नजर तासंतास एकाच ओळीवर राहते, काय करू ग, कळतच नाही' म्हणायचा. आम्ही मग तळ्यावर जाऊन बसायचो, आणि काही वेळानं शांतपणं घरी यायचो.

त्या काळात तो खूप चिडचिडाही झाला होता. एकदा घरी दुपारी त्याच्या वडलांचे एक मित्र सहकुटुंब आले होते. ते बऱ्याच लांबून आलेले होते. वेळ

जेवणाची होती. पण ते जेवायलाही तयार नव्हते, आणि जातही नव्हते. मी त्यांना 'जेवा जेवा' म्हणायचे तर ते 'नको नको', म्हणायचे. शेवटी बहुधा ते जेवले. पण नंतर हा माणूस मात्र आमच्यावर संतापला, अगदी भयंकर संतापला. असा वायफळ वेळ घालवणं, त्याला अजिबात सहन होत नव्हतं. 'त्यांना एक कळत नाही, पण तुला तरी कळायला हवं' म्हणाला. धाकच वाटायचा अशा वेळी त्याचा.

काही कपड्याची खरेदी वगैरे करायला 'बरोबर ये' म्हटलं तर कधी यायचा नाही. ह्या गोष्टीत वेळ फुकट जातो म्हणायचा. पण एकदा मी अगदी आग्रहांत बरोबर नेलं तर तीन-चार तास फिरून एक गोष्ट काही त्यानं मला खरेदी करू दिली नाही.

बारावीला असताना दर रविवारी गिरीश माथेरानला जायचा. तिथे जाऊन धावतधावत वर चढून परत अकरा-साडेअकरापयंत परत घरी यायचा. पूर्ण वर्षभर हा कार्यक्रम असाच चालू होता. बारावी नंतर आय.आय.टी.ला गेला आणि मग तर गिर्यारोहणाचं खूळ त्याच्या डोक्यात चांगलंच शिरलं. त्यानंच कधीतरी सांगितलेली एक गम्मत आठवते. एकदा कुठेतरी गिर्यारोहणाच्या मोहिमेवरून येताना, लोणावळ्याला उतरला. रात्र खूप झालेली होती. लगेच मिळण्याजोगी ट्रेन नव्हती, अतिशय वाईट अवतारात तसाच बाकावर झोपून गेला. असं झोपणं मान्य नसावं, पोलिसांनी येऊन उठवलं, नंतर स्टेशनमास्तरकडे नेलं. त्यांची तरी कशी समजूत पटली, यानं पटवलीन ते त्याचं त्यालाच ठाऊक.

असाच एकदा, गिर्यारोहणाच्या मोहिमेवरून येताना एक दिवस आधीची गाडी अगदी मैलामैल पळत जाऊन पकडली आणि एक दिवस वाचवून बामोरला त्याच्या मावशीकडे गेला. छोटंसं गाव ते, चौकीदारानं त्याला अडवलं. हा म्हणाला, की 'हे आमचं घर आहे.' त्यावर तो चौकीदार म्हणाला की 'साहबके घर ऐसे लोग नहीं आते.' घरात मावशी नव्हती, तिचे यजमान होते, त्यांचं गिरीशवर भारी प्रेम, पण ते तर पेपर वाचत बसले होते. त्यांच्या लक्षात यावं कसं? चौकीदारानं पुन्हा गिरीशचं बकोट धरलं. आता मात्र ह्यानं हाक मारली, आणि त्यांचंही लक्ष गेलं, त्यांनी ओळखलं, आणि पुढे येऊन मिठी मारत म्हणाले, 'मेरा बेटा है, ये' मग मात्र त्रास संपला आणि लाड सुरू झाले. अगदी

अत्यानंदच. हातापायाला रगडून मालीश आणि रबडीपुरीचं म्हणजे गिरीशच्या अगदी आवडीचं जेवण!

एकदा गिर्यारोहणाच्या एका मोहिमेहून आल्यावर बरेच दिवस 'मला तेरा हजार रुपये द्या, म्हणजे आपण हिमालयात घर बांधू' म्हणत होता. अगदी परवापरवापर्यंत 'एकदा माझ्याबरोबर हिमालयात चला, मला आवडणाऱ्या जागा तुम्हाला दाखवायच्या आहेत,' म्हणायचा.

मी म्हटलं 'तू तरी कुठे जातो आहेस तिकडे, बऱ्याच वर्षात गेलाच नाहीस.'

'खरंय ग, नाही जमत कामात, पण तुम्ही येत असलात तर जाऊया आपण, तुम्हाला काहीही त्रास होणार नाही. मी सगळी व्यवस्था करेन.' नुसती कल्पना असायची तोवर आम्ही ऐकून घ्यायचो. जरा गंभीरपणे म्हणायला लागला तेव्हा 'आम्हाला जमणार नाही' असं आम्ही म्हणू लागलो. रागावलाच असावा तेव्हा मनातून. पण म्हणून कधी टाकून बोललाय, असं नाही.

गिरीशचं घरातल्यांवर तसंच मित्रांवर, सगळ्यांवरच खूप प्रेम असायचं. त्याच्या वडलांना मी कधी काही म्हटलं तर लगेच 'त्यांना काही म्हणायचं नाही' अशी प्रेमाची दटावणी मिळायचीच. धनाश्री त्याची लाडकी बहीण, तिची त्याला सतत आठवण असायची. 'मला जेवढी सूट तुम्ही दिलीत तेवढी धनाश्रीला दिली जात नाही' असं तो आम्हाला वारंवार म्हणायचा. त्यानं अनेक जिवाभावाचे मित्र मिळवले, देशात आणि देशाबाहेरही. आम्ही सगळेच, जेव्हा भेटायचो तेव्हा एकमेकांशी खूप बोलायचो. अशाच एका गप्पांमध्ये बोलताबोलता गिरीश काहीतरी विलक्षण बोलून गेला -

'आपण सर्वांवर प्रेम करायचं, आपलं दुःख असलं तरी, नसलं तरी कधीही बोलून दाखवायचं नाही.'

आपलंच मूल एका क्षणी आपल्यालाच आयुष्यभर खाली ठेवता येणार नाही असा उपदेश करून जातं, असं त्याचं हे वाक्य माझ्या मनावर कोरलं गेलं आहे.

● ● ●

गिरीश, माझा मुलगा

श्रीकांत संत

लेखक गिरीशचे वडील. ग्लॅक्सो या औषध कंपनीत अनेक वर्षे कार्यरत होते. फार्मासिस्ट म्हणून त्यांचे लायसन्स आहे.

बापाचं आणि मुलाचं खास असावं, तसंही आमचं नातं होतं.

तरीही, अनेकदा त्याच्या कृतीचा अर्थ लावायला गेलो तर आपल्याला काहीतरी कळलं नाही, असं वाटत राहायचं. काही वेळा तसा अर्थ शोधत बसण्याची माझ्या मनाला सवयही लागली होती.

आमचं घर तसं लहानसंच. त्यात घरातली तीन पिढ्यांची सहा माणसं आणि शिवाय सतत कुणी ना कुणी नातेवाईक मुलगा शिकायला राहिलेला असे. माझ्या वडलांपासून हे सुरू होतं आणि मीही तसंच करत आलो. लहानशा घरात असं करायचं तर वस्तू नीट जाग्यावर ठेवण्याची सवय प्रत्येकाला हवीच. गिरीशलाही अशीच नीटनेटकेपणाची सवय होती. आपल्या घरातली जागा कपाटातला खण इतरांबरोबर शेअर करायचं बाळकडू आमच्या मुलांना होतंच, त्यामुळं असेल, पण त्या व्यक्तींच्या हृदयातही अढळ स्थान त्यांना मिळालेलं आहे.

परिस्थितीपुढे मान तुकवणं, भेकडपणानं, रडवेपणानं काही स्वीकारणं मला कधीच पटलं नाही. आपण कशाला घाबरण्याची गरज नसते, एखादी गोष्ट माहीत नसेल तर विचारायची, त्यात कसं, काय, अशी काळजी करायचं कारण नसतं. गिरीशनं एकदा रस्त्यानं जाताना दिसलेल्या एका ऑफीसबद्दल मला बरेच प्रश्न विचारले, मी त्याला त्या ऑफीसपाशी घेऊन गेलो. 'तू आत जा, आणि जे

कोणी तिथे साहेब असतील त्यांना विचार तुझे प्रश्न' असं म्हणालो. तोही सरळ आत गेला, सगळी माहिती विचारून आला. कुणी माणूस मोठं आहे म्हणून त्याला भ्यावं किंवा त्याच्यासमोर वाकावं अशी शिकवण आमच्या मुलांना मिळालेलीच नाही. साहजिकच याचा प्रयोग आमची मुलं आमच्यावरही करत आलेली आहेत. त्यांना आम्ही काही सांगितल्यानं त्यांनी केलं असं घडत नाही, त्यांना जे पटतं तेच ती वागतात.

गिरीशच्या वर्गात एक मुलगा नेहमी पहिला यायचा, मी गिरीशला एकदा म्हणालो की “अरे, जरा अभ्यास कर, पहिला नंबर काढ.” तर हा मला उत्तर द्यायचा, “मी पहिला आलो तर पहिला येणाऱ्या मुलाचा कितवा नंबर येईल?” पोहोण्याच्या स्पर्धेसाठी शाळेतून मुलांना तलावावर घेऊन जाणार होते. हा गेलाच नाही. उत्तम पोहायचा. मी विचारलं, कारे नाही गेलास? तर म्हणे, “अहो, माझा अभ्यास बुडला असता.”

एकदा आठशे मीटरच्या स्पर्धेत नाव दिले. तिसरा आला. घरी आल्यावर आईला म्हणाला, “तीनच मुलं होती, मी तिसरा आलो, हा.. हा.. हा.”

एकदा माझा कुणीतरी मित्र आमच्या घरी आलेला होता, गिरीशला माझा काही तरी राग आलेला असावा. सोफ्यावर आम्ही दोघं बसलो होतो तिथेच येऊन गिरीश आमच्यामध्ये बसला, मग माझ्या प्रत्येक वाक्यातली चूक काढून सांगू लागला. ‘अहो बाबा, आठशे नाही, सातशे.’ किंवा ‘अहो असं नाही तसं.’ सांगून पाहिलं, थोडंसं दटावलंही पण त्यानं शेवटपर्यंत ऐकलं म्हणून नाही. हे झालं लहानपणातलं.

घरात आणि घराच्या जबाबदाऱ्यांमध्ये अडकलं की लायकी असूनही आयुष्यात काही साधता येत नाही, असं माझं माझ्या अनुभवातून बनलेलं मत आहे. त्यामुळे गिरीशला, ‘तू माझ्यासारखा घरच्या गोष्टींमध्ये अडकू नकोस’ असं मीच म्हणत गेलो. एरवी आम्ही अपेक्षा केली असती, पण तो आमच्या सोबत राहिला नाही, इतर अनेकांप्रमाणे लडू पगाराची नोकरी घेऊन परदेशी गेला नाही, पण त्याला हवं असलेलं काम त्यानं स्वीकारलं. त्यासाठी संस्था उभी केली, स्वतःच्या मनाप्रमाणंच नेहमी वागला. ह्या सगळ्याबरोबर आमच्यावर त्याचं अत्यंत प्रेम होतं. घरी आला की माझे पाय दाबून द्यायचा, अगदी आत्ताआत्तापर्यंत. अशा मुलाचा कुठल्या वडलांना अभिमान वाटणार नाही?

गिरीश...

धनाश्री गोखले

लेखिका गिरीशची धाकटी बहीण. एम.बी.ए. झाल्यावर काही वर्ष नोकरी केली. आता घरातूनच स्वतंत्र व्यवसाय करतात.

माझ्याहून सात वर्षांनी मोठा, पण मी कधीच गिरीशला दादा वगैरे म्हणाले नाही. तो माझ्याहून मोठा आहे, माझी काळजी घेणारा आहे, अशा प्रकारे तोही माझ्याशी वागत नसे. बरोबरीच्या मैत्रिणीशी वागावं तसंच वागायचा. अगदी लहानपणी मात्र आमच्यातलं अंतर मला मोठं वाटायचं. माझी खेळणी, वस्तू तो घेईल अशी मला सारखी भीती वाटायची. त्यामुळे तो जवळ आला, की मी आधीच जोरात ओरडायचे. मग त्याला बोलणी बसायची. त्यानं एक दिवस, आईकडे याबद्दल तक्रार केली. आई म्हणाली, “दे ठेवून, एक चांगली तिला.” मी हे ऐकलं, मग पुन्हा कधी तशी ओरडले नाही. पण गिरीशनं ह्या परिस्थितीचा फायदा घेतला नाही, त्यानं आपणहून मला कधी मारलंही नाही.

एखादा प्रश्न उगवायच्या आधीच, त्याबद्दल आपण घाबरून आरडाओरडा करून इतरांना जागं करायचं आणि त्यांच्याकडून प्रश्न सोडवून घ्यायचा, अशी माझी लहानपणी पद्धत असावी. आमच्या बिल्डींगमधल्या एका मुलाला ट्रेकला गेलेला असताना खूप मधमाश्या चावल्या होत्या, त्याला हॉस्पिटलमध्ये ठेवावं लागलं होतं. एकदा आमच्या घरात एक मधमाशी शिरली. मी घाबरले. ‘गिरीश,

तिला हाकल' म्हणून मागे लागले. पण गिरीश माझ्या असल्या हट्टांना जुमानत नसे. तो जागचा हललाही नाही. मी आवाज वाढवला तेव्हा म्हणाला, “आख्खं मधमाश्यांचं पोळं अंगावर आल्यासारखी ओरडू नकोस, छोटीशी माशी आहे - तीसुद्धा एक, माझ्या बहिणीला भीती वाटते एवढ्या कारणासाठी मी मुळीच मारणार नाही तिला.”

आमच्या घरात नेहमीच अगदी मोकळं वातावरण होतं. आम्हाला दोघांना काहीही करायला आईवडलांनी कधी अडवलं नाही. पण गिरीश गिर्यारोहणाच्या वेडानं कुठेकुठे जायचा तेव्हा मात्र आईबाबा काळजीत दिसायचे. गिरीश आय.आय.टी.त असताना तिथल्या माउंटनियरींग क्लबचा सेक्रेटरी होता, आणि त्या काळात त्याचे दोन मित्र रॉकक्लाइंबिंग करता करता खाली पडून गेले. गिरीश खूप व्यथित झालेला मला आठवतो. मिहीर सरकार या मित्राच्या आईला तो भेटून आला होता. त्यांनी खूप धीरानं सगळा प्रकार घेतलेला होता. गिरीशनं मला हे सांगितलं आणि म्हणाला, “मिहीरची आई फार विचारी बाई आहे. त्या कोसळून गेल्या नाहीत, उलट मला त्याची पेंटिंग्ज दाखवत होत्या.” आज मला हे आठवतं आहे. माझी आईही खूप धीराची आहे, आपल्या डोळ्यातून सारखं पाणी आलेलं आपल्या मुलाला आवडणार नाही, हे तिला माहीत आहे.

मी प्राथमिक शाळेत असतानाच गिरीश आय.आय.टी.ला गेला. मग त्याचा अभ्यास, गिर्यारोहण, मित्रमंडळी अशा सगळ्यातून त्याला वेळ मिळाला तरच भेटायचा. गिरीशशी बोलताना तो मला कधीही कमी लेखत नसेच. पण त्याच्यासोबत आपण असणं, ही माझ्यासाठी नेहमीच आनंदाची, अभिमानाची बाब असायची. आय.आय.टी.तून सत्तर मुलामुलींना घेऊन तो हिमालयातल्या ट्रेकला गेला होता. मी स्टेशनवर सोडायला गेले होते. हा एवढा त्या ट्रेकचा लीडर होता, आणि अंगावर अगदी फाटकं, ठिगळं लावलेलं जाकीट. मला हे आवडलं नाही. मी तसं म्हणाले त्याला. खरं म्हणजे या वयातल्या मुलांना आपल्या बहिणीनं काहीतरी वेडगळपणानं म्हटलं तर त्याची लाज वाटते, हे मला इतरांकडे पाहून नंतर कळलं; पण तेव्हा मात्र गिरीशनं मला ते जाकीट नीट दाखवून म्हटलं होतं, “अग बघ ना, या जाकिटाला बरेच चोरखिसे आहेत आणि त्यात पन्नास हजार रुपये आहेत.” मी तर तोपर्यंत एवढे पैसे असतात असं ऐकलंही नव्हतं.

मला त्याचा खूप अभिमान वाटला.

गिरीशला एखादी गोष्ट मला सांगायची असेल तर त्यानं कधी त्यासाठी माझ्यावर आरडाओरडा केला नाही, कधी जबरदस्तीही केली नाही. पण म्हणून त्याच्या मनातला मुद्दा तो कधी सोडत मात्र नसेच. ‘ए धने ऐक ना, मी काय म्हणतो ते,’ ‘बस नं जरा,’ ‘ऐक ना जरा,’ असं म्हणून ऐकायलाच लावायचा. मी एखादी गोष्ट ‘मला नाही बाई येत’ असं म्हटलं की त्याला आवडायचं नाही. एकदा कुठल्यातरी संदर्भात मी म्हणाले, “मला नाही येत रे एक्सेल, तूच दे ना करून काय ते मला.” त्याला हे पटायचं नाही. “अग, दहा मिनिटांचा वेळ दे मला, तुला एक्सेल शिकवून टाकतो,” असं मागे लागायचा. गिरीशच्या मते कॉम्प्युटरवरचे हे असले प्रोग्राम्स फारच सोपे असतात, आणि ते सर्वांना - विशेषतः मला तर आलेच पाहिजेत. नव्या तंत्रांची, यंत्रांची त्याला अतिशय आवड होती. माझ्या मुलीला अत्याधुनिक मोबाईल द्यायचा आग्रहसुद्धा तो करायचा, तेव्हा मला आश्चर्यच वाटलं होतं. मोबाईलच काय, ‘वडलांसाठी इ-पॅड घेऊया, आणि वडलांनी ते नाही वापरलं तरी मुलं खेळतील ना!’ असं म्हणण्यापर्यंत त्याची मजल जायची. मी थांबवलं म्हणून, नाहीतर तेही घरात येऊन पडलंच असतं. त्याच्या मते या लहान वयातच मुलांना हे सगळं यायला लागलं म्हणजे पुढे त्यांना त्याची धास्ती वाटणार नाही. मला हे म्हणणं अजिबात पटायचं नाही. अजूनही पटत नाही.

अचानक एक दिवस फोन आला, “धने, माझं भाषण आहे, नेहरू तारांगणला, येतेस का?”; गेले मी. विषय मला न कळणारा, तांत्रिक, त्यामुळे कळलं तर काहीच नाही. सगळं डोक्यावरूनच गेलं. फक्त, आपला भाऊ कसा ग्रेट आहे, म्हणून छान वाटत होतं. त्याच्याकडे फाटक्या जाकिटात पन्नास हजार रुपये आहेत, या भावनेनं वाटत होतं तसंच.

त्याच्या कामात तर स्वतःला झोकूनच दिलं होतं त्यानं, पण आमच्या आईवडलांच्या कुठल्याही आजारपणांसाठी, अडचणींसाठी सगळी कामं बाजूला ठेवून तडक यायचाच. तो आला की मला आणि माझ्या नवऱ्याला - संजयला - काही करावंच लागायचं नाही. सुरुवातीची तो येईपर्यंतची धावपळ आमच्यावर, पण एकदा गिरीश आला की, डॉक्टरांशी बोलणं, औषधं आणणं, देणं, दिवसभर

हॉस्पिटलमध्ये थांबणं, आणि पुन्हा रात्रीही तिथंच राहणं, सगळं हाच करायचा. “धने, तू घरी राहा, मुलांकडे बघ, मी आहे इथे.” असं म्हणाला की माझ्या मनातली सगळी काळजीच कापरासारखी उडून जायची.

आम्ही दोघं आणि मुलं काही वर्षं अमेरिकेत होतो. तिथे जायच्या आधी संजयलाच चिंता वाटत होती, आता आईबाबांकडे कोण बघणार अशी. पण मला अजिबातच भीती वाटत नव्हती. मी संजयला म्हणालेही होते, ‘अरे, त्यांचा मुलगा आहे ना, तशीच वेळ आली तर जाईल घेऊन पुण्याला. येत नसले तरी जबरदस्ती करून नेईल. आणि आपल्यासमोर इतके हट्टी असतात ना बाबा, तरी गिरीशनं सांगितलेलं निमूट ऐकतात, हे माहीत आहे मला.’ आता मात्र माझ्या आईवडलांची शांती ढळली आहे. किती रात्री ते जागून काढतात ते सांगताही येणार नाही.

आईवडलांना घेऊन हिमालयात जाण्याची त्यांची खूप इच्छा होती. धर्मशालाला पंधरावीस हजाराला घर मिळेल असं दिसल्यावर आय.आय.टी.त असताना बाबांच्या मागे ‘मला पैसे द्या’ म्हणून लागला होता. ते म्हणाले, ‘तिथे घर घेऊन दिलं तर तू तिथेच राहशील, इकडे येणारच नाहीस, मुळीच देणार नाही पैसे.’ त्यानंतर तो कामेट नावाच्या भारतातल्या तिसऱ्या क्रमांकाच्या शिखरमोहिमेवर गेला होता. त्यानंतर मात्र कधी हिमालयात मोहिमांसाठी गेलाच नाही. मी कधीतरी त्याबद्दल विचारलंही होतं, पण त्याला आता वेळच नसायचा, हे मलाही दिसत होतं. वेळाचं कारण खरंच होतं, त्यानंही ते सांगितलं, आणि म्हणाला, “मला ना, माउंटनियरींग, रॉकक्लाईंबिंग हे सगळं तुलनेनं फार सहज जमलंय, त्यामुळे ते करताना माझा इगो फार वर जातो, म्हणून मला आता ते करायचं नाही आहे.” तो म्हणाला, तेव्हा मी ऐकलं पण त्याचा अर्थ समजावून घेतला नव्हता. आता वाटतं, कसा होता हा माणूस, कळलाच नाही का आपल्याला!

तरी हिमालयावर प्रेम अपार, त्यामुळे गेली अनेक वर्षे ‘हिमालय बघायला तरी चला’ म्हणून आईवडलांच्या आणि माझ्या मागे लागला होता. पण ते राहूनच गेलं. त्यातल्यात्यात चार वर्षांपूर्वी केरळला जायचं मात्र ठरलं, आणि गिरीश, माझी मुलं, संजूचा शमिन, आई, बाबा आणि मी असे गेलो, खूप मजा

आली. शमिनदादा आणि गिरीशमामासोबत मुलं किती रमली होती, ते आठवतं आणि आता पुन्हा कधीही हे सुख वाट्याला येणार नाही याची जाणीव होते.

मी संजयशी लग्न करायचा निर्णय घेतल्याचं गिरीशला सांगितलं, तेव्हा त्यानं प्रश्नांची सरबत्ती करून मला भंडावून सोडलं होतं. लग्नाच्या आधल्या रात्री म्हणाला, “हे बघ, संजय खूप चांगला मुलगा आहे, असं सगळेजण म्हणतात; पण माझी अजून त्याच्याशी तेवढी ओळख झालेली नाही. मी तुला एकच सांगतो, तुला कधीही कुठलाही प्रश्न वाटला तर मला लगेच सांग.” संजयबद्दल त्याची खात्री पटायला माझ्या लग्नानंतर अनेक वर्षं जायला लागली. मुद्दा संजयचा नव्हता; आपल्या लाडक्या बहिणीला काही भोगावं लागू नये, याबद्दल जागरूक असलेल्या एका थोरल्या भावाचा होता.

जुईली आणि आलाप दोघांनाही मामाचं खूप वेड आहे. मामानंच ते त्यांना लावलं आहे. त्या दोघांवरही त्याचा फार जीव होता. जुईली म्हणाली, म्हणून तिला बाजारात घेऊन जाऊन कानातलं आणि गळ्यातलंही आणून दिलं होतं त्यानं. एरवी कुणी दागिने घालण्याबद्दल त्याचं मत फारसं बरं नसे. स्वतः तर कधी अंगाला सोन्याचा कण लागू दिलेला नव्हता. पण लाडक्या भाचीसाठी हे सगळं व्हायचं. गिरीशनं एकदा कुठूनतरी - मला वाटतं आफ्रिकेहून - हत्तीच्या चित्रांचे दोन मग मुलांसाठी आणले होते. मुलं नाचत मला दाखवायला आली. काचेचे मग आणि माझी खोडकर मुलं! माझा ठोकाच चुकला. “त्यानं तुमच्याकरता खूप लांबून जपून आणलेत ते, त्याच्यासमोर तरी एकाचे दोन करू नका.” असं बजावून मी ते काढून घेतले आणि कपाटात ठेवून दिले. मुलं पुन्हा त्याच्याजवळ गेली, तेव्हा त्यानं विचारलं, “काय ग मनी, कप कुठे गेले?” मुलांनी माझा पचका करण्याची संधी सोडली नाही. माझं वाक्य त्यांनी जसंच्या तसं त्याला सांगितलं. गिरीशच्या खोखो हसण्याच्या आवाजानं मला काय घडलं असणार ह्याचा अंदाज आलाच. त्या हसण्यात सामील होण्याशिवाय आता माझ्याकडे दुसरा पर्यायच नव्हता.

वाढदिवस वगैरे गोष्टी गिरीशच्या लक्षातही नसायच्या, इतरांचे तर सोडाच पण स्वतःचाही वाढदिवस कधी ध्यानात नसायचा. पण भाचरांचे वाढदिवस हा अपवाद. त्याच्या आसपास मुंबईला कामाला येणार असला की घरी यायचा.

मुलांसाठी लक्षात ठेवून प्रेझेंट आणलेलं असायचं. त्यासाठी संजूला घेऊन दुकानात जाणं, तिथून मला फोन करून मुलांच्या आवडीनिवडी, साईझेस ह्याची चर्चा करून निवड करणं यासाठी त्यानं वेळ काढलेला असायचा. यावेळी जुईलीच्या वाढदिवसाआधी संजू अशीच आली. मुंबईला कामाला आलेली असताना, धावतपळत. मला गिरीशचीच आठवण आली. मागच्याच वाढदिवसाला आलापसाठी भिंतीवर चालणारी गाडी घेऊन आला होता. रिमोटनं ती गाडी हवी तशी फिरवता यायची. मग काय विचारता, मुलं खूश! कॉलनीतल्या सगळ्या मित्रांना बोलावून गाडीचा कार्यक्रम सुरू झाला. मग व्हायचं तेच झालं. त्यांच्या ओढाताणीत त्या रिमोटचा एक तुकडा तुटून पडला. गिरीश तोपर्यंत परत पुण्याला निघालेला होता. त्याला सांगायला मुलांना भीतीही वाटायची नाही, त्याला फोन गेला, “मामा, रिमोट कंट्रोल क्रॅक झालाय, पण आजोबा फिक्स करून देत आहेत.” मी घरात नव्हते. आईनं मला मुलं खूश झाल्याचं कळवलं होतं, म्हणून मी गिरीशला फोन करून म्हटलं, “मुलं अगदी खूश आहेत, पूर्ण गोतावळा जमलाय. भिंतीभिंतीवर गाडी पळतेय.” गिरीश म्हणाला, “हो, पण आता रिमोट तुटला म्हणून ओरडू नकोस हं त्यांना.” भाचराचं आणि त्याचं सुपरफास्ट कम्युनिकेशन होतं.

गिरीशबद्दल मला वाटायचा तसाच माझ्या मुलांना, संजयला खूप अभिमान वाटायचा. एक दिवस त्याच्याकडून मोबाईलवर मेसेज आला, “You might see me tonight on NDTV at 9.30pm.” माझ्या मुलानं आलापनं उत्तर पाठवलं, “I have informed your parents and my mother.” नंतर तो कार्यक्रम बघताना त्यातलं काय कळलं त्या नऊ वर्षांच्या मुलाला देव जाणे, पण त्यानं पुन्हा मेसेज केला, “Mama, I am watching you on TV with your parents and my parents. I am feeling very proud of you.” ते वाचून मला फोन करून गिरीश म्हणाला, “वाटतं, आत्ताच जावं आणि मिठीत घ्यावं त्याला.” आणि आलापला उत्तर आलं, “No dear, it is not something great, It is a part of my work.”

मी लहान असतानाच तो आधी आय.आय.टी.त गेला, नंतर पुण्याला. त्यामुळे एरवी भावंडं राहतात तशी खूप वर्ष आम्ही एकत्र घरात राहिलो, असं

काही झालं नाही. राखीपौर्णिमेला, दिवाळीला मी आणि गिरीश आवर्जून भेटलो आहोत, असंही कचितच घडलं. त्याला हे असले सोपस्कार फारसे मानवायचेच नाहीत. शाळा कॉलेजात होते तोवर मला याचं जरा वैषम्य वाटायचं. पण नंतर मीही असले हट्ट केले नाहीत. पण कुठल्याही अवघड, अडचणीच्या प्रसंगात तो माझ्या पाठीमागे नेहमीच उभा असायचा. उठसूट धावाधाव करून मला मदत करायचा असं नाही, पण त्याचं आपल्याकडे लक्ष आहे आणि वेळ आल्यावर हाक देखील मारावी लागणार नाही, तो धावत आलेलाच असेल असा निरंतर विश्वास मला होता. पण त्याच्या आठवणींनी आता डोळ्यातलं पाणी खळत नाही तेव्हा मात्र 'काहीही प्रॉब्लेम आला तर लगेच मला कळव' म्हणणारा माझा जिवलग भाऊ खूप दूर निघून गेला आहे, परत न येण्यासाठी.

● ● ●

गिरीश आणि धनाश्री

Memories of Mamma

I have very sweet memories about my mamma which I want to share. He was very caring and loving person. He used to think about everybody around him. And lastly about himself.

When my mom and dad got new bicycle and I thought of sharing this with Girish Mamma. I immediately called him without asking any thing. I started talking to him. I gave all the ~~details~~ details about cycle and wanted to talk a lot. He patiently heard me talking for 10 minutes. Then he told me, "I am busy dear in a meeting can we talk later."

"I felt so ashamed that I should have asked him wherever he is free before talking so much.

He used to spend maximum time with me and my brother Adal. Generally when grownups meet they are more interested in talking to each other. But mam kept my mom and dad waiting for our conversation to finish. We used to feel so special then. But I was unhappy because he used to come late like 11 o'clock and go around 6:30 in the morning. But still it was pleasure spending that much time with him. He used to get gifts and nutritious food like dates, almond and walnut fudge etc. whenever he went outside India he brought us

many interesting gifts for us. But we always used to laugh when he used to talk about nutritious values in life. My mom got a call that what would be the size of T-shirt that Tulke wears, that time I got to know that I am going to get a T-shirt from Sanju Mami and Mami.

We spent one day with him & Sanju Mami at Lonavala. It was exiting. We played Dart Game in which me and my brother got many points and no one else. At night we played dam - sheraaj at night.

I love him very much and no one can take his place."

"He is the best, he was the best,
he still will be the best."

"We all miss you a
lot Girish mama!"

Juilee Gokhale

Juilee and Girish Mama

असं का व्हावं?

डॉ. पुष्पा ढवळे

लेखिका गिरीशच्या आल्या. मानसस्वास्थ्य तज्ज्ञ.
नायर रुग्णालयातून विभागप्रमुख म्हणून निवृत्त
झाल्या. दादर येथे वैद्यकीय व्यवसाय करतात.

गिरीश माझा लाडका भाचा. अगदी लहान असल्यापासूनचा मला तो आठवतो. मी मेडिकलला गेले तेव्हा तो लहान म्हणजे तान्हाच होता. रात्री मी अभ्यास करत बसायचे, आणि शेजारी याला झोपवलेलं असायचं. पण यानं रडून मला त्रास दिलाय, असं काही कधी आठवत नाही. त्याची आई म्हणजे आमची वहिनी आणि मी तो लहान असताना त्याला कडेवर घेऊन दुपारच्या उन्हात कुठे गेलो की हा गोरापान मुलगा लाल-लाल व्हायचा. ओठ तर अगदी लिपस्टीक लावल्यासारखे दिसायचे. मागच्या वर्षी भर उन्हातून कुठल्याशा कामाहून येताना भेटला तेव्हाही तसाच लालेलाल चेहरा आणि निहायत सुंदर लाल ओठ.

अभ्यासात आणि खेळात दोन्हीत प्रावीण्य मिळवणारा हा मुलगा, देखणा; पण मनानं अगदी साधा, कुणाशीही मऊपणानं वागणारा. त्याला कधीही गर्वाची बाधा झालेली दिसली नाही. एम्.टेक झाल्यावर परदेशी निघून जाण्याची अनेकांची पद्धत असल्याचं आपल्याला आज सगळीकडं दिसतं. गिरीशनं असा परदेशी निघून जाण्याचा विचार कधीच केलेला दिसला नाही. इतर वागतात म्हणून तसंच वागण्याची त्याची एकंदर तऱ्हाच नव्हती.

गिरीश मला आठवतो तो अगदी टप्प्याटप्प्यानं. अगदी लहानसा, नंतर आय.आय.टी.त गेलेला, आणि त्यानंतर एकदम मोठाच होऊन बसलेला. आता त्याच्या कामाला देशा-परदेशात मोठा मान मिळालेला होता, राष्ट्रीय पातळीवरच्या अनेक समित्यांवर त्याला आमंत्रित केलं गेलेलं होतं. त्या बैठकांसाठी सतत दिल्ली-मुंबईच्या चकरा सुरू असायच्या. या चकरांच्या वाटेवरच कधी तरी घरी यायचा आणि अवचित भेटायचा. कधी त्याचे लेख वाचायला मिळायचे, कधी दूरचित्रवाणीवर त्याची मुलाखत असायची, एखाद्या महत्त्वाच्या ऊर्जाविषयक प्रश्नांवर त्याचं मत आवर्जून विचारलेलं असायचं. महत्त्वाच्या व्यक्तीसोबत झालेल्या चर्चेचा, बैठकीचा, क्वचित वादविवादांचाही संदर्भ छापून यायचा, बातम्यांमध्ये सांगितला जायचा. कधी एखाद्या कार्यक्रमात तो दिसायचा, आणि शेजारी कोण बसलेलं आहे याचा मुलाहिजा न ठेवता आपलं विचारातून तयार झालेलं मत ठामपणे मांडायचा. त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहूनही त्याचा त्यामागचा विचार जाणवायचा. एरवी अशा विषयांमध्ये सामान्यजनांना फारशी समजही नसते आणि रसही. माझे रुग्ण, हॉस्पिटल, विद्यार्थी, घर, मुलं, माणसं यातून सवड काढून बघावं तेव्हा गिरीश हा असा मला दिसायचा, आणि आपला भाचा, म्हणून अभिमानही वाटायचा.

पण दोन फेब्रुवारीला ती भयंकर बातमी आली.

डॉक्टर आहे मी. शरीरमनाच्या वेदना, आजारपणं, मृत्यू सवयीचे आहेत मला. संगणकावर दिवसाचे अनेक तास बैठं काम करणाऱ्या तरुण पुरुषांना वेधणारे धोके मला चांगलेच माहीत आहेत. शिवाय 'माणूस किती जगला यापेक्षा कसा जगला' हे जास्त महत्त्वाचं असतं किंवा मरावे परी किर्तीरूपे उरावे, अशी वाक्यंही मला पाठ येतात. आमच्या गिरीशसाठी ती फार फार खरी आहेत हेही मला जाणवतं. तरीही मृत्यूची आतुरतेने वाट बघणाऱ्या अनेकांना सोडून अर्ध्यामुर्ध्या आयुष्यात पोचलेल्या या पोरावरच असा मृत्यूचा अचानक घाला का पडावा, असा प्रश्न मला पडतो. खरं म्हणजे हा प्रश्न कधी कुणी विचारायचाच नसतो; अशा परिस्थितीत सर्वच प्रियजनांना पडणाऱ्या या प्रश्नाला कुणाकडेच उत्तर नसतं; हे का मला माहीत नाही? तरीही आर्त मन ऐकत नाही, ते विचारतच राहतं.

गिरीश...

विनय कुलकर्णी

लेखक प्रयासचे विश्वस्त व आरोग्य गटाचे
समन्वयक आहेत.

मैत्रेयी, गिरीश, संजीवनी, विनय आणि शमिन

“गये दिनोंका सुराग लेकर
किधरसे आया किधर गया वो?
अजीब मानूस अजनबी था...
मुझे तो हैरान कर गया वो !”

इतके दिवस झाले, अजूनही विश्वास बसत नाही. आसपासच्या वातावरणात, जागेपणी... स्वप्नांत... त्याचं अस्तित्व मिटत नाही...आत्ता येईल, किल्ल्यांच्या डब्यातून किल्ल्या घेऊन वरच्या मजल्यावरच्या त्याच्या खोलीत निघालेला असेल. आत्ता येईल आणि स्वयंपाकघरातून चहाचा कप भरून आणेल... आत्ता ऑफीसमधून येईल, चिवडा खात पेपर वाचत बसेल... त्यातल्या एखाद्या महत्वाच्या लेखाबद्दल बोलेल... आत्ता येईल, कानाला हेडफोन्स लावून व्यायाम करत असेल... बॅग आवरत असेल, कुठेतरी मिटिंगला निघालेला असेल. आत्ता इथे, आत्ता तिथे.

केवळ नशीब म्हणून की काय, आयुष्यात आला आणि आपल्या अस्तित्वातून अवतीभोवतीच्या सगळ्याला आपला अर्थ देऊन गेला. गेला तरी कसं म्हणायचं, गेला, तर मग या क्षणाक्षणांत जाणवणाऱ्या त्याच्या अस्तित्वाचा अर्थ काय?

दोन फेब्रुवारीची रात्र. दवाखाना नेहमीप्रमाणे आवरून घेत होतो. शंतनुसर आलेत, कुणीतरी म्हणालं. दारापलीकडे शंतनु दिसला...आणि वाटलं यालाच काहीतरी झालंय! मटकन समोर बसत म्हणाला, “आपला गिरीश...”

आय. आय.टी.च्या कोकणकडा मोहिमेवर त्याला पहिल्यांदा बघितलं होतं मी, १९८५ मध्ये. कोकणकडा..त्यापूर्वी अनेकदा मी हरीशचंद्रगडावरून त्या कड्याच्या कडेला जमिनीवर पालथं पडून खालच्या दरीचं रौद्ररूप बघितलेलं होतं. यावेळी सरळ पायथ्याशी आलो तर कड्याच्या निम्मापर्यंत दोर लावून आलेला गिरीश भेटला; विशीचाही नसावा. दिवसभर उन्हात रापलेला, संध्याकाळच्या सावल्यांत आणखीच हँडसम दिसणारा. कुणीतरी म्हणालं, “हा बंड्या... म्हणजे गिरीश”.

१९८६ साली तो संजूला कामेटवर भेटला, आणि त्यानंतर आम्हाला भेटायला पुण्याला आला, आणि आमचा झाला. एकदा आमचा झाला म्हटल्यावर आम्ही

करत असलेल्या सगळ्या गोष्टींचं त्याला अतिशय अप्रूप. मी एड्सबद्दल बोलत असे, म्हणून त्यानं लगेच आय.आय.टीत माझं एक भाषण ठरवलं. ते ऐकायला मोजून तीन माणसं होती. एक हा स्वतः, याचा एक मित्र, आणि प्रोजेक्टर घेऊन आलेला एक कर्मचारी. पण ह्याचा उत्साह अफाट. तू सांगतो आहेस ते महत्त्वाचं आहे हे मलाच सांगून, आपल्याला पटलेलं असलं, तर एक श्रोता असला तरी आपण सांगत राहायचं, हे त्यानं माझ्यापर्यंत पोचवलं.

पुण्यात आल्यावर सुरुवातीला गिरीशनी एका मित्राच्या घरी खोली घेतली होती; पण थोड्याच काळात त्या खोली घेण्याला अर्थही नाही, आणि त्याची काही आवश्यकही नाही, हे आमच्या सगळ्यांच्याच लक्षात आलं. नोकरीचा वेळ सोडला तर आम्ही बरोबरच असायचो. अगदी क्वचितच तिथं राहायचा तो. मग मात्र हा वेडेपणा सोडून त्यानं नीटपणे आमच्या बरोबरच राहायला घरीच यावं, असं त्याच्यासह आम्ही सर्वांनीच ठरवलं. त्याच्या अनेक मित्रमंडळींना त्याचं हे असं आमच्या सोबत राहाणं विचित्र वाटायचं, पण आम्हाला त्यात ना काही विचित्र वाटलं ना काही गैर वाटलं.

गिरीश आला, आणि त्याच्या नादानं त्याचे अनेक मित्रही यायला लागले, घरी, आणि क्लिनिकवरही. विविध विषयांवर तास तास चर्चा व्हायला लागल्या. माझ्या प्रॅक्टीसचीही सुरुवातच होती ती. पेशंट्सशिवायचा वेळ मंतरल्यागत गप्पा-चर्चाच्यात उडून जायला लागला. कशा प्रकारचं काम त्यानं करावं यावर त्या क्षेत्रातलं काहीही न कळणारे आम्ही सगळे मोठा कळतेपणाचा आव आणून बोलायचो. तोही अगदी मनापासून आमचे सल्ले ऐकायचा. त्याला काय करायचंय, हे त्याचं त्याला उमजल्यावर क्लिनिकमधल्या एका जादा खोलीत तपासणीच्या टेबलावरच त्याचा पहिला संगणक विराजमान झाला. हार्ड डिस्क परवडत नव्हती म्हणून तीही नसलेला असा त्याचा पहिला संगणक आम्ही कर्ज काढून घेतला. डिफेंडसवरचा त्याचा पहिला रिपोर्ट त्या तशाच परिस्थितीत तयार झाला होता.

गिरीश आयुष्यात आला, आणि पहिली आणि सर्वात महत्त्वाची गोष्ट आम्हाला जाणवली, की हा अत्यंत सरळ, स्वच्छ आणि नितळ मनाचा माणूस आहे. सामान्यपणे माणसांच्या जगात घडीघडीला जाणवणारे हेवेदावे, स्वार्थ,

किल्मिषं यांना त्याच्या मनात कधीही जागाच नव्हती. गिरीश कुणा एखाद्या माणसाबद्दल रागानं बोलला आहे, त्याचं कुणा माणसाबद्दलचं मत अगदी वाईट झालेलं आहे असं तो म्हणालाय, असं एका हाताच्या बोटावर मोजता येण्याइतक्या वेळीही तबबल पंचवीस वर्षात घडलेलं नाही. प्रत्येकच माणसाच्या जीवनात कधीतरी कुठेतरी दुःखाचे, अपमानाचे प्रसंग येतात, गिरीशच्याही वाट्याला असे प्रसंग अजिबात आलेच नाहीत, असं नाही. पण अशा वेळीही, तो खूप अस्वस्थ क्वचितच व्हायचा. तेव्हाही कधीच उलटून कुणावर संतापायचा नाही. कुठल्याही माणसानं काहीही म्हटलं, तरी त्यावर फाडकन प्रतिक्रिया न देता त्यानं तसं म्हणण्यामागे नेमकं काय कारण आहे, ते कसं चूक किंवा बरोबर आहे, ह्याचं विश्लेषण करून हा शांतपणं आपलं म्हणणं मांडणार. मग ती घरगुती वादावादी असो की एखादी गंभीर मांडणी असो.

गिरीशचं कामच धोरणवकीलितं. आणि त्या बाबतीत तर तो एकमेवद्वितीयच होता. भक्कम विश्लेषणाच्या बळावर तो समोरच्याशी इतक्या शांतपणे वादविवाद करून त्याला आपला मुद्दा पटवत असे की तो माणूस शेवटी ह्याच्याच प्रेमात पडत असे. गेल्या काही महिन्यांपूर्वीची गोष्ट, एका मित्रानं वर्तमानपत्रात काळ्या पैशांबाबत एक लेख लिहिला होता. गिरीशला त्या लेखातली भूमिका पटली नव्हती. त्या मित्राशी त्याबद्दल बोलायचं ठरलं. त्याला चर्चेला बोलावण्यापूर्वी गिरीशनं तो लेख अनेकदा वाचून बघितला. लेखावर ठिकठिकाणी खुणा करून ठेवल्या. स्वतःचं एक टिपण तयार केलं. आपण कितीही सांगितलं तरी लोक हट्टी असतात, त्यांना पटत नाही, या मित्रालाही पटणार नाही, असं आम्हाला खात्रीनं वाटत होतं. प्रत्यक्षात तसं घडलं नाही. अत्यंत शांतपणं, पूर्ण तयारीनं पण कमालीच्या आस्थेनं त्यानं असा काही वाद घातला होता, की लोण्यातून सुरी अलगद फिरवावी म्हणतात ना, तसा. दोन तासांच्या चर्चेनंतर त्या मित्राला गिरीशचं म्हणणं संपूर्णपणे पटलेलं होतं, आणि मुख्य म्हणजे त्याबद्दल अजिबात दुःख वाटत नव्हतं.

गिरीशासाठी आधी क्लिनिकवर खास अशी जागा नव्हती तरी २-३ वर्षांनी त्याच्यासाठी आणि शांतनुसाठी जेमतेम ३०-४० चौरस फुटांचाच कोपरा पण त्यांना हव्या तशा टेबलाकपाटांसह सजला. तिथे काम करायला त्या दोघांना

इतकं आवडायचं, की नंतर प्रयास ऊर्जा गटाचं काम वाढलं, क्लिनिकच्या मर्यादित जागेत मावेना, ऑफीस मोठ्या जागेत नेलं तरीही त्या रम्य दिवसांची आठवण त्यांना येत असे, आणि पुन्हा कधीतरी दोघांनी तिथेच तसंच काम करायला हवं असं दोघांही स्वप्नाळूपणानं म्हणत.

दोनहजार तीन सालापर्यंत आमचं घर अगदी लहानसंच होतं. प्रत्येकाला स्वतंत्र खोली त्यात नव्हतीच. पण गिरीशची कधीच तक्रार नसे. घरातली कामं, मुलांना शाळेत किंवा पोहायला सोडायला आणायला जाणं, अभ्यासाकडे लक्ष देणं यात तर त्याचा सहभाग असायचाच. इतकंच काय, कुठल्या दुःखाचं काहूर मुलांच्या मनांत उठलं असलं तर त्यांना कुशीत घेऊन तासंतास थोपटत बसणं गिरीश आम्हा दोघांहून जास्त संवेदनेनं करे असं आजही मुलांकडून येतं. एकमेकांची सगळी सुखदुःखं, अडचणी आम्ही एकत्रच भोगल्या नि निभावल्या. त्याच्या आईवडलांचं जरी आम्हाला कधीच काही करायला लागलं नाही तरी माझ्या आणि संजूच्या आईवडलांची, आजीआजोबांची अनेक आजारपणं आमच्या घरात झाली. त्यातल्या अनेक जबाबदाऱ्या गिरीश स्वतःवर घेत असे, आणि अत्यंत प्रेमानं पार पाडत असे. त्यातही त्याचा म्हणून एक वेगळेपणा असेच. माझ्या म्हाताऱ्या आजीला व्यायाम करताना कुठे काय चुकतं आहे हे समजावं म्हणून ते आरशासमोर करायला लावेल किंवा कुणाला काही दुखत असेल तर लगेच गोळी न देता आधी गरम पाण्याची पिशवी देणं, बाम लावून देणं असे साधे उपाय करून बघे.

कमालीचा कष्टाळू! एखादी गोष्ट मनात घेतली की तहानभूक आणि झोपही हरपून तीनतीन-चारचार दिवस सलग काम करतच राहायचा. या दिवसांत चेहऱ्यावर कामाचा ताण दिसायचा, नेहमीचं मोकळं बोलणं कमी व्हायचं. आपल्या प्रश्नांना त्रोटक उत्तरं मिळायला लागायची...याचा अर्थ आपण समजायचा, डोक्यात कामानं धुमाकूळ घातलेला आहे. त्यानंतर काहीच दिवसात एखादा महत्त्वाचा रिपोर्ट जन्माला यायचा.

मधल्या काळात प्रयासच्या अकाउंट्सची पद्धत लावून देण्याची मोठी गरज अचानक निर्माण झाली. कुणालाही काही न म्हणता गिरीशनं ही जबाबदारी आपल्या खांद्यावर घेतली आणि उत्तम निभावली. ते करताना त्यातल्या खाचाखोचा

समजाव्या म्हणून त्या विषयातली पुस्तकं आणून वाचून काढली. प्रयासच्या संस्थात्मक व्यवस्थापनात काहीही कमतरता राहू नये, याची गिरीशइतकी जबाबदारी तो असेपर्यंत आम्ही कुणीही घेतली नाही.

गिरीशच्या संबंधात येणाऱ्या प्रत्येक लहानमोठ्या माणसाशी गिरीशची सहज मैत्री होत असे. थोडंसंच बोलायचा, पण ते असं की त्या माणसांच्या मनात त्याला जागा मिळायची. लहान मुलं- मग ती कुठलीही असोत- त्याला अतिशय प्रिय होती. पण या सर्वांहून तो खरा रमायचा तो शांत निसर्गात. तो पक्षी बघ, तो चंद्र बघ, दुपारी चार वाजता आज प्रकाश बघ कसा वेगळाच पडलाय, असं काहीतरी त्याला आधी जाणवायचं, आणि मग आसपासच्या सर्वांना त्यात सामावून घ्यायलाही आवडायचं. अंधारून आलेलं असताना, रस्त्यावरून जाताजाता शेजारच्या झाडावरचं घुबड त्यानं दाखवल्याशिवाय आम्हाला कुणाला कधीही दिसलं नसतं. अनेकदा दाखवूनही आम्हाला ते कधीकधी दिसायचं नाहीच, ते आमचं दैव.

आम्ही सगळे मिळून अनेकदा सहलींना गेलो. खग्रास सूर्यग्रहण बघायलाच तीनचारदा गेलो, राजस्थानात, गुजराथेत, आफ्रिकेला. समुद्रात डुंबायला मुलांना आवडतं म्हणूनही अनेकदा वेगवेगळ्या समुद्रकिनारी जायचो. गिरीशला तर असं भटकणं खूपच आवडायचं. जायचं ठरलं की तिथे कुठे राहायचं, तापमान किती असेल, काय काय न्यायला लागेल, ह्याबद्दलचा गिरीशचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास सुरू व्हायचा, अँटलास बघितला जायचा. गेल्या काही वर्षांत इंटरनेटवरून सगळी माहिती काढून आम्हाला तोच ऐकवायचा. सहलींवर तर नेहमीच खूप मजा यायची.

कुठल्याही गोष्टीकडे वैज्ञानिक दृष्टीनंच बघायची त्याला आवड आणि सवयही होती. मुलं त्याला सायंटिस्टच म्हणायची. कुठल्याही गोष्टीचं वैज्ञानिक विश्लेषण तो करायचाच. दूध कसं करपलं, भांडं एकाच बाजूनी काळं का झालं, पाण्याचा पंप का बिघडला, किंवा कुणाचं पोट का बिघडलं... सगळ्याचंच. कुठलाही विचार बघताबघता व्यापक स्तरावर नेण्याचीही आवड. विमानतळावर वैतागून आम्ही विमानाची वाट बघत काचेतून खालच्या विमानांकडे बघत असताना हा एका तासात इथून किती विमानं उडतात म्हणजे एका विमानतळावरून दिवसात

किती दळणवळण होत असणार, त्याला इंधन किती, खर्च किती लागत असेल याचा विचार करत असायचा. त्यानंतर ते सगळं आम्हाला समजेलशा भाषेत समजावूनही सांगायचा.

पंचवीस-सव्वीस वर्ष आम्ही सगळे एकत्र जगलो, आठवणींच्या पुराला कुठवर पुरा पडेन मी? गिरीश नाही, पण आसपास त्याचं अस्तित्त्व असल्यासारखंच वाटतं. गिरीश असता तर आत्ता काय म्हणाला असता, गिरीशनं काय केलं असतं हे सारखं मनात येत राहतं. गाडीत तो नेहमी ऐकायचा, त्या किशोरीताईंच्या गाण्याच्या सीडीज अजूनही आहेत. त्याची पुस्तकं, त्याचं पूर्वी आम्ही चेष्टा करायचो ते किरकिटं हस्ताक्षर, त्याच्या कामांच्या याद्या, त्या लिहिलेल्या चिठ्ठीला लावलेलं पेन. तो नेहमी वाचायला शंभर-सव्वाशे रुपयांचे तयार चष्मेच वापरायचा. तसे अनेक चष्मे त्यानं सगळीकडे आणून ठेवलेले होते. वेगवेगळ्या दिव्यांची त्याला उगाचच भारी आवड होती. कुठेही दिसले की तो ते विकत घेऊन येत असे. हे सगळं सोबत धरूनच आम्ही जगतो आहोत. गिरीशशिवाय जगावं लागेल असा विचार आम्ही कधीच केलेला नव्हता. माझ्या आणि संजूपेक्षा तो आठ वर्षांनी लहान होता. आम्ही नसलो तरी तो असेल, असंच नेहमी वाटायचं. त्याचं नसणं स्वीकारण्याची तयारी आता वर्ष होत आलं तरीही अजून जराही होत नाही.

कुठे गेलास गिरीश?

आमच्या कुणाच्याही मनात कधी देव, आत्मा, स्वर्ग अशा कल्पनांना थारा नाही. असं असलं तरी गिरीश आता नाही, तरीही तो अजूनही इथेच कुठेतरी आहे असं वाटत राहातं. आपल्याच मनातलं त्याचं अस्तित्त्व जाणवत राहतं. तो असता तर त्यानं काय केलं असतं, काय म्हणला असता, तसंच तो आत्ता काय करत असेल असा विचार केला तर....

समजा, स्वर्ग जर असेलच तर हा नक्की तिथंच असणार. जर तिथे देव वगैरे असतील, तर हा काय करत असेल; हा नक्की त्यांना सांगत असेल,

‘स्वर्गातला झगमगाट जरा कमी करा. एवढा धांगडधिंंगा का करताय - आवाज जरा कमी करा. आपण एकदा बसू... मी तुम्हाला सांगतो.... जगाचं नियोजन जास्त बरं कसं करता येईल. म्हणजे असं बघा तुम्ही करता आहात ते

ठीकच करता आहात आणि तसं बघायला गेलं तर जगाचं नियोजन गुंतागुंतीचंच आहे. पण मला वाटतं तुमची ऊर्जा या इथे इथे जास्त खर्च होतीये. इथे आपण ती वाचवायला पाहिजे. आणि तुम्हाला दिसत असेलच की जगात अन्यायग्रस्त अनेक जण आहेत. आपण ती ऊर्जा त्यांच्यासाठी वापरू. तुम्ही जग जरा मिसमॅनेज करताय असं नाही का वाटत? हे पहा ना, मी आकडेवारीसहित थोडं विश्लेषण करून बघितलंय.'

एखादा वाढ्यात 'देव' त्याच्याशी तावातावानी भांडेल. हा शांतपणे त्याला म्हणेल, 'देवा, चला एक चहा-बिडी मारून येऊ, मग पुन्हा बसू !'

● ● ●

- Shripad Dharmadhikary
- अनिरुद्ध केतकर
- Jayant Kulkarni
- Jitendra Vaidya (JD)

- Ajit Gaunekar
- Ashutosh Dikshit
- Anand Pai

Girish – Friend, Philosopher, Fellow Traveller

Shripad Dharmadhikary

Author is an activist and researcher working on water and energy related issues and was with Girish in IIT.

With Shripad and Shantanu in early days of Prayas.

I first met Girish in IIT. He was two batches junior to me, yet we soon became very good friends. We were in the same hostel – a critical determinant in IIT of who your friends are likely to be – and had several common interests, the most important at that time being trekking and hiking. At the end of my third year, we were together (with several other IIT colleagues) at the Basic Course in Mountaineering at Manali. Girish, or Bandya, as he was known by then in IIT also shifted into a room in the same wing of the hostel as my room. That was probably the 1980s equivalent of the modern day "being friends on facebook" though there were physical limitations on how many "friends" one could have as there were just 12 rooms in the wing.

I graduated in 1985, with one single objective in life at that time – to make a lot of money. To do this, I had decided to work and set up my own business of some kind. I shifted to Pune to work with some people I knew. Girish had one more year to go before he completed his B.Tech. Often, friendships freeze at the level where they were when friends leave campuses to go their own different ways in the world. But in my and Girish's case our friendship was to grow and deepen even more after I left campus.

There may have been several reasons. I was living alone in Pune, and that can be quite lonely after a full and crowded campus life with tens of friends and several hundred people always around. Several batch mates had left the country and it was difficult to be in touch. But these were the trivial reasons. The real reason – which I can see far more clearly looking back – was that Girish and I both shared some common vision – or should I say, at that time it was still a common instinct, of what we wanted from life and what we wanted to do in life. And both were on the verge of a journey to convert that instinct into something more concrete.

But that was still some time away. From Pune, I would write long letters to Bandya. I was a sporadic letter writer, but when I

wrote, I wrote at length, often running into 10 pages and more. While Bandy's letters were shorter, they were not any less intense for that. Our first communications were still about missing each other, missing common friends, I missing the IIT life. In our letters, we talked about work, about love, about mountaineering in IIT, music, common friends – "Ajay had an autorickshaw accident", the future – "my parents want me to do M. Tech" and sometimes about events that perplexed us and forced us to confront things in life we could not fathom – "Some Mr Barve from Parla committed suicide, he jumped off KK [Konkan Kada, a huge sheer cliff of 1700 feet falling off Harishchandragadh that had been scaled for the first time ever by an IIT team including Girish] – Dharma [my nickname in IIT], do you think suicide is justified? Under what condition would you commit suicide?"

Soon, a lot of this was to change. Girish was taking on different challenges in what normally should have been a protected campus life with the only stress being that of academic assignments, tests and submissions. As an accomplished rock climber, he, along with several others was literally scaling new heights. Girish, with close friends Jayant Kulkarni and Anand Pai, had climbed the pinnacles of Chanderi Massif, Parsik Pinnacle, and Hadbi Chi Shendi. The ascent of Konkan Kada as a part of a larger IIT team was a culmination of this. In fact, Girish was actively planning to do a two-man ascent of the Konkan Kada with another rock climber from IIT, Vivek Bhand. I think this climb did not materialise. And he was planning to join an expedition to Mount Kamet in the summer of 1986. But with all these accomplishments, there also were difficult issues. There was a serious accident in a rock climbing outing in which a student died. Girish was the Mountaineering Secretary at that time in IIT. All these activities were also putting a lot of pressure on his academics.

After completing his B.Tech, Girish continued in IIT from mid-1986 for his M Tech in energy studies. He soon formed a group

with friends like Aniruddha, Ajit and Sachin (two of whom have written about those days in this volume) who started thinking in earnest about the social, political and economic realities of the country in which the technology they were learning was to operate. They read, they discussed, and they associated with various people outside the campus working on these issues. I was a proxy participant in some of this, through Girish.

Meanwhile, I was getting restless in what I was doing. There seemed to be an attitude and aptitude mismatch between what I was doing and what I was cut out for. On the other side, the pollution in Pune city was bothering me. I started reading about pollution, and environment and development. I felt I wanted to do something about these issues.

On the Kamet expedition, Girish met Sanjeevani Kulkarni from Pune and they became very good friends, not the least because Sanjeevani was also concerned and engaging with a host of social, political and health issues. Girish introduced me to her and Vinay Kulkarni, and soon we too became good friends. Vinay was also a trekker and had been on expeditions earlier with IIT groups, and he was also very concerned and active on several issues, including medical ethics and the emerging but as yet not sufficiently acknowledged danger of HIV / AIDS.

Girish would often come to Pune and then we would all meet, and would discuss for hours on end issues of energy, environment, what we want to do, what we can do and so on.

In this manner, my discussions with Girish shifted gears. The themes of our letters also changed. All these were critical in helping me move from a superficial understanding of pollution to a much better appreciation of the broader social, political and economic roots of pollution, the fact that pollution was only a part of the larger issue of environment-development, and that at the root of many of these problems was the skewed balance of social, economic and political power in society. We realised that to

effectively address these issues, one needed to understand and strike at the concentration of power in society. My desire to do something about these issues changed from just "wanting to do something" to making them the main focus of the work I wished to do. Somewhere along, without my realising it, the goal of making lots of money just fell aside.

In early 1988, I attended a two day discussion on water and environment organised by a Pune based group, Parisar. At this discussion, I heard Medha Patkar speak for the first time. The movement in the Narmada valley was in its early years. What Medha said resonated deeply with me, first, because she presented the whole struggle not just as a fight against the impacts of one dam, but also as a challenge to the very model of development represented by the project. This was exactly my understanding. Second, I saw that here were people (the inhabitants of the Narmada Valley) who were challenging the entrenched power structures in their fight.

The idea of my joining the struggle in the Narmada valley started taking shape after this. While I got ideas and feedback from several others in this process – Vasant Palshikar and Milind Murugkar to name only two – it was Girish, who had by then completed his M Tech and shifted to Pune, who was responsible for the final trigger that resulted in my decision.

Sometime in March or April 1988, Medha Patkar returned to Pune to give a talk on the Narmada struggle. I remember that the talk was at the Ranade Institute. Girish, Sanjeevani and I had gone for the talk. After an inspiring presentation by Medha, there was a question and answer session. At one point, Girish got up and asked, "What do you think will be the ultimate conclusion of your struggle?" To this, Medha replied, saying that if a 1000 *karyakartas* (volunteer workers) stood up and joined the movement from all over, then it would definitely make an impact. Else, it would go the way of many other movements (that fight but do not achieve much in the

end). That question, and the answer kept echoing in my mind that whole night, and by the morning, I had decided to move to the Narmada valley to join the struggle there.

It took me a few more months to actually undertake the move. After I shifted to the Narmada valley, my interactions with Girish were less frequent, though not any less intense.

By the time he finished his M Tech, Girish had achieved remarkable clarity about the key challenges in the field, particularly as far as the issue of energy for the deprived was concerned. In his letter of 13 Jan 1988, just as he was completing his M Tech, he had written:

"Some of my doubts are becoming more and more pronounced now. I wonder what I will do if I go in the field of energy planning. Most probably I will keep playing with some mathematical models which in case are used, will be used by the privileged class to further their interests. Any technology is just a tool; depending on who uses it and how, it will have positive or negative effect on the society as a whole. Today, all the power in this country, actually in the world, is concentrated in the hands of a few, without any check on them. This essentially means stronger (or better) the tool, more effectively it will be used for increasing the gap between the 'have-nots' and the 'haves'.

"Anyway, a question that we are not talking about, but should always be aware of, is "Can this development be sustainable, can technology be the answer?" If human satisfaction is the only criterion, then the answer is a straight no. "Restraint", "self-control" are terms of ancient philosophy, I being the product of fast culture, laugh at it. Can't take it seriously.

"So what do I do? Actually, if we find the answer to this question by the end of our lifetime then our lives will be worth it."

Girish's work shows that he not only found the answers to many of these questions in his short lifetime, but also found ways to implement them effectively.

But back again to early 1988. Girish continued to actively support the Narmada struggle even as he continued with his own quest of work on energy. In a way it was natural that some of the earliest work done by Girish and Prayas related to the Narmada. As a part of the early work of Prayas, Girish worked with Prof. Amulya Reddy, learnt his innovative methodology and developed a Least Cost Plan for the electricity sector for Maharashtra. This was used later by him to prepare a critique of the power component of the Sardar Sarovar Narmada project. Subsequently, in 1993, Girish and Prof. Reddy presented this to the Five Member Group appointed by Government of India to review the Sardar Sarovar Project, and the Group very strongly and highly recommended their approach for the consideration of the Government.

While Girish continued to support the Narmada struggle, the next round of his intense involvement came around 1998, when the powerful struggle around the Maheshwar hydropower project took off. The 400 MW Maheshwar project is one of the 30 major dams and many medium and small dams to be built in the Narmada Valley as a part of the Narmada Valley Development Project. It was also among the country's first hydropower project to be privatised after the liberalisation of the sector in 1991. Girish and Prayas carried out a detailed analysis of the Power Purchase Agreement which showed how skewed the whole agreement was in favour of the private developer and how exorbitant the power would be for the Government. Subsequently, the Government of Madhya Pradesh - where 29 out of the 30 major projects are located - set up a Task Force to review the entire Narmada Valley Project and propose

alternatives as a response to the demands of the Narmada Bachao Andolan (NBA). This was headed by the Chief Secretary of the State and Girish was invited by the Government to be a member.

While several important inputs were made by Girish (and Shantanu Dixit, his colleague at Prayas), their paper on Maheshwar project was found particularly important by the Task Force, and was one of the key reasons for it to recommend a review of the cost benefit of the project.

Important as Girish's inputs and presence at the Task Force meetings were for the struggle, for me personally they were also a chance to spend time with Girish. At many of these meetings, Girish and I would go off after the day's proceedings and chat till late in the night.

In 2001, I left the full time responsibilities of NBA but continued to be based in the Narmada valley. I set up Manthan, a small group that monitors and studies the water sector.

With all the work that was done by Girish on the Narmada issue, both of us also felt the desire to work together in a more comprehensive and focussed manner. Distance was the main issue. In 2009, I shifted to Pune, and this desire became a recurring point of our discussions. Finally, in May 2011, we decided that I would spend part of my time to work together with Girish and Prayas. We decided to work on issues where our interests overlap, mainly the intersection of energy-water-development-environment questions.

The context had changed, the challenges were different and yet Girish and I discovered that we found the same enthusiasm, the same intellectual stimulation, the same shared values, and most important, the same fun, in working together as we had during the years 1985-88, when we were young and raw and searching for what we wanted to do in the world. Little was I to know that all this was to be cut short so abruptly and tragically in just a few months.

I can never forget the last few days with Girish. It was 29th or 30th of January 2012. Just a few months back, I had been forced to give up my dog whom I loved dearly. I had not recovered from that parting and it showed. That day, I was in Prayas and Girish asked me to spend a few minutes with him alone. His voice was full of concern and he asked me whether anything was troubling me. He knew of course that I had had to give up my dog, but he had not realised how much pain it was (still) causing me. I wonder whether he had any foreboding of what was to come, for he started talking about how such partings make us think about the very purpose of life, of what things are important in life. He suggested that we should spend some time together and we could talk about it. I too felt that that would be very good for me. He suggested that we meet immediately after office on the same day. But I had to go to see a play. He realised that he too had to go for the same play, same show. Since both of us were to go to Delhi over the next few days, we decided to meet on the weekend right after coming back from Delhi. That of course was not to be.

I sorely miss that talk, and many others that would have followed. I miss him for the caring concern, for the sharp intellect, for the stimulating sharing of ideas, for the rare manifestation of righteous anger expressed only in private. I miss him as a friend, as a fellow professional. Indeed, in Girish, these two were never separate. I think at some level he had understood and internalised that we are users of energy and human beings simultaneously, and so at the other end, the energy planner and policy maker also has to be human simultaneously. The two cannot be compartmentalised. That was the unique quality about him – his sharpest professional understanding was seamlessly merged with the deepest personal feelings as a human being, the latter an integral part of the former.

For all these, I miss him, but most of all, I tremendously miss a friend who left too early.

Campus Years With Girish

Ajit Gaunekar

Author was with Girish in IIT,
and closely involved in exploring together
the social, economic and political context
in the country during their years on
campus.

With Ajit Gaunekar

"A man dies as often as he loses his friends"

- Francis Bacon

A good deal has been and will be deservedly written about Girish Sant, the "energy expert" and his invaluable and pioneering work in the power sector reform advocacy and related areas. I'd like to hark back to our formative years as students and write about that Girish, so utterly warm-hearted a person, whom I first casually met as a fellow-student, and who over the years grew to become my closest friend.

"Bandy", as Girish was affectionately called, was a year junior to me in the B.Tech. programme at IIT Bombay. We studied in different departments and stayed in different hostels. So it was only sometime in the latter period of my undergraduate stay in the campus that I first got to know this genial boy at close quarters. Within days of our first contact, we hit it off with each other as if we had known each other for years! When we became post-graduate students, we found ourselves in a close-knit circle of common friends with common interests and quests.

Those were the heady, adventurous years for us youth. Campus life provided us a fertile ground to thrive in many more ways than just as budding engineers. It offered us a plethora of new ideas and activities in fields as diverse as technology, theatre, mountaineering, wild life, music, sports and many more.

The central library of the institute held out to us a veritable feast of books to pander to our insatiable hunger for knowledge. In the evenings, soon after the laboratory session or last lecture, we'd frequent the library and leaving aside books on engineering, we'd gravitate towards shelves stocked with philosophy, psychology, sociology, political science and the like. Every so often, one or two of us would browse and pick up a couple of books from the library and head for hostel-5 where a majority of the pack stayed. Girish's room was among our most preferred dens for the evening. After a

couple of read-aloud sessions, there would be animated discussions and debates on the topics at hand. These sessions would go on for hours on end, continuing well into the night, even as other students would peek in, wait and listen awhile or move on as they pleased. By and by, this sporadic activity became a regular informal study-circle of sorts. The thinkers and writers that greatly influenced us then were Gandhi, E. F. Schumacher, Bertrand Russel, Leo Huberman, Ivan Illich, Susan George, Eric Fromm and several others.

Barely in our early twenties, our grasp of the burning socio-political issues of our time, was naturally quite limited. Besides, almost all of us hailed from humble middle-class families without any background of social or political activism. However, there was an intense urge to know and understand our society and its most pressing problems and concerns, such as poverty, inequality, economic exploitation, caste and gender discrimination, mass education, environment, etc. It was in a way, the dawning of a new consciousness within us, which, over the years, radically transformed our world-view, nudging us to step out beyond staying preoccupied with our own limited concerns and sensitising us to the suffering, social injustice and oppression so rampant in society at large.

Some of us were quite vociferous about the views we held, while others were on the quieter side. Occasionally, the debates and discussions would get somewhat emotionally charged. As is symptomatic of such a young age, when sensitive, controversial topics came up for discussion, adrenaline ran high, voices got raised and a friendly verbal wrangling ensued (all in good faith, of course). At such times, Girish spontaneously played a pivotal role in moderating the proceedings. In his typically nonchalant manner, he would intervene to pacify the speakers, pose simple straightforward questions to both sides of the debate, add a point or two of his own and bring back a semblance of rationality to the "forum".

Furthermore, he would also try and encourage the introverts in the group to get talking and expressing their opinions. Looking back now, it seems as if Girish was the "social glue" that, in a way, held us disparate characters together.

I remember another instance of this endearing aspect of Girish's personality. Every year, some of us "theatre-stricken" students would flock together in the long summer vacations to produce a three-act play and later on, possibly one or two short plays under the auspices of Students' Gymkhana, IITB. Girish wasn't in the core theatre group. (His forte was mountaineering). That year we had decided to stage Badal Sarkar's "Baaki Itihaas". I was to direct the play. Girish happened to attend the kick-off meeting along with some of our other common friends. As the "portfolios" for the play were being assigned, Girish volunteered to do the lights, aided by a couple of other students. It was his first exposure to back-stage support; indeed most likely his first exposure to any aspect of theatrical production. The play was announced to the campus and rehearsals began in earnest. As the date of performance drew close, I grew increasingly anxious about several unfinished or delayed tasks and my irritability started rubbing off on the actors and other back-stage teams. Girish sensed my predicament. During one of the tea-breaks, he drew me aside and hand on my shoulder, spoke a few kind words to calm me down. I am unable to recollect his exact words, but in essence, he taught me "to delegate, to trust and to follow-up at regular intervals". That lesson has remained with me right up to this day and I have always felt very grateful to him for teaching me this "mantra". Such was his demeanour that his sheer presence at the rehearsal venue would be reassuring to all of us. Of course, he did a great job with the lights. Not only had he designed and put in place a meticulous lights-plan as required for each scene, but he and his team also executed it with great precision in timing in all our performances.

Girish and I had become batch-mates in the M.Tech. programme

in 1986, since he joined it immediately after graduation, and I, after working for a year after my graduation. It was in the midst of our post-graduate student years that some of us including Girish, grew quite restless and fervently wished to move beyond just collective study, discussions and debates. We strongly felt an urge to actively participate in and contribute our mite to "social transformation". Not being content with just talking about "change" we sought to become "agents of change" in whichever manner we best could. How that was to be achieved was not quite clear to anybody then.

The Centre for Technology Alternatives for Rural Areas (CTARA) had been founded in 1985. We naturally gravitated towards it. Subodh Wagle had joined CTARA as its first research fellow. He was a few years senior to us. Both Girish and I looked up to him as our friendly mentor. Girish had a sturdy old greyish-blue Lambretta scooter then. With me perched behind, he would ride us to CTARA, then located in one of the long sheds behind the Civil engineering department labs. There we'd eagerly imbibe from Subodh, all we could about "appropriate technology", rural society, and related developmental paradigms.

In the midst of his post-graduate studies, Girish got interested in issues relating to occupational health and safety. He happened to have met some senior researchers working in the field. So along with another close friend and batch-mate "Ani" (Aniruddha Ketkar), he volunteered to help out in the editing and publication of the "Hazards" bulletin from within the campus.

In the meantime, some of us had come in contact with a couple of full-time activists working in the tribal areas of Raigad district. Under the banner of "Adivasi, Bhoomiheen Hakk Sanrakshan Samiti", they had been organising the local tribals and landless labourers to agitate against land usurpation and other forms of exploitation by the powerful upper caste landlords of the region. Our common friend Sachin and I soon joined in to volunteer our time to help out in the effort. It was a learning opportunity for us to

get in touch with field realities in the rural hinterland and learn first-hand, about the plight of the marginalised sections of society living there. The epicentre of the struggle was then in Khalapur, a good three to four hours away from Mumbai by ST (State Transport) bus. Despite their busy schedules, juggling time between studies and the "Hazards" bulletin, Girish and Ani often found time to make trips to Khalapur to be with us. At times, when it was late to return to Mumbai, or when some Samiti programs warranted that we stay back in Khalapur for a few days, we'd put up for the night in one of the numerous Katkari hamlets strewn among the hills.

One year, the Samiti had undertaken paddy farming on an experimental basis. Whether it be digging irrigation trenches or transplanting the "ricelings" in knee-deep waters under the hot sun, Girish used to participate enthusiastically in all such activities. On another occasion, at the calling of the Samiti, Girish and Ani walked for miles together throughout the day, in the Pali-Sudhagad area to mobilise local people for a peaceful protest march to be held in Mumbai and accompanied them throughout the train journey.

There was always a sense of warm camaraderie among us friends on each such occasion of working together for a cause, which served to build yet stronger bonds of kinship between us. Girish had a very open-hearted and spontaneous laughter. His sense of humour was infectious. His style of communication was so down-to-earth, his way of relating to all around him so warm and affectionate, and his mannerisms so easy-going that he could make light of even stressful situations. His confidence naturally rubbed off on all those present in his company. Ever so humble and self-effacing, there wasn't the slightest trace of vanity in him. More than anybody else I knew, Girish came closest to my idea of a perfect blend of the "rational" and the "emotional" in one person.

On finishing M.Tech., both Girish and I took up teaching jobs for a while. He moved to Pune, while I remained in Mumbai. Most of our other friends also went their own ways. We regularly

remained in touch, but except Girish, all of us got caught up in the necessity of making a living and gradually became more or less inactive in the social arena. It seemed as though the "bug" of itching to work full-time in a field of direct social relevance, that had bitten us during the heyday of our student lives, remained alive and kicking with undiminished vigour in Girish alone. Whenever I made a trip to Pune, we'd reserve at least half a day with each other in which to meet up at leisure over "chai" or a meal and exchange notes. Girish spoke passionately about future possibilities of working to make a difference in society. I could sense his strong motivation to work in the energy sector, where he felt, a lot was needed to be done, both, at the technical level and in the policy sphere. Eventually he went on to co-found Prayas and to build it brick by brick with great painstaking effort. The rest is history.

My last meeting with Girish was on Christmas Eve, 2011, at my home in Talegaon. He was driving back to Pune with Ani beside him, after attending and addressing the IIT alumni meet in Mumbai. It was a momentous occasion for Girish, because it was the silver jubilee fete of his B.Tech. batch. Since I was meeting both of them after long, I pressed them to stay over for the night and they readily agreed. We warmed up to the evening over some fresh lemon juice I made for them and which Girish was particularly very fond of.

Later that night, Girish turned somewhat pensive. The silver jubilee function had triggered a train of introspective thoughts in him. He remarked something to the effect that we were now well past the mid-point of our working lives and suggested that we spend the evening sharing our thoughts on how each one of us expected the remaining part of our active lives to pan out. Naturally, we started off with spontaneous recollections of our shared past, piecing together with some mental effort, the jigsaw of memories that seemed to have faded somewhat with the passage of time. However, projecting ahead from the past, it was pretty clear that for Ani and

me, the future was as predictable as it could be. Both of us had stable, conventional jobs. Most likely, we would keep treading the beaten track like most others around us and hoped to retire, when the time was ripe. Quite obviously, this was not the case with Girish. His was a mission not just a job. Recently, he had catalysed several new initiatives in Prayas Energy Group (PEG) and had personally accepted several key responsibilities on national level advisory committees. He talked at length about such recent developments that made considerable demands on his time and energy. In this context, he went on to mention specifically two aspects relating to PEG that were constantly on his mind in those days. The first was about grooming future leaders in PEG, particularly from among the relatively younger research staff. He mentioned that PEG had a pretty competent and committed team in place and that he wished to encourage them to play increasingly independent roles in their respective areas of work. Secondly, he talked about the need for a wider collaboration of PEG with experts in the field of energy working in academic institutions and outside of them. Girish felt that such pooling of intellectual and infrastructural resources towards a larger collaborative effort would go a long way in both widening and deepening the collective knowledge base providing the thrust in the demands for cleaner, more transparent and socially just governance in the power sector.

When Ani and I bid him adieu the next morning, scarce did we know that it would turn out to be the last time we'd see him...

The excruciatingly painful sense of personal loss and utter desolation I felt on first hearing about the very sudden demise of Girish at such a young age, is way beyond words for me describe. Awfully painful is also the thought of the immense loss that his untimely demise means to the nation and especially the deprived sections of society at large, whose interest was ever so close at heart for Girish in all of his work motivation. He was in the prime of his professional life and had so much more to offer. In what

manner and direction, the contours of national policy on energy and environment would have shaped, were he to have lived to influence them over the next couple of decades is now left only to one's imagination.

The world changes ever so rapidly and throws up new ethical challenges in every sphere. As with the big questions of energy, environment, politics, religion, genetics, bio-engineering etc. new ethical questions correspondingly arise in our personal lives as well, be they related to family health, gender roles, child-rearing, food, local community life, or any other vital area of personal concern . When confronted by tricky ethical dilemmas defying easy resolution, one of the things I'd often do to help myself arrive at an informed decision was to ring up Girish and ask for his views on the subject. He always obliged. Without putting on one bit of a patronising attitude, he would express his frank opinions about the matter. More often than not, his inputs did help to open up for me, new ways of looking at the issue. In a sense, Girish had become part of the apparatus that made up my "ethical compass". Even when I was unable to contact him, having known him so closely for decades, it helped me just to *imagine* what stance Girish would have taken in the matter, if he were to be in my shoes. And now...

*And now,
that he is no more,
what remains for me,
is only to imagine...
... just imagine.*

... ..

सिस्टीममध्ये उतरलेला मित्र... गिरीश.

अनिरुद्ध केतकर

लेखक गिरीशसह आय.आय.टी.त एम.टेक. करत होते. सामाजिक संदर्भातून राजकीय, अर्थशास्त्रीय जाणीव वाढण्याच्या या काळातच त्यांची मैत्री जुळली आणि ती सदैव टिकली.

गिरीश, अजित, निर्मला आणि अनिरुद्ध

२ February ला गिरीश गेल्याची बातमी नास्तीकडून कळली आणि जो काही मानसिक आघात बसला त्यातून अजून स्वतःला सावरू शकलेलो नाही. आठवण आली की सतत त्याचा चेहरा डोळ्यासमोर येतो आणि मग डोळे पाणावल्याशिवाय राहत नाहीत. जगण्यातली उर्जा, जगण्याचं बळच निघून गेल्यासारखं वाटतं. आणि मग विस्मृतीत गेलेल्या गोष्टी, त्याच्यासमवेत घालवलेले सोनेरी क्षण आठवून मन हलकं करण्याचा प्रयास करतो.

गिरीश आणि माझी ओळख IIT पासूनची, म्हणजे तो 'बंड्या' असतानाची. बारावीनंतर IIT मध्ये शिक्षण घेण्याचं राहून गेलेलं स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी आणि नोकरी करण्याआधी थोडा वेळ मिळावा या हेतून बी.ई. झाल्यावर मी M Tech ला प्रवेश घेतला.

खरे तर बंड्या Energy Systems मध्ये आणि मी Mech मध्ये M Tech करत होतो. IC Engines च्या कोर्सला तो उशिरा आल्यानं त्याची काही लेक्चर्स हुकली होती आणि तो भाग त्याला समजावून देण्यासाठी म्हणून आम्ही त्याच्या रूमवर भेटलो. पुढे परीक्षा तोंडावरच आलेली असल्यानं आम्ही इतर अभ्यासही एकत्र केला. B Tech ला असताना गिर्यारोहण व इतर गोष्टी करत असल्यामुळं अनेकवेळा बंड्याची लेक्चर्स बुडायची आणि मग प्रत्येक परीक्षेच्या आधी मिठानी नावाचा त्यांचा वर्गमित्र त्याची परीक्षेची तयारी करून घ्यायचा. M Tech च्या काळात मिठानीची जबाबदारी माझ्यावर आली, आणि मीही ती आनंदानं घेतली.

आमच्या दोघांत आणखी दोघंजण सामील झाले. माझ्या वर्गातला 'नास्ती' - अजित गावणेकर आणि गिरीशच्या वर्गातला सचिन आणि आमचा चौघांचा मस्त गट बनला. आम्ही जसजसा जास्त वेळ एकमेकांबरोबर घालवायला लागलो तसं मला आमच्या मैत्रीमधलं वेगळेपण जाणवायला लागलं. नास्ती डाव्या विचारांनी आधीपासूनच प्रभावित झालेला होता - आणि त्यात तो हाडाचा शिक्षक - खरं तर त्यानं प्रोफेसरकीच करायची - तो समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान अशा वेगळ्या विषयांवरची, दिग्गज लेखकांची पुस्तकं आणून जाहीर वाचन करायचा. गिरीश, सचिन आणि मी हे श्रोते. सचिन आजच्या भाषेत contrarian म्हणतात तसा; कुठल्याही विषयावर विरोधी बाजू

मांडणारा. आणि मग आमचे वाद रंगायचे. मी तर बरेच वेळा श्रोताच असायचो - कारण मला पुस्तकवाचन व त्यावर चर्चा, वाद-प्रतिवाद ह्या गोष्टीच नवीन होत्या. तोपर्यंत अभ्यासापुरतं काय तेवढंच माझं वाचन होतं. आता मात्र वेगळ्या विषयावरची पुस्तकं आणून चर्चा करणं, मुद्द्यांची मांडणी कशी आहे, निष्कर्ष काय निघतो असा विचार करण्याची गोडी लागली. ह्या सगळ्या वाद-विवादात, गिरीशची भूमिका नेहमी मध्यस्थाची असायची - त्याचा रोख नेहमी ह्यातून मार्ग कसा काढता येईल, ह्याकडे असायचा.

ह्या चर्चा करता करता आमची ओळख केव्हा जीवापाड मैत्रीत बदलली, कळलंही नाही. सगळ्या चर्चा IIT च्या एच-५ च्या बंड्या व सचिनच्या विंगेत व्हायच्या. M Tech चा बराचसा काळ मीही एच-५ मध्ये म्हणजे गिरीशच्या रूमवरच रहायला लागलो.

नास्तीला नाटकाचं भारी वेड. तो स्वतः नाटकात काम करायचा आणि दिग्दर्शनही करायचा. नास्तीच्या नाट्यवेडापायी आम्हीही त्याच्याबरोबर नाटकात कामं केली - अर्थात प्रकाशयोजना, निर्मिती ह्यासारखी बॅकस्टेजची कामं.

काही मित्र औद्योगिक क्षेत्रातले दुष्परिणाम व त्यांच्या निवारणासाठीच्या उपाययोजना यांवर 'Hazards Bulletin' नावाचं एक नियतकालिक काढत होते. मी आणि गिरीश मिळून त्याचे काही अंक काढण्यामध्ये मदत केली होती. भोपाळच्या भीषण वायू दुर्घटनेवर एक विशेषांक आम्ही काढला होता. त्यानिमित्तानं पीडितांसाठी अविरत झटणारे कार्यकर्ते, डॉक्टर, वकील यांच्याशी संपर्क आला. आता जाणवतं, की ह्या लोकांबरोबर मी काही पुढं संपर्क ठेवला नाही, पण गिरीशनं मात्र अनेकांशी मैत्री जोडली आणि ती टिकवलीही. समोरच्या माणसाशी स्नेह वाढवणं, त्याला मोकळं करणं, आपलंसं करणं ह्याची त्याच्याजवळ विलक्षण हातोटी होती, त्यामुळे त्यानं शेकडो लोकांना मित्रत्वाच्या प्रेमानं जोडलं होतं.

त्याच काळात आम्हाला आदिवासी भागात जनजागृतीचे काम करणारे काही मित्र भेटले. त्यांच्या भातशेतीच्या प्रयोगांमध्येही आम्ही भाग घेतला. भूमिहीन आदिवासी शेतमजुरांना न्याय व हक्क मिळवून देण्यासाठीच्या मोर्चेबांधणीतही आम्ही सहभाग घेतला होता. तेव्हाचा एक प्रसंग आठवतो. मी, गिरीश आणि

निर्मला (नास्तीची भावी पत्नी) पालीमधल्या कार्यकर्त्यांना घेऊन कर्जतला आलो आणि लोकलमध्ये चढताना अगदी समरस होऊन घोषणाही दिल्या. मी अगदी पोटतिडकीने त्यात सहभागी झालो होतो. दुसऱ्या दिवशी गिरीश मला म्हणाला, की 'मी तुझ्याइतका समरस नाही होऊ शकलो.' आम्हा दोघांनाही जाणवलं, की आमचा आघाडीच्या कार्यकर्त्याचा पिंडच नाही. माझी सामाजिक जाणीव तर तेवढ्यापुरतीच राहिली, आणि कालौघात विरूनही गेली.

गिरीशनं मात्र ह्यातून स्वतःचा असा वेगळा मार्ग शोधला. आणि तो मार्ग व्यापक सामाजिक न्यायाच्या लढ्यात तितकाच महत्त्वाचाही ठरला. वेगवेगळे प्रश्न घेऊन अनेक कार्यकर्ते वेगवेगळ्या क्षेत्रात काम करत होते; त्यांच्या आंदोलनात तो अप्रत्यक्षपणे सामील झाला. त्यांच्या कामात लागणाऱ्या माहितीचं योग्य विश्लेषण करून लोकाभिमुख दृष्टी ठेवून त्यातले निष्कर्ष आंदोलकांसमोर तो ठेवत असे. उर्जा क्षेत्रात तर त्याची आघाडीच्या कार्यकर्त्याची भूमिका होती. महाराष्ट्राच्या वीजक्षेत्रातल्या निर्मिती, वाटप यांच्या आकडेवारीचा अभ्यास व विश्लेषण, सामान्य लोकांना नियोजनातल्या त्रुटी, चुकीचे निष्कर्ष समजावून सांगून नियोजनाला समाजाभिमुख करण्याचं ते काम होतं.

M Tech च्या काळात आम्ही सगळेच भविष्याबद्दल साशंक होतो. वर उल्लेखलेल्या उद्योगांमुळं थोडं सामाजिक भान आलं होतं. पण पुढे आपण नक्की काय करायचं आहे, ही दिशा काही उमजत नव्हती. आपलं काम समाजोपयोगी असावं असं मात्र वाटत होतं. शिक्षण संपल्यावर सरधोपट मार्गानं नोकरी मलाही करायची नव्हती. पण माझ्या वडिलांचा नुकताच बायपास झालेला होता, त्यांना आता नोकरी करणं शक्य नव्हतं. साहजिकच घरी तणावपूर्ण वातावरण होतं.

गिरीशनं सुरुवातीला पुण्यात लेक्चररची नोकरी धरली, तेव्हा माझ्या घरून 'बघ, त्याच्यासारखं व्यवहारी असलं पाहिजे, काही वर्ष नोकरी करून पैसे कमाव, जरा स्थैर्य येऊ दे, मग सामाजिक काम तर काय, केव्हाही करता येईल' असा तोडगा सुचवला गेला. पण ते सगळं फसवं असतं. एकदा नोकरीला लागल्यावर आदर्शवाद वगैरे सगळे वाद घालण्यापुरते.

गिरीशनं नोकरी धरली, तशीच दोन-तीन वर्षांत सोडूनही दिली. आमच्या कल्पनांनुसारच्या स्थैर्यात तर त्याला काहीच रस नव्हता. आमच्यामध्ये जर

कोणी तो आदर्शवाद जपला असेल आणि समाजाभिमुख कार्य केलं असेल तर फक्त गिरीशनं. बाकी आम्ही सगळे 'armchair activist' राहिलो, नुसते कागदी घोडे.

गिरीशला गिर्यारोहणाची फार आवड होती. १९८५ साली तो IIT चा माउंट सेक म्हणजे mountaineering club चा सेक्रेटरी होता. त्याचवर्षी हिवाळ्यात त्यानं हरिश्चंद्रगडाचा १५०० फूट उंचीचा अविजित 'कोकणकडा' पहिल्यांदा यशस्वीपणे सर केला. IIT तर्फे त्याबद्दल त्याला मानपत्र देऊन गौरवण्यात आलं होतं. बोलता बोलता त्या मोहिमेचा विषय निघाला तर त्याबद्दल सांगताना तो इतका अवघडून गेला, त्याच्या बोलण्याला अहंकाराचा स्पर्शसुद्धा नव्हता.

एकदा आम्ही त्याच्या पाठीस लागलो, की “आम्हाला तो कडा दाखव, जिथून तुम्ही चढून आलात ती जागा दाखव.” आदल्या रात्री ठरवून रविवारी सकाळी निघालो. जुलै असल्यामुळे, चढताना मुसळधार पाऊस पडत होता. अंगावर विंडचीटर असले तरी सगळे नखशिखांत भिजलो. साधले घाटातून चढल्यामुळे एके ठिकाणी exposed rock होता त्यावरून पावसाच्या पाण्याचा धबधबा वाहत होता आणि सगळं निसरडं झालेलं होतं. दुसऱ्या बाजूला ५००-६०० फुटांची खोल दरी होती. गिरीशच्या मदतीनं काहीसा जीव मुठीत धरून तो पार केला, सगळे पलीकडे गेल्यावर गिरीश म्हणाला, “मी रोप आणायला हवा होता.” तो जरी तरबेज असला तरी आम्ही बाकी सारे तसे नवशिकेच होतो. रविवारी गेल्यामुळे खाली उतरणारी मंडळी भेटली, पण गडावर आम्ही सोडून कुणीही नव्हतं. जवळ गेलो तर संपूर्ण पठार जणू अभ्राच्छादित झालं होतं आणि पायथा सोडाच, १० फुटावरचंही काही दिसत नव्हतं. पण मग, मंदिराच्या बाजूच्या गुहेत राहणाऱ्या बाबांच्या मदतीने शेकोटी पेटवल्यावर गप्पागाण्यांची अशी मस्त मैफल जमली! ती रात्र केवळ अविस्मरणीय, आणि तो अनुभव अद्भुत !

B Tech च्या शेवटच्या वर्षी हिमालयातल्या २५००० फूट उंचीच्या कामेट शिखराच्या मोहिमेला तो गिरीविहार संस्थेतर्फे गेला. खरं म्हणजे त्याला त्यावेळी एक आय.आय.टी.ची मोहीम होती, पण कामेट ही विशेष मोहीम होती, आणि तिथे याची फार गरज असल्यानं त्याला आग्रहानं वळवून घेतलं गेलं. कामेट

मोहीम यशस्वीपणे पार पडली. त्या मोहिमेवर त्याची संजीवनीशी ओळख झाली आणि मग जिवलग मैत्रीही. संजीवनीचा नवरा म्हणून विनयही या मैत्रीत सामील झाला. गिरीशची अजून एक खुबी म्हणजे मित्र जोडण्याची. बरेचदा लोकांचे शाळेचे मित्र, कॉलेजचे मित्र, ऑफिसमधले मित्र असे कप्पे असतात आणि त्या कप्प्यांचा एकमेकांशी काही संबंध नसतो. गिरीशला ते मान्य नव्हतं आणि त्यानं आम्हा सगळ्यांना जोडून घेतलं. तो आमच्या मैत्रीतला दुवा होता.

B Tech ला गिर्यारोहणात इतक्या रमणाऱ्या गिरीशने M Tech नंतरच्या काळात एकदम सगळं सोडून दिलं. ह्याचं कारण एकदा मी त्याला विचारलं तर म्हणाला, “ह्यातून जेव्हा मला अशी जाणीव झाली, की माझा अहं सुखावतो आहे, तेव्हा मी स्वतःला त्यापासून तोडून टाकलं” पण मला तेव्हाही आणि नंतरही कधीच त्याच्यात अहंकाराचा लवलेश जाणवला नाही. किंबहुना कित्येकदा आपण केलेल्या कामाचं श्रेयसुद्धा त्यानं दुसऱ्याबरोबर शेअर केलेलं आहे.

मी नोकरीला लागलो पण सुरुवातीच्या काळात माझं मन त्यात रमत नव्हतं. पुण्याला जसा जमेल तसा यायचो, गिरीशला भेटायला. लागेल तशी त्याच्या कामात मदतही करायचो. कधी रिपोर्टांचे प्रूफ रीडिंग कर, कधी काही चार्ट तपासून दे, वगैरे.

कामाच्या ठिकाणी ताण-तणाव असला किंवा मी कधी उदास असलो, किंवा घरात काही वाद असले की पटकन पुण्याला पळायचो, गिरीशला भेटायला. तो त्याच्या कामात बुडलेला असायचा, पण त्यातूनही वेळ काढून आमची भेट व्हायची - चहाच्या टपरीवर, मीटिंगच्या आधी, ऑफिसमध्ये जेवताना. तो अर्धा तास जरी भेटला तरी माझा सगळा ताण एकदम निघून जायचा, हलकं वाटायचं आणि मग ते पुढच्या भेटीपर्यंत पुरायचं. He had this amazing ability to listen patiently and that was his greatest asset. He was my sounding board, an emotional support. माझ्या आयुष्यातल्या प्रत्येक प्रमुख निर्णयांमध्ये कशा न कशा प्रकारे त्याचा सहभाग मला मिळत गेला.

माझ्या लग्नानंतर, आई-वडील पुण्यात असल्यानं पुण्याला बरेच वेळा येणं व्हायचं. वेळात वेळ काढून गिरीशला भेटल्याशिवाय मी कधीच परत जायचो

नाही. अनुजा (माझी पत्नी) मला गंमतीने म्हणायची, की 'हा गिरीश म्हणजे माझी सवत असल्यासारखं मला वाटतं.' अर्थात नंतर, गिरीशचं घरच्या सगळ्यांबरोबरच इतकं छान नातं तयार झालं! प्रत्येकाशी तो त्यांच्या वयांनुसार, आवडीनिवडीनुसार गप्पा मारायचा.

गेल्या काही वर्षांत गिरीशच्या वाढत्या कामामुळे, आमचं भेटणं बरंच कमी झालं होतं. ५-६ वर्षांपूर्वी नास्तीनं तळेगावला बंगला घेतल्यापासून तो हिवाळ्यात सिंगापूरहून सुट्टीवर आला, की आम्ही तिघं तळेगावला त्याच्या घरी जमायचो. ते १-२ दिवस एकमेकांसाठी पूर्णपणे मोकळे ठेवायचो. २०११ च्या डिसेंबरमध्ये B Tech होऊन २५ वर्ष झालेल्या बॅचचा IIT मध्ये मोठा कार्यक्रम होता, गिरीश त्याला हजर राहिला. वर्गातल्या जुन्या मित्र-मैत्रिणींशी गाठभेट होईल म्हणून तो खूप कामातूनही आवर्जून आला होता. जणू सगळ्यांचा अखेरचा निरोप घ्यायला....

तिथून परतताना आम्ही दोघे बरोबरच नास्तीकडे तळेगावला गेलो. ह्यावेळी भेटल्यावर मात्र गिरीश कसल्यातरी विचारात असल्यासारखा जाणवला. कामाचा ताण असेल किंवा आदल्या दिवशीचं जागरण असेल, पण थोडा थकलेला दिसत होता; म्हणाला, "ह्या वेळी आपण गेल्या २५ वर्षांत केलेल्या कामांचा आढावा घेऊ आणि प्रत्येकाच्या पुढे काय योजना करायच्या आहेत, ह्यावर बोलू या."

प्रयास संस्थेविषयी बोलला, सध्या चालू असलेल्या कामांविषयी बोलला. प्रयासमध्ये चांगलं काम करणारी, स्वतंत्रपणे संशोधन करणारी बरीच तरुण मुलं आहेत आणि आता सगळी कामं त्यांच्यावर सोपवून जाणीवपूर्वक स्वतःला बाजूला करणार आहे, असंही म्हणाला. हे ऐकून आम्हाला चांगलाच धक्का बसला. "तुला प्रयास पासून वेगळं होणं शक्य आहे का?" तेव्हा म्हणाला की, पुढची ५-६ वर्षं नाही, तेवढी वर्षं प्रयासला माझी गरज आहे.

मग आम्ही दोघांनी एकत्र काम करण्याचा विषय निघाला. प्रयास स्थापन होण्याआधी मी काही काळ त्याच्या कामामध्ये मदत केली होती, तेवढीच. आता मात्र माझे त्याच्याबरोबर काम करण्याचं स्वप्न पूर्ण होईल ह्यानं मी सुखावून गेलो. फेब्रुवारीत गिरीशची अमेरिकेत एक मीटिंग ठरलेली होती. ती झाली, की आम्ही निवांतपणानं कामाबद्दल चर्चा करायची असं ठरलं.

ते स्वप्न अपूर्णच राहिलं..... कायमचं.

प्रयासबद्दल हे बोलण्यामागं काही वेगळंच कारण होतं का? त्याला कसलीतरी अनामिक चाहूल लागली होती का? ह्यावेळी पहिल्यांदाच त्याच्या कपाळावर थोड्या आठ्या आणि चेहऱ्यावर एक कधी न दिसलेला ताण, जाणवला होता.

खूप कामामुळे त्याला दमल्यागत झालं होतं का? ३-४ वर्षांपूर्वी तळेगावला एक टेकडी चढल्यावर त्याला एकदा चक्क धाप लागली होती, तेव्हा आम्ही त्याला म्हणालोही होतो, पण ते तेवढ्यावरच राहिलं होतं.

आत्ताही, आठ दिवसांआधी त्यानं तपासण्या केल्या होत्या, तरी त्याच्या आजाराची पूर्वकल्पना कुणालाच आलेली नव्हती. असं कसं झालं का झालं, अशा विचारांचं काहूर माजलं की डोकं सुन्न होतं आणि काही सुचत नाही...

नास्तीनं त्याला श्रद्धांजली वाहताना म्हटल्याप्रमाणे he was a perfect blend of the rational and the emotional. पूर्वी कुठल्याशा एका लेखात 'कायमची जोडलेली माणसं' यांची एक व्याख्या वाचली होती; काही लोक आपले मित्र असतात, त्यापैकी काहीजण आपल्या विचारात उतरतात आणि एखादाच आपल्या system मध्ये उतरतो.

गिरीश माझा सर्वात जवळचा, कायमचा जोडलेला, system मध्ये उतरलेला मित्र होता.

आता असं वाटतं, की मी सतत स्वार्थीपणानं त्याच्याकडून घेत राहिलो आणि तो निस्वार्थपणानं प्रेम देत राहिला. आपण त्याला गृहीत धरत आलो असं आता सारखं वाटत राहतं आहे.

अर्थात, आता आपल्या हातात राहिल्या आहेत त्या फक्त आठवणी. खऱ्या अर्थानं त्याची आठवण जपायची असेल तर त्याच्यासारखं निस्वार्थपणानं काम करणं, हसतमुख राहणं, सतत सकारात्मक दृष्टिकोन बाळगणं, स्वच्छ नजरेतून जगाकडे पाहणं हेच आपण करू शकतो, हीच त्याला खरी श्रद्धांजली ठरेल.

Memories of Bandya

Ashutosh Dikshit

Author is Girish's friend from IIT

"Perhaps they did not try hard enough" were Bandya's words to explain why some of our friends gave up their social activities. He always believed that, no matter how small or big your effort is, you can make a difference! Whenever I see a big task ahead of me and it seems almost impossible to deal with it, I try to remember this. Just a hint of memory about Bandya is inspiration enough to tackle any difficult situation in life.

The first time I met Girish was just before moving into hostel 5 at IIT Bombay. At the first meeting itself, we knew that we are going to stick around with each other. We lived in adjacent rooms and virtually were together all the time. We often had dinner together. I was the slowest in eating and Girish used to be done by the time I could even taste anything. A few days into our stay at the hostel he got the nickname Bandya.

While at IIT Bombay, we had a lot of common interests. We used to run up the hill behind the hostel. We went to movie club and watched the whole "Life on Earth" series together. I also went hiking with the mountaineering club because of him. That was my introduction to all those outdoor adventurous activities in which Bandya was way ahead of everybody else. The mountaineering club also arranged a river crossing session from

one wing of the hostel to the other. Along with all these interesting activities, we also managed to study together, although that was not very high priority.

Another thing about Bandya I remember succinctly is his clarity of thoughts. There was an election at the hostel and Bandya wanted to run for some post related to sports and mountaineering. He had to give a speech to convince people why they should elect him. Few hours before the speech he asked me what I thought he should talk about. He jotted down some points on a small piece of paper based on our discussion and then added a few more. To me, it seemed like very insufficient preparation for a speech. When it was time to speak though, he spoke so clearly and to the point, that he was elected with a wide margin. That was a glimpse of his hidden talent as opposed to his other talents, which were blazingly evident. I never went to Himankan or any other Himalayan expeditions, but I used to keep track of Bandya's ever-increasing achievements in rock climbing and mountaineering.

Four years later I again went to IIT Bombay, this time for my Masters. We were roommates at this time. But this time, the exposure I got through Bandya, was different. The discussions were focused on social issues. The intensity of the discussions was way high as we were trying to grasp the realities of the world and learning about it from different people with diverse perspectives. We were still young, and possibilities were infinite. Finding the right direction was not easy.

I moved to Pune for some time and luckily Bandya also found a teaching job in Pune. We lived together for a few months. I remember going to the concert at "Sawai Gandharva Sangeet Mahotsav" with Bandya. Pandit Bhimsen Joshi performed there that night until 6:00 am. It was an experience of a lifetime, not just for music, but also observing the crowd and passing our judgments about interesting people around us and absorbing the whole atmosphere.

Once I went to the US, my contact with Bandya became infrequent. But we got together whenever he visited US or I visited India. The trip to Yosemite was one of the very few sightseeing tours he had during his visit to UC Berkeley. It was short but sweet. We experienced skidding the car while driving in the rain. We drove through burnt forest, which was recently destroyed in wildfire. We reached the valley with giant waterfalls and tall rock faces that were the birthplace of modern rock climbing. We even drove for miles through thick forest, where ours was the only car that we could see, and reached the Mariposa Grove of giant sequoia trees. "It is really criminal to bring someone here for a few hours." These were the exact words from Bandya when it was time to leave the Yosemite National Park. We were there just for a day trip, as his schedule did not allow him more time. I was excited to take Bandya to all these magical places, and told him that we can come here at leisure for camping and hiking. Little did I know that these magical experiences come once in a lifetime! The trip at leisure remained elusive, like many other things in life.

A couple of years later I decided to get married. I got engaged to Vanashree and Bandya was the only friend of mine she met, before we got married. That trip to Pune to introduce Vanashree to Bandya was one of those naturally quick decisions that I am eternally grateful for. We had a great time and talked for a long time that night.

Whenever we would go to Pune, we would meet Bandya, Sanju, Vinay, and kids. We would be mesmerized and inspired by looking at their activities. We always got updates of their progress and often got to see slideshows as well. Their trip to Baba Amte's place and later on their trip to Africa is part of our experience as well.

Recently on my trip to India, I got a chance to hike up Sinhagad with Bandya. As usual, he told me about the activities of Prayas and other things going on. While we were hiking up, he got a little

tired once in a while and we joked about it. We had Chai and Bhaji at the top. It never even occurred that that could be any indication of some problem.

"Memories of Bandya" is my most cherished possession, and the kind I don't fear losing, as it is part of me.

● ● ●

मैत्रेयी, संजीवनी, गिरीश आणि शमिन

Scaling new Heights with Bandya

Jayant Kulkarni

Author was Girish's batch mate at IIT during his B.Tech, and an active fellow rock climber and mountaineer

Wedged in a little crack on the Chanderi pinnacle in the Sahyadris, a few hundred feet above the valley floor, I was really scared as I held on to the belay rope (A rope fixed around a rock or any other object to secure the climber) Bandya (Girish Sant) has just climbed out of that crack and upwards on the Chanderi pinnacle. He was out of sight. The rope had not moved for almost an hour. I was worried that I would be the one reporting that my best friend, Bandya had been hurt or died in a rock-climbing accident on this remote pinnacle in the Sahyadris.

The first few pitches (rope-lengths) of the rock-climb had gone well. I led up one such pitch, climbed into a crack, anchored myself, and belayed Bandya up. It was Bandya's turn to lead. Bandya climbed out of that crack and out of sight further up the pinnacle. He made slow but steady progress for about half an hour. But then the rope stopped moving. Our only means of communication was by calling out to each other (no cellphones or walkie-talkies then) or with tugs on the rope. The route went over a little overhang, so there was no line of sight. I tried yelling, but there was no response.

I tried tugging the rope lightly, but that didn't seem to help either. I was worried. Had he fallen? Was he injured? Did he need help? Should I be anchoring the rope and trying to climb up solo to investigate? Or should I go down to get some help? Even if I got down safely, how long would it be till I could get any real help? Our friends at IIT knew we were climbing this pinnacle, but they would only worry the next day if they did not hear from us.

Suddenly, the rope moved. I tugged back. Again, I felt two tugs. That was our signal that he was safely anchored and that I should follow him. Tears of relief rolled down my cheeks as I harnessed all the equipment and started climbing up. It was a difficult pitch with a tough overhang. Bandy had climbed a little higher and while he was looking for a convenient spot to belay me up from, he had knotted the rope to an anchor. He had then cleared the site he was going to belay me from and then got me up. From his perspective, he was just taking his time to ensure both of our safety, having no clue of the panic attacks that I endured a hundred feet below! After showering him with the customary invective, we continued the climb and made it to the summit. We then hiked down to the cave at the base from the other side.

It was a great evening – a beautiful sunset. We celebrated our achievement with some gourmet Maggi noodles and hot chocolate. I described my fears and my predicament to him. We talked a lot about our philosophy of climbing. Why did we have to pursue this risky sport? Was it worth it? Why were we putting our lives at risk? And while age has fogged up the details, a few things remain very clear. Bandy loved nature. He believed his closest friendships were formed while hiking those green forests, helping friends up rock faces and across streams and waterfalls, experiencing the hospitality of villagers along the way, sharing the excitement of reaching the top and griping about but devouring each other's cooking at the end of a tiring day. Technical climbing – whether on rock, snow or ice took this joy to an extreme. Not only did he enjoy

nature and camaraderie, he also enjoyed pushing himself to the extreme. It helped him learn to face his fears. It taught him to put ego aside and recognize his limitations. He found it exhilarating to take on a risky goal and achieve it safely through good planning and training.

Honestly, I don't quite remember when I got introduced to Bandya. I know it was very early in our first year at IIT. My guess is it was on a monsoon hike with the IIT Mountaineering Club. Within a couple of weeks of the start of our first year at IIT, three of us – Bandya, Anand Pai, and I - started hiking very regularly. Acquaintance grew into friendship and pretty soon, we were inseparable. All three of us loved hiking. We all aspired to do more technical climbing. Pretty soon, we were together at Mumbra, doing our first rock-climbing at First Step and West Face. Our first rock climbing camp was to Pachmarhi in Madhya Pradesh. That was the time when we really saw up-close, a number of large cliffs and started dreaming of climbing some of them. "Freedom of the Hills" became our bible and reading about the exploits of Chris Bonnington, Reinhold Messner, and Joe Tasker became our passion. We completed the Basic Mountaineering course in Manali and the Avalanche expedition near Badrinath together.

One of the most memorable expeditions that Anand, Bandya and I undertook was the first ever ascent of the 1700 feet rock face of Konkankada. In the first three years of our IIT life, we had been to Harishchandragad many times. One of the biggest treats of reaching the top of Harishchandragad was walking up to that overhanging cliff that was Konkankada, lying flat on our tummy at the edge of the cliff, and peering over the rock face onto the valley floor 2000 feet below. That overhang is completely awe-inspiring. We would often lie there in the evenings looking over the rock face, enjoying the sunset and talking about how we might climb Konkankada if we ever got the chance. Never in our wildest dreams did we think that we would actually attempt – let alone successfully

scale - this rock face. In the summer of 1985, Anand and I came back having successfully climbed the Phawararang peak (around 20,000 feet) in the Himalayas. We had also been practicing rock climbing and lead-climbing in the December rock-climbing camps. We were eager for a new challenge. But climbing Konkankada was not really on our agenda.

Until, that is, Balya – Vasant Limaye – an ex-IITian came to the hostel and proposed that we should actually attempt Konkankada. Part incredulous, part excited, Anand, Bandya and I listened to him. Balya had a plan, and he had pictures on which he showed us a possible route. We were very uncertain. While we really enjoyed rock-climbing and mountaineering, we never really wanted to put our lives at risk. We prided ourselves on being safe at whatever we did. We had also made a pact among the three of us that we would never let ego drive us up a mountain. On numerous occasions when the three of us climbed together, the one leading would admit that he was worried or scared or tired, turn around, and let the others try the route. So we were fairly confident that we could attempt a mountain and if it proved insurmountable, we could turn back. We felt that as long as we stuck to our principle of turning back if it seemed too risky, we would be ok attempting Konkankada. So we decided to give Balya's plan a shot.

That entire semester, academics took a back seat. Planning the trip to Konkankada became an obsession: the logistics, the food, the team, the workout, the rock-climbing practice, the knots practice – that's what we lived and breathed. Bandya and Balya rallied people to practice. Bandya used this opportunity to get many new people interested in mountaineering.

Our most interesting challenge was the equipment. Balya had got his hands on a couple of expansion bolts – anchors that could be put into a rock face when no natural feature for chock-nuts and pitons was available. Clearly, we needed those if we had to scale Konkankada. But also very clearly, we did not have the resources

to buy those in the quantity we needed. So we decided to see if we could actually manufacture those in the IIT mechanical engineering lab. Bandya, Anand and many others from Mechanical Engineering worked really hard to make that happen. After many designs and trials, we finally managed to make our own expansion bolts. We hammered these bolts into hostel walls and then tested them by seeing if they could arrest falling weights. Hostel walls were also used for rock-climbing practice. The walls had embedded stones in them, which made them ideal for practicing climbing on vertical rock faces. Bandya, Anand, and I – along with anyone else who expressed the mildest curiosity about what we were up to – would often be seen scaling up the walls of H-8 or H-5. With Bandya's "enthu", we set up numerous jumaring (climbing using a jumar, a clamp attached to a fixed rope that tightens when weight is applied and relaxes when it is removed) and rappelling (descend a near-vertical surface using a doubled rope running through a friction device or coiled round the body and fixed at a higher point) sessions – also on hostel walls - to practice using the gear and to improve our rope-work. Bandya found a scooter which he and I rode to the base of Konkankada so we could observe the climbing route firsthand.

Finally, December of 1985 arrived and the expedition began. It was a massive effort with lots of people from IIT helping out. Bandya, Anand and I had a pleasure of lead climbing the rock face and setting up the initial ropes for the team to use. There are two memorable incidents that stick to my mind about this climb. At one point, Bandya and I lead climbed up to a small ledge a few hundred feet up on the rock face. We felt that the ledge was secure from falling rocks and debris due to a slight overhang above it. We decided we needed to spend the night on the ledge so we would be fresh enough in the morning and could start the climb early. We set up ropes to get to the ledge and in the evening, we jumared up to the ledge to spend the night there. We anchored ourselves to the rock

and settled in for the night. Unfortunately, in the middle of the night, there was a rockfall on Konkankada. The rock fall was on the other side of our route but one of the rocks bounced off the walls, splintered and showered down on us. One of the pieces hit me on the head. I was in great pain. It was 2am at night, we were perched on a tiny ledge a few hundred feet from the base, and I was scared I was going to pass out. Bandya and I decided that we would attempt to descend down to base camp in the middle of the night. I was in pain and was in no shape to manage my own descent. It was so comforting to have Bandya with me! I was confident about his technical abilities to get me down safely, but more importantly, I knew I could count on him to do whatever it takes – even if it meant risking his own life – to get me off the rock-face safely. This is probably one of Bandya's most salient qualities – he was a friend you knew you could count on, no matter what the circumstance.

The other incident on Konkankada happened near the top. Bandya and I were about one rope-length away from the top of Konkankada. This was a big deal to us. Ours was going to be the first ever ascent of this awe-inspiring rock massif. We had lots of friends and a few press reporters waiting for us less than a hundred feet above. So who would have the honor of leading up that last rope length? Both he and I were eager to be the person who led up that last pitch. And yet both of us knew that we would be perfectly ok if the other person climbed that pitch. Half hoping he would say no, I asked him if he wanted to lead up that last pitch. Rather sheepishly, he grinned and said "yes, I would really love to climb up that last pitch". Knowing that he would do the same for me if I asked, I said, "OK – go for it!" And so saying he climbed up to our friends and reporters waiting on top.

Looking back at this incident, I have often wondered if I can be so selfless in other areas of my life. And I have to admit that I am not. But such was the friendship and loyalty that Bandya inspired,

that it really did not feel like a sacrifice at that time. Fast forwarding to his time at Prayas, you can see the same level of loyalty that he inspired in his colleagues there. All of them are talented professionals who could have held high-paying jobs and led a comfortable if not luxurious life. But they choose to work at Prayas with Bandya at a fraction of the pay. His commitment to the cause, his sincerity, his personal loyalty to you as his friend and colleague seemed to elevate people to a level where these actions seemed natural - not like a sacrifice at all.

Konkankada was an incredible high. We were a bunch of close friends and together we had achieved an incredible feat. The Konkankada climb was reported in newspapers. We had been interviewed on television. It garnered incredible publicity within IIT. At this point, we were the "seniors" in the IIT Mountaineering Club. The Konkankada success spurred a number of people to take up hiking and mountaineering in a big way. We were delighted! But a few months later, we came crashing down from that high. Mihir Sarkar, a very close and dear friend had gone rock-climbing on First Step and unfortunately had a fatal fall. Bidding Mihir farewell was the hardest thing that we had to do. It was gut-wrenching to watch his parents deal with the loss. Our feeling of achievement of seeing so many people take up hiking and rock-climbing gave way to a feeling of terrible guilt. We felt like we had inspired Mihir but perhaps had not inculcated in him the need for the same standard of safety that we imposed on ourselves. Anand, Bandya and I often looked back and wondered whether on our climbs, we had undertaken similar risks. Were we just lucky that we had emerged unscathed? Bandya held himself personally responsible for Mihir's death. It was a reminder of our own vulnerabilities and of things that can go wrong in spite of the best of preparations. After this incident, Bandya did undertake one more mountaineering expedition to Kamet, but his heart was not in technical climbing anymore. He consciously channeled his energies

away from climbing and towards nobler pursuits that included saving those mountains, streams, and forests that he loved.

When Dharma (Shripad Dharmadhikary) asked me to write about Bandya, I was at a loss. I cannot separate my time at IIT from my time with Bandya. But what I remember most about Bandya are not these big expeditions and climbs. The most memorable things are also the most trivial. Hundreds of quiet evenings spent together in the Sahyadris, the Himalayas, or on IIT-campus. Those walks on Powai or Vihar lake in the middle of the night, those hours spent hotly debating any and every topic on earth, the mind-numbing climbs up and down the Main Building with a 70-pound backpack to prepare for mountaineering expeditions, boating on Powai lake, the planning sessions for hikes, treks, camps, and expeditions, the overnight "cack"-sessions with friends, the innumerable "chai", dinners, and milkshakes in hostel messes, those nights spent on random railway station platforms waiting for the first light to begin a hike, the hours of waiting for an "ST" bus after a hike, the fights with the IIT establishment to allow a girl, Manju, on an expedition – that's the Bandya I remember and cherish. In spite of his fabulous achievements, at the core he was a very simple, loving and genuine guy who I knew I could trust completely, with whom I could discuss my deepest fears and my craziest dreams knowing that he cared, and with whom, years later, I could connect in a profound way even after months and years of no contact.

You are being sorely missed, Bandya!

Why Bandy made a Difference

Anand Pai

Author was Girish's batch mate at IIT during his B.Tech, and an active fellow rock climber and mountaineer.

Girish, Anand Pai and Friends

I first encountered Bandya when we both could be classified as teenagers, both in body, and I will now admit, as well in mind. We fitted the traditional definition of the term, gawky, inelegant and completely convinced that we knew all the answers. I last met him in much the same place – in what used to be an isolated and beautiful place, near the IIT guest house, now middle aged, definitely in mind, and I suppose also in body. A thirty year time frame, then, in which I could decide for myself if to me he was just one more nut who thought that the world was a place for him to make better, or actually that nut in the machine of history, who does effect change, and does really leave the world a better place for having been in it.

I suppose it is no surprise that he was something in between, but what hurts about his passing, is that the steady trend over the last thirty years means that he was headed for a great decade – one in which he would, I believe, have swung the needle decidedly towards being one of the greater contributors to society.

Because Bandya was the epitome of an idea usually ascribed to Gandhi, but is really a simple life philosophy that goes back to the origin of human civilisation. "Be the change that you want to see in the world". He believed in this so early on in his life, that I have never managed to think of this as anything but his idea. What made it all the more surprising was that he thought this so simple and obvious that he never considered that there should be a different way of thinking. I can still see the surprise on his face when he explained this to people who hadn't heard it before – the annoyance of having to explain the result of the calculation $2+2$ to a person who has a Ph.D. in calculus – "how" his face would say "can you not get this?" Because he did. He was amazed at the idea that people would live out their lives putting up with not doing what needed to be done. For him, it was a lot simpler – it was just a matter of priorities. You looked at everything that needed changing, you looked at what you could change, you looked at what you found most unbearable, and then you figured, that if you spent your

life trying to make that thing better, you would die – as indeed I believe he did in spirit – a happy man. The nice thing, the wonderful thing, the reason most people who have been his friends are proud to have been his friends, is that he did exactly with his life as he wanted others, and indeed the world to do. Make things better, one thing, two thing or even ten things at a time, as long as you spent every waking moment committed to the idea that you would do it. He brought a passion to his job that steroid chasing, million dollar coaching, Olympic medal obsessed, athletes would consider a cut above. The reason he was able to do that was because he always knew, from the time I knew him, that working at what you believed needed doing was a better job than any that even a benevolent all-knowing deity could ever create for you.

It was his passion that made him an expert, what was called by the headlines as "Power sector expert". But headlines cannot give you the true story. The truth was far simpler – he would have been an expert at what he believed made a difference. The reason he was an expert was that he believed passionately in it. You knew that whenever you spoke to him. Some of the people reading this would have had a lifetime of working, some could be students. But we all know the difference between an expert and a consultant. The consultant wants to impress you with his knowledge of the subject. Bandy wanted you to understand. He was a text book example of what makes the expert different – he wanted you to share his knowledge. Bandy would talk about subjects which professionals delight in obscuring – the environment, the need for power, the ability to meet that need, in terms which made it clear that he wanted to elevate you to his level of knowledge of the subject, if you would let him. When we were younger, I used to take it as a shortcoming that his face could not hide the deepest secrets. Today I realize that his need to make things better extended to every minute of his life, to every conversation. He wanted people to take advantage of his deep knowledge, and that is the highest

form of displaying expertise.

As the world struggles to absorb the indescribable amounts of knowledge and opportunity that the last century has got us, from the splitting of the atom, to Facebook and Twitter, we will feel the need for people who are driven by the sole need to improve life, defined by the terms of their humanity. The loss of this one will be felt, and will be felt even by those who never knew him.

My Friend Bandya

Jitendra Vaidya (JD)

Author was with Girish in IIT, and is also known to friends in IIT as JD.

I graduated from IIT Bombay in 1988. I climbed, hiked and backpacked during my time at IIT and I was active in the mountaineering club. My friendship with Bandya started during these years. I have lived and worked in the San Francisco bay area since 1993.

What I remember most about Bandya is his softness. He was very strong, he was an accomplished rock climber after all, but he was never bulky and whenever I hugged him or held his hand, I felt that softness, one of a kind with his smile and his personality.

In 1988 I lost my fingers to frostbite while climbing the Gangotri III peak in the Himalayas. Bandya was around when I was trying to come to terms with losing my fingers. I remember him visiting me at Malad at my uncle's place and also at Theosophy Hall near Churchgate where I was staying. One of our teammates, Sunil Kharkar lost his life on the expedition. I told Bandya that I felt guilty about Kharkar's death. He reminded me of the fact that the first hike I had led, a hike during the monsoons to Harishchandragad, I had turned back because it was too slippery on the exposed parts. He made the point that I was capable of making prudent decisions. I remember feeling comforted after that chat with him.

I tried to see Bandya every time I visited Pune. A few times stand out.

I visited Bandya, Vinay and Sanjeevani when my son Vishal was about 3 years old. He, at that time, categorized every new person and animal he came across in the categories 'mean' and 'sweet'. I remember Bandya finding this beyond hilarious - I still remember his delighted face and smile.

I also remember a long conversation in November 2003. We talked about the nature of relationships, nature of love and many other things. We also talked about unconventional choices that he and I had made in our own lives. As usual, it was a very enlightening conversation. And his softness, lack of knee-jerk judgement but clear eyed discrimination between right and wrong shone through.

We all start out with a certain amount of idealism - some of us manage to keep it in the forefront of our lives and decide our course of action using this idealism as a guide at every turn. Bandya did this. He brought an extraordinary amount of intelligence, clarity of vision and energy to it and made real, positive impact in the world. Not too many of us can claim that.

- मी-आम्ही-आमचं काम अजुन चालतोचि वाट...
- **Handling the Energy Crisis**

मी-आम्ही-आमचं काम अजुन चालतोचि वाट...

गिरीश संत

स्वतःबद्दल लिहिणं तर सोडूनच देऊ, पण स्वतःशी तसं बोलण्याचाही विचार मी कधी केलेला नव्हता. सामान्यपणे स्वतःबद्दल बोलण्याची वेळ प्रचंड मोठं काम केल्यावर, पन्नाशी उलटल्यावर, अशी काहीतरी येत असते असं मला वाटतं. माझ्या बाबतीत त्यातलं काहीच नाही. मी आत्ता काम करतोय, पुढे काय काम करायला हवं, ते कसं करायला हवं हे बघतोय.

माझं काम सामाजिक दृष्टीनं आवश्यक, महत्वाचं वगैरे वगैरेही आहे, हे मला माहीत आहे. पण अशा अर्थानं महत्त्वाची अनेक कामं असतात. मी त्यातली जी दिशा, जो प्रकार निवडला तो मात्र मला आवडला म्हणून, मला करायचाय म्हणून.

तरीही हा लेख मी लिहायला घेतलाय, कारण एक तर आपण एखादी लांबची वाट चालता चालता कुणीतरी 'कुठून आलास रे? कुठं चाललास?' असं हटकल्यावर आपण क्षणभर थांबतो, श्वास घेतो, आजवर चाललेली वाट आपल्याला आठवते. दुसरं, तरुण वयात अनेकांच्या मनात 'काही वेगळं करून बघावं, रूढ मार्गानं जाऊ नये' असं येतच असतं. त्यांच्याशी मला बोलावंसं वाटतं. कदाचित त्यांच्या विचाराला माझ्या या मांडणीमुळे थोडी मदत होईल, असंही मला वाटतं.

तर अशा अर्थानं हे क्षणभर थांबून श्वास घेणं आहे आणि ह्या प्रकारचं काम कसं होतं, त्यात अडचणी कोणत्या येतात, त्यातून वाटा कशा सापडतात, हे मित्रमैत्रिणींशी 'शेअर' करणं आहे.

-०-

कुठून सुरुवात करावी हा तसा प्रश्नच आहे. आधी माझी थोडी ओळख करून देतो. मी पुण्यातील 'प्रयास' ह्या स्वयंसेवी संस्थेच्या ऊर्जा गटात काम करतो. आमचा गट वीजक्षेत्रामध्ये धोरणात्मक सुधारणा व्हाव्यात, त्यातली कार्यक्षमता वाढावी म्हणून काम करतो. वाचकांपैकी काहींना कदाचित माहीत असेल, की फार मोठ्या प्रमाणात आर्थिक उलाढाल असलेलं हे क्षेत्र आहे. महाराष्ट्र राज्य वीज मंडळाची (मराविमं) वार्षिक उलाढाल सुमारे बारा हजार कोटींची असते. एवढ्या मोठ्या आवाक्याच्या ह्या क्षेत्रातही भयंकर किंवा अक्षम्य म्हणाव्यात अशा अकार्यक्षम प्रक्रिया आहेत. महाराष्ट्र राज्य वीज मंडळाची वर्षाकाठी होणारी

वीजेची चोरीच सुमारे दीड ते दोन हजार कोटींची आहे. त्यामुळे इथं सुधारणा करता आल्या तर त्याचा फायदाही मोठा आहे. ‘हजार कोटी’ ह्या शब्दाबद्दल सामान्य माणूस प्रथम म्हणतो, की ‘म्हणजे किती शून्य?’ म्हणून तुलनात्मक अंदाज घ्यायला आपण काही उदाहरणं घ्या. महाराष्ट्रातील दारिद्रेषेखालील सर्व जनतेला - म्हणजे जवळ जवळ ३०% लोकांना - स्वस्त धान्याचा पुरेसा पुरवठा करायचा ठरवला तर वाढीव आर्थिक तरतूद केवळ ४५० कोटी रुपये एवढीच लागणार आहे. किंवा राज्यातील सर्व प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये जीवनावश्यक औषधांचा पुरेसा पुरवठा करायचा असेल, तर राज्य सरकारचा वार्षिक खर्च केवळ १० कोटी रुपयांनी वाढणार आहे आणि त्याचा थेट फायदा एक तृतीयांश जनतेला होईल. अगदी पुणे - मुंबई एक्सप्रेस वे तयार झाला आहे; त्याची किंमत फक्त अठराशे कोटी रुपये आहे. तर ह्या क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी आम्ही कसे, कोणते काम करू शकू? तेही वीज मंडळाच्या बाहेर राहून किंवा सरकारमध्ये न जाता - हे शोधण्याची एक प्रक्रिया होती. अभ्यास केला तर आपल्याला नवीन, महत्त्वाचं व परिस्थितीत बदल घडवू शकेल असं काही सापडणार आहे का, आपलं म्हणणं ऐकून घेतलं जाईल का, ह्या व्यवस्थेला आपलं म्हणणं मान्य करायला लावता येईल का, असे अनेक प्रश्न आम्हाला पडले होते, तुम्हालाही पडले असतील. त्यांची उत्तरं, काही होकारार्थी, काही थोडी नकारार्थी अशी अस्पष्ट दिसत होती. कधी उत्तर होकारार्थी दिसत असलं तरीही आपल्याच मर्यादांपाशी येऊन गाडी अडते असंही जाणवत होतं. माझं हे म्हणणं तुम्हाला गोंधळात टाकणारं वाटू नये म्हणून पुढे जाण्यापूर्वी एक प्रसंग सांगतो. पण त्यापूर्वी तुमची ओळख माझ्या दोघा सहकाऱ्यांशी करून देतो. शंतनू दीक्षित आणि डॉ. सुबोध वागळे.

प्रयास ऊर्जा गटाचं काम प्रामुख्याने आम्ही तिघांनी आखलं आणि पुढे हाकलं आहे.

-०-

आता तो प्रसंग.

१९९९ साली महाराष्ट्रामध्ये वीज नियामक आयोग स्थापन झाला. या स्थापनेनंतर मराविमनं नियामक आयोगाकडे वीज दरवाढीसाठी अर्ज केला होता. ही वीज

दरवाढ दीड हजार कोटींची असणार होती. त्यासाठी त्यांनी १५-२० पानांचा एक अर्ज केला होता. तो अर्ज आल्यावर नियामक आयोगानं तो लोकांसाठी खुला केला. वीज मंडळाच्या स्थानिक कार्यालयात तो अर्ज लोकांना उपलब्ध केलेला होता. त्यावर कुणाला काही म्हणायचं असेल तर म्हणता यावं यासाठी महिनाभराचा कालावधीही त्यांनी दिलेला होता. आम्ही तो अर्ज आणून वाचला. वाचल्यावर आमच्या लक्षात आलं की त्यात फारसं काही म्हटलेलंच नव्हतं. एव्हढी दरवाढ का हवीय ह्याची काही कारणमीमांसाच दिलेली नव्हती. वीजमंडळातील अकार्यक्षमतेचा त्यात उल्लेख तर नव्हताच, पण ती अकार्यक्षमता शोधून दाखवता येण्यासाठी आवश्यक ती माहिती आणि आकडेवारीसुद्धा ह्या अर्जात नव्हती.

मग आम्हीही नियामक आयोगाकडे द्यायला एक अर्ज तयार केला. आम्ही अर्जात लिहिलं, की काहीही कारणमीमांसा व माहिती न देता दरवाढ मागण्याचा वीजमंडळाला अधिकारच नाही. नियामक आयोगाचीही तेव्हा सुरवातच होती. अशा ठिकाणी काय करायचं असतं ते आम्हाला फारसं माहीत नव्हतं. आमचा अर्ज पाहून वीज नियामक आयोगाच्या एका सदस्यांनी विचारलं की हा दावा - हा अर्ज - तुम्ही कायद्याच्या कोणत्या सेक्शनखाली करताय? म्हणजे वीजमंडळानं ही माहिती तुम्हाला का म्हणून द्यावी ते सांगा. त्या सगळ्या चर्चेनंतर आम्हाला जाणवलं, की वीजमंडळ आम्हाला ही माहिती देऊ लागण्याचा प्रश्न दुय्यम होता. पण नियामक आयोग जर वीजमंडळाचा अर्ज मान्य करणार असेल, म्हणजेच जनतेकडून दीड हजार कोटी रुपये जादा वसूल करण्याची परवानगी वीजमंडळाला देणार असेल, तर हे करण्यापूर्वी ह्या दरवाढीमागची कारणमीमांसा नियामक आयोगानंच वीज मंडळाकडून मिळवली पाहिजे.

वीजनिर्मितीचा खर्च व मिळणारं उत्पन्न या संदर्भातील सर्व माहिती घेऊन ती तपासून त्यात योग्य/अयोग्य काय आहे ते पाहिल्याशिवाय, नियामक आयोग ह्या बाबतीत निर्णय घेऊच शकत नाही. नियामक आयोगाचं काम न्यायदानाचं आहे. त्यासाठी सर्व बाजू तपासून मगच आयोग निर्णय घेऊ शकतं. ग्राहकांनी अधिक माहिती मागून त्याचं विश्लेषण आयोगापुढं ठेवणं हा लोकांच्या माहितीच्या अधिकाराचा भाग आहेच - पण त्याचबरोबर आयोगाच्या न्यायदानाच्या प्रक्रियेचं ते एक अविभाज्य अंग आहे! हे जाणवल्यावर आम्ही त्यानुसार आमच्या

मांडणीत सुधारणा केली.

त्या अर्जाच्या सुनावणीसाठी वीज मंडळाच्या अधिकाऱ्यांनाही आयोगानं बोलावलेलं होतं. वीज मंडळानं उत्तर दिलं, की प्रयास मागत असलेली माहिती आमच्याकडे उपलब्धच नाही. हे उत्तर येईल अशी भीती आम्हाला होतीच. आम्ही या विषयावर त्याआधी सात वर्षं काम केलेलं होतं. आम्ही मागितलेली माहिती जर दिली तर त्यांचं पितळ उघडं पडेल, त्यामुळे ते विरोध करणार हे सरळच होतं! त्यांच्याकडे ही माहिती असते व ती कशा प्रकारे ठेवली जाते हे देखील आम्हाला माहीत होतं. उदाहरणार्थ, दर तीस मिनिटाला कुठल्या प्लॅटवरून किती वीज निर्मिती झाली हे त्यांच्याकडे नोंदवलेलं असतं, हे आम्हाला माहीत होतं. त्याचे पुरावे घेऊनच आम्ही नियामक आयोगाकडे गेलेलो होतो.

त्यातलाच, एक मुद्दा होता, शेतकी पंपाच्या वीज वापराचा. दरवर्षी हा वापर वेगानं वाढतो आहे असा वीजमंडळाचा दावा होता. हा दावा पुराव्यानिशी मंडळानं सिद्ध करावा अशी आमची मागणी होती. वीजमंडळाचं त्यावर म्हणणं होतं की हे सांगता येणारच नाही, कारण शेतकी पंपाना मीटरच नसतात. आता हे म्हणणं वरवर पटण्याजोगं असलं तरी तितकंसं खरं नव्हतं, कारण काही पंपांना नमुना म्हणून मीटर लावलेले होते. हे समोर आणल्यावर वीजमंडळानं उडवाउडवीचंच उत्तर दिलं. हे पाहून नियामक आयोगाचे एक सदस्य इतके संतापले की ते वीजमंडळाला सरळ “तुम्ही खोटं बोलता आहात.” असं म्हणाले. ते स्वतः अनेक वर्षं सरकारी अधिकारी होते. त्यांना असल्या उत्तरांची व आतल्या तथ्यांची चांगली माहिती होती. ह्यानंतर वीजमंडळाला ‘ही सगळी आवश्यक माहिती तुमच्याकडे असलीच पाहिजे व ती जमा करून सादर केली गेली पाहिजे’ असा आदेश देण्यात आला. हा आमच्या दृष्टीनं एक मोठा विजय होता. आधीची सात वर्षं जेव्हा आम्ही ह्या प्रश्नावर काम करायचा प्रयत्न करत होतो, वीज मंडळाची अकार्यक्षमता नेमकी कुठं आहे, ती कशी सुधारता येईल ह्यावर विचार करत होतो तेव्हा ही सगळी माहिती आम्हाला हवी होती. त्यातली एकेक गोष्ट मिळवायला आम्हाला किती ‘प्रयास’ करावे लागले होते, अक्षरशः दारोदार भटकावं लागलं होतं. अनेक ठिकाणी जाऊन अर्ज-विनंत्या करून त्यातली काही माहिती मिळेल तशी, कधी अर्धवट स्वरूपातली आम्ही गोळा केलेली

होती. तिथे एका अर्जावर, एका जागी आम्हाला ही सगळी माहिती मिळवता आली होती. ही आमच्या दृष्टीनं फार मोठी गोष्ट होती. ह्यानंतर २ ते ३ आठवड्यांत एक ५०० पानी बाड आणि शिवाय संगणकावर बघता येण्याजोगी बरीच माहिती आमच्या हातात पडली. तुम्हाला सांगतो, मला आणि शंतनू दीक्षितला एखादं घबाड हातात पडल्याचा आनंद झाला. आम्ही अक्षरशः हपापून त्या माहितीचा अभ्यास सुरू केला आणि मग आम्हाला दिसायला लागलं की आजवर आम्ही वीजमंडळाच्या अकार्यक्षमतेबद्दलचे जे अंदाज काढत होतो (पण ते सिद्ध करण्याची आमच्याकडे ताकद नव्हती) ते खरेच होते. नेमकी कुठं आणि कशी सुधारण हवीय हेही आता आम्हाला दिसत होतं, आम्ही ते स्पष्टपणे नोंदवलं आणि नियामक आयोगासमोर ठेवलं. हे म्हणणं इतकं महत्वाचं आणि लक्षवेधी होतं की नियामक आयोगानं तर त्याची दखल घेतलीच पण वीज मंडळाच्या अध्यक्षांनी जनसुनवाइट जाहीरपणे “ह्या ठिकाणी सादर केलेल्या विश्लेषक अभ्यासातून बाहेर पडलेल्या अनेक गोष्टी आम्हालाही नवीन आहेत. आम्हीही ह्यापूर्वी असा विचार केलेला नव्हता.” असं म्हटलं. काय होत्या ह्या नवीन गोष्टी? उदाहरणादाखल त्यातल्या काही बघू या. आपल्याला पुरवली जाणारी वीज अनेक वीज निर्मिती केंद्रात तयार होत असते. विजेची गरजही वेगवेगळ्या वेळी वेगवेगळी असते. अशा वेळी ह्यापैकी कोणतं केंद्र किती काळ चालवायचं हे वीज मंडळाचा एक विभाग ठरवतो. ह्यात कमी खर्चात (कोळशावर) चालणारं वीजनिर्मिती केंद्र जास्त काळ आणि महागडं (तेलावर चालणारं) केंद्र कमीतकमी काळ चालवायला हवं. आपण लांबच्या प्रवासाला डिझेलची गाडी वापरू आणि गरज पडलीच तर जवळच्या अंतरासाठी पेट्रोलवरची गाडी वापरू, इतकं हे साधं गणित आहे. पण ह्याकडे लक्ष न दिल्यानं शंभर कोटींचं नुकसान होत होतं. विनाकारण खर्च वाढत होता. त्यावेळी एनरॉन प्रकल्पाचा पहिला टप्पा चालू होता. विजेची गरज तुलनेनं कमी असते त्यावेळी हा महागडा प्रकल्प पूर्ण क्षमतेनं चालवल्यानं आपण वीज व तेल (आणि पैसे) वाया घालवतोय आणि त्यामुळं प्रचंड नुकसान होतं आहे, हे आम्ही दाखवून दिलं.

याशिवाय वीजमंडळ म्हणत होतं, की वहन-वितरणात फक्त १८% वीज वाया जाते आहे आणि शेतकरी ३०% वीज वापरत आहेत. तसं घडत नव्हतं.

वीजमंडळाला जी आकडेवारी सादर करावी लागली त्यातून असं दिसून आलं की शेतकऱ्यांचा वीजवापर त्या मानानं फारच कमी आहे आणि वहन-वितरणात बरीच जास्त वीज वाया जाते आहे. वहन वितरणात वाया जाणाऱ्या विजेतली बरीच वीज चोरी झाल्यानं जात असल्यानं ही तूट वाढलेली आहे. दीड हजार कोटींची वीज दरवर्षी फक्त चोरी होऊन जाते आहे. हा निष्कर्ष अनेकांना फारच धक्कादायक होता. प्रसिद्धी माध्यमं, विधानसभा व इतर अनेक ठिकाणी ह्यावर खूप चर्चा झाली. ह्यानंतर वीजमंडळानं बदललेली आकडेवारी मांडली. ही आकडेवारी आधीच्यापेक्षा अगदी वेगळी होती, त्यात तर इतकी असंगती होती की, शंतनू वैतागून म्हणाला, “ह्या नव्या आकडेवारीमधून वीजमंडळाच्या मूळच्या अर्जाला काही जागाच उरत नाही.” वीजमंडळ म्हणत होतं की दरवाढ मिळाली नाही तर आमचं दर दिवशी पाच कोटींचं नुकसान होतंय. साहजिकच ह्या गोष्टीचं प्रचंड दडपण नियामक आयोगावरही होतं. परंतु वीज नियामक आयोगाला आता पर्यायच उरला नाही. त्यांनी वीजमंडळाला त्यांचा अर्ज परत घेण्याची सूचना केली. ते म्हणाले की - तुम्ही परत नाही घेतलात तर तो नाकारलाच जाईल. त्यापेक्षा तुम्ही आता पूर्ण सुसंगत माहितीसह पुन्हा अर्ज करा. वीजमंडळाचा अर्ज परत पाठवला गेला. अशा घटना भारतात फारच कमी वेळा घडलेल्या आहेत.

ह्याचा परिणाम असा झाला, की वीजमंडळ पुढच्या १० दिवसात ३०० पानी अर्ज घेऊन आलं. हा अर्ज खूपच नेटका होता. त्यात स्वतःच्या कार्यक्षमता व त्यातल्या त्रुटी, अडचणींचं विश्लेषण होतं, त्याबद्दलचा काही प्रमाणात स्वीकार होता. हे बघितलं, तेव्हा जाणवलं की व्यवस्थेत कुठेही सुधारणा व्हायला हव्या असतील तर पहिला टप्पा असतो त्यातल्या कमतरता, त्रुटी, अकार्यक्षमता दाखवणं आणि त्या मान्य करायला लावणं. सामान्यपणं हेही आपल्याला शक्य नसतं. कारण ते दाखवायला, सिद्ध करायला, आपल्याला जे जाणवतंय ते तपासून बघायला म्हणून आवश्यक असलेली माहितीच आपल्याला उपलब्ध नसते. नुसती ही माहिती असूनही पुरत नाही तर हे मांडायला नियामक आयोगासारखी जागाही असावी लागते. वीज मंडळाला सुधारण्याचे आदेश देणारी व्यवस्था असावी लागते. तशी रचना नियामक आयोगाच्या रूपानं

झाल्यामुळं आम्हाला ही संधी मिळाली.

आता परिस्थिती खूपच बदललेली आहे. माहितीच्या अधिकार कायद्यामुळे आता सर्वच सरकारी व निमसरकारी खात्यांच्या कार्यवाहीतला धूसरपणा मोठ्या प्रमाणावर कमी होऊ शकणार आहे. सामान्य नागरिकाला माहिती मिळवण्यातील मोठा अडसर आता दूर झाला आहे. १९९९साली आम्हाला जे नियामक प्रक्रियेमुळं शक्य झालं त्यातला बराचसा भाग आता सर्वच सरकारी क्षेत्रांसाठी कुणाही नागरिकाला शक्य आहे.

तर, १९९९-२००० सालच्या आमच्या प्रक्रियेकडे परत वळूया. वीजमंडळ सुधारित अर्ज घेऊन आल्यावर त्यातील माहिती, त्यावरचं आमचं विश्लेषण व निष्कर्ष आम्ही महाराष्ट्रातील अनेक गटांपर्यंत पोचवले. स्वयंसेवी संघटना, वीज कामगार संघटना तसेच इंडस्ट्रियल असोसिएशनसच्या साहाय्यानं अनेक शहरांमध्ये आम्ही सभा घेतल्या. वृत्तपत्रांमध्ये लेख लिहून आणि पुस्तिकांद्वारे अगदी ग्रामीण वाचकांपर्यंत पोचलो. नुसता अभ्यास करून भागणार नाही, ही माहिती जनतेपर्यंत पोचवायला हवी असा आग्रह सुबोध नेहमीच धरायचा. त्याच्याच पुढाकारानं हे घडत गेलं.

१९९८ च्या वीज विषयक कायद्यानुसार प्रती-अनुदान (क्रॉस सबसिडी) कमी करत जाणं ही नियमन प्रक्रियेची जबाबदारी होती. त्यामुळं औद्योगिक ग्राहकांचा वीजदर कमी होणार होता आणि शेतकी व घरगुती ग्राहकांचा वीजदर वाढणार होता. याची सर्वात जास्त झळ शेतकरी वर्गाला बसणार होती. त्यामुळे ते विजेचा मीटर लावून वापर मोजण्याच्याच विरुद्ध होते. आम्ही डॉ. एन. डी. पाटील यांच्यासारख्या ज्येष्ठ नेत्यांबरोबर शेतकऱ्यांच्या मेळाव्यामध्ये जाऊन लोकांना परिस्थिती समजावून सांगितली. येऊ घातलेल्या दरवाढीची कल्पना दिली व त्याबरोबरच मीटरच्या विरोधामधील फोलपणाही दाखवला. कामगार संघटना, औद्योगिक ग्राहक व छोटे ग्राहक प्रतिनिधी यांच्यात संवाद वाढवायचा प्रयत्न केला. वर्तमानपत्रांमध्ये लेख लिहून, महत्वाच्या शहरांमध्ये सभा घेऊन आम्ही हे लोकांपर्यंत पोचवत राहिलो. त्यामुळे इतर संस्था/संघटनांची साथ मिळत-वाढत गेली.

यानंतर अशा अनेक टप्प्यांवर आम्ही अकार्यक्षमता दाखवणं, काही ठिकाणी

रोखणं, सुधारणा करायला भाग पाडणं असं करत गेलो. वीज खरेदीचा दर आटोक्यात ठेवणं, वीजमंडळाच्या कारभारावर सरकारी अंमल कमी करणं, वीज मंडळाच्या ग्राहक सेवेसंदर्भातील नियम सुधारून घेणं, ग्राहकांना तक्रार निवारण व वीजमंडळाच्या चुकांविरुद्ध दाद मागण्याची प्रक्रिया सुकर होईल ह्यासाठी प्रयत्न करणं अशा अनेक प्रकारे आमच्या गटाने प्रयत्न केले.

आज पाच/सहा माणसांचा आमचा गट वीजक्षेत्रात वेगवेगळ्या पातळ्यांवर काम करतो. राष्ट्रीय पातळीवर धोरणात्मक सुधारणा सुचवणं, स्वयंसेवी संस्था/कार्यकर्त्यांना वीजक्षेत्राचा आवाका घ्यायला मदत करणं, मराविमंवर सुधारणा करण्यासाठी दबाव ठेवणं, अशा अनेक तऱ्हांनी हे काम चालतं.

एकदा काम सुरू झाल्यावर, त्याला गती मिळाल्यावरची ही गोष्ट झाली. मुळात ह्या कामाची सुरवात कशी, कुठे झाली, हे आता आठवून पाहतो.

-०-

माझं बालपण ठाण्यात गेलं. शहरी वातावरणातच मी वाढलो. मुंबईपद्धतीच्या चाळीतल्या एका खोलीत आमचं कुटुंब रहात होतं. म्हणजे गरीबी तशी होतीच, पण घरातली माणसं कष्टाळू होती. आजोबा पी.टी. आणि खेळ शिकवण्याच्याच पण दोन नोकऱ्या एकावेळी करत. ह्या सगळ्यात आणखी त्या काळच्या पद्धतीप्रमाणं ओळखीच्या लोकांना, नातेवाईकांना शिकायला, नोकरी मिळवायला मुंबईत बोलावून घेत. मग त्या माणसाचं बस्तान बसेपर्यंत त्याच एका खोलीत त्यालाही सामावलं जाई. वडीलही नोकरी संभाळून औषधाचं दुकान चालवत. कुठल्याकुठल्या कंपन्यांची वितरणं करण्याचे ठेके घेत. माझी धाकटी बहीण आजीजवळ घरी ठेवून जाण्याजोगी झाल्याबरोबर आईनंही बी.ए., बी.एड्. केलं. मी आठवीत असताना ती शाळेत शिकवायला लागली. घराची लांबीरंदीही थोडी वाढली. आईवडलांना आम्ही दोघांचं मुलं - मी आणि बहीण. पण लहानपणचं घर आठवतं ते कायम खूप माणसांनी गजबजलेलं.

अभ्यासात मी नेहमी साधारण बरा या गटातला होतो. पण कधीतरी आठवी-नववीत असताना पुढे आय्.आय्.टी.त जायचं असं डोक्यात शिरल्यावर मात्र खूप झटून अभ्यास केला. वडलांनी घरच्या अडचणींमुळे इंजिनिअरिंग न करता बी.एस्सी केलं होतं, माझ्या आय्.आय्.टी.त जाण्याच्या कल्पनेला त्यांनी भरपूर

प्रोत्साहन दिलं. एकदा आय्.आय्.टी.त गेल्यावर मात्र इतर अनेकांप्रमाणे मीही चिक्कार उनाडलो.

बी.टेक् होईपर्यंत मी अभ्यास सोडून इतरच गोष्टी जास्त केल्या. गिर्यारोहण हा माझा विशेष आवडीचा प्रांत होता. बी.टेक् झाल्यावर माझ्या वर्गातले ७५% लोक अमेरिकेला जायला निघाले तेव्हा मला आतूनच असं वाटलं की मला काही अमेरिकेला जाऊन हे लोक जे करणार आहेत ते करायचं नाही आहे. पण म्हणजे काय करायचं आहे हे काही त्या वीस वर्षांच्या वयात मला कळत नव्हतं. म्हणून ते ठरवायला थोडा वेळ घेता यावा, काहीतरी गडबडीत ठरवून टाकू नये आणि मधल्या काळात 'स्किल लेव्हल' वाढावी म्हणून मी एम्. टेक् करायचं ठरवलं. ऊर्जा हा प्रश्न पुढच्या काळात गंभीर होणार एवढं दिसत होतं म्हणून एनर्जी सिस्टीम्स हा विषय मी घेतला.

एम्.टेक्.चा काळ मात्र फार महत्त्वाचा होता. त्या काळात माझं बरंच वाचन झालं. अजित गावणेकर नावाचा आय्.आय्.टी.तलाच एक मित्र होता. त्याचं वाचन प्रचंड होतं आणि मी ते वाचावं म्हणून तो स्वतः येऊन मला ती पुस्तकं वाचायला लावायचा. गिर्यारोहणाच्या निमित्तानं मी गावा-खेड्यातून हिंडलो होतो, तिथली परिस्थिती बघितली होती, पण 'सामाजिक भान' असं काही मला फारसं नव्हतं. परंतु घरातलं वातावरण तसं मोकळं होतं. मी जे करू बघेन त्याला कुणी आडकाठी केली नव्हती किंबहुना मी वेगवेगळ्या गोष्टी करून बघाव्यात यासाठी पाठिंबाच होता.

पण सामाजिक कार्याची वगैरे पार्श्वभूमी नव्हती. एम्.टेकच्याच दोन वर्षांत आदिवासी भागात काम करणारे मित्र भेटले. त्यांच्याबरोबर जाऊन मी त्यांचे भातशेतीचे प्रयोग करणं आदिवासींच्या वतीनं लढा उभारणं हे बघितलं. काही मित्र कारखाने, उद्योगधंदे यांच्यामुळे होणाऱ्या पर्यावरणीय दुष्परिणामांबद्दल आणि ते टाळण्यासाठी काय करावं असं सांगणारं हजार्डस नावाचं बुलेटीन काढत. मी त्यात मदत करायला जायचो. भोपाळचा भयंकर अपघात नुकताच झालेला होता त्यामुळे ह्या विषयाचं महत्त्व सर्वांना जाणवलं होतं. अणू ऊर्जा आणि त्यातून होणारे दुष्परिणाम ह्या विषयाबद्दलचं अणुमुक्ती नावाचं नियतकालिक कुठेतरी बघितलं. वर्गणीदारांअभावी ते बंद पडणार होतं. मग त्याला मदत

मिळवून देण्यासाठी मी थोडाफार फिरलो. नर्मदा आंदोलनावरती कुणी फिल्म करणार होतं त्यासाठी पैसे उभे करायला मदत केली. तेंव्हा अंदाजही नव्हता. वाटतं ते करावं अशी मोकळीक सर्वार्थानं होती. मुद्दाम न ठरवता पण स्वतःवर काम करण्याची ती संधी होती आणि मला जमलं तितकी मी ती घेतली.

ह्या शिवाय दोन महत्वाचे इनपुटस् होते. एक म्हणजे काही मित्र आणि काही पुस्तकं. त्यात संजीवनी आणि विनय कुलकर्णी हे दोघंजण डॉक्टर आणि श्रीपाद धर्माधिकारी नावाचा आय्.आय्.टी.तलाच एक मित्र ह्यांचा विशेष भाग आहे. संजीवनीनी आणि विनयनी पुण्यात वैद्यकीय व्यवसाय नुकताच सुरू केला होता. ह्या दोघांनाही चाकोरीबद्ध जगणं नको होतं. काही भलं, वेगळं करण्याची इच्छा होती. त्यांना एक छोटी मुलगी होती. तिच्या संगोपनाच्या निमित्तानं पालकत्वाबद्दलचं वाचन विचार विशेषतः संजीवनी करत असे. विनय नुकताच परदेशात शिकून परतला होता आणि एड्स नावाच्या त्यावेळेस नव्या असलेल्या आजाराबद्दल विचार करू लागला होता. त्यावेळी भारतात हा आजार भरपूर फैलावेल, त्याची साथ बळावेल असं कुणाचं मत नव्हतं, पण विनय मात्र तसं म्हणत असे. हा आपल्या देशाचा उद्याचा प्रश्न होणार आहे, आपण आताच प्रयत्न करायला हवेत, असं सांगत तो वेगवेगळ्या गटात भाषणं देत फिरायचा. लोक त्याला व्यवस्थितपणे वेडा ठरवायचे. श्रीपादनं पर्यावरणात काम करायचं ठरवलं होतं. तो पुण्यात येऊन एका संशोधन संस्थेत नोकरी करत होता. भरपूर आणि विविध विषयांवरचं वाचन हा त्याचाही महत्वाचा गुण होता. इंडस्ट्रीयल पोल्युशन आणि वॉटर पोल्युशन ह्या विषयांवर तो अभ्यास करत होता. ह्या तिघांना भेटण्यासाठी मी सवड शोधून पुण्यात यायचो.

आमच्या चौघांच्या रात्ररात्र गप्पा होत. एकदा असाच आलो असताना संजीवनी म्हणाली, “मी पालकत्वाबद्दलचं एक छोटं मासिकपत्र काढायचं ठरवतेय.” लेकीच्या निमित्तानं सुरू झालेला विचार स्वतःपलीकडे - सामाजिक स्तरावर नेण्याचा तिचा प्रयत्न होता. मला हे जरा अवघडच वाटलं. एखादं नियतकालिक काढणं ही मोठी जबाबदारी असते. आर्थिक ताण असतात. मी तिला जरा नाराजीनंच म्हटलं, “किती दिवस करू शकणार तू हे?” त्यावर ती म्हणाली, “झेपेल तोवर तर करीन.” ते वाक्य माझ्या लक्षात राहून गेलं.

संजीवनी आणि विनयची आणखी एक गोष्ट होती. ते दोघं, श्रीपाद आणि माझ्यापेक्षा वयानं थोडे मोठे होते. त्यांच्याजवळ भाड्याचं का होईना पण एक छोटंसं घर होतं. घरात स्वयंपाकघर होतं! कर्जावर घेतलेलीच पण स्वतःची दवाखान्याची जागा होती. आणि ह्या सगळ्या गोष्टी वापरण्यासाठी आम्हाला खुल्या होत्या.

आम्ही सगळे एकमेकांचे जिवलग मित्र होतो. कुणीही जे काही करत होतं त्याचा परिणाम बाकी सर्वांवर होतच होता.

ह्याशिवाय काही पुस्तकांनी माझ्यावर खूप परिणाम केला. त्यातलं एक पुस्तक सांगितल्याशिवाय राहवत नाही; 'हाऊ द आदर हाफ डार्ज' नावाचं. हे पुस्तक आंतरराष्ट्रीय अन्नधान्य व्यापारावर आहे. सुझन जॉर्ज नावाची त्याची लेखिका आहे. तिने म्हटलंय, 'ह्या व्यापारात धनदांडग्यांची इतकी हुकमत आहे की त्यामुळे अन्नधान्यांच्या किंमती वाढतात. साहजिकच गरीब लोक भुकेले रहातात. एरवी जगाला पुरेल एवढं अन्नधान्य जगात पिकवलं जातंच आहे. कुणीही उपाशी राहण्याचं खरं तर काहीच कारण नाही. पण जी राजकीय आर्थिक नफेखोरी आहे ती ह्या उपासमारीमागचं खरं कारण आहे.' अनेक वर्षं ह्या विषयाचा अभ्यास करून तिने हे पुस्तक लिहिलं होतं. हे पुस्तक मला फार आवडलं. मला हे काहीही अशा प्रकारे आजवर कधी जाणवलंच नव्हतं. हे नवीनच होतं. ह्या पुस्तकाच्या शेवटी ती बाई म्हणते, "जर हे पुस्तक तुम्हाला आवडलं, मनापर्यंत पोचलं, आणि असंच काही काम, ह्याच विषयात, किंवा इतरही अनेक विषयांत करावसं वाटलं तर जरूर करा. पण एक सांगते; ही वाट खूप बिकट आहे. इथे खूप दडपणं आहेत. ती घ्यायची तयारी असेल तरच हे काम करायला घ्या. एरवी नका ह्या वाटेला जाऊ." मला ह्या सांगण्यातला सरळपणा फार जाणवला. मला त्यातून कळलं, की ती म्हणतेय, "ह्यातली निराशा घ्यायची तयारी नसेल तर तुम्हाला हे काही न बघता तुमचं सुरक्षित आयुष्य पुढे न्यायचं असेल तर तसं जरूर करा." इतरांना कुठेही कमी न लेखता तिने हे अतिशय प्रांजळपणे म्हटलेलं होतं. परिस्थिती बदलवण्याचे प्रयत्न करायचे, ती अधिक भली होईल ह्यासाठी काम करायचं तर निराशा झेलायला तयारच असावं लागेल; तरच काही बदल घडवण्याची उमेद ठेवता येईल, हे

तिचं म्हणणं मला जाणवलं.

आय्.आय्.टी.तून बाहेर पडलं की सामान्यपणे तुम्ही काय करता? तर परदेशी जाता, इंडस्ट्रीत जाता, एम.बी.ए. करता, किंवा फार तर स्वतःचा धंदा काढून परदेशी मालाला देशी पर्याय उभे करण्याचा प्रयत्न करता. हे सगळं चांगलंच म्हणून गणलं जात होतं. पण मला ह्याहून वेगळं करायचं होतं. मुंबईत राहून हे काही जमेल असं वाटेना. आईवडील बळकट पैसे मिळव म्हणून मागं लागणारे नव्हते. पण मी यशाचे सामान्यपणे दिसणारे कुठलेच रस्ते स्वीकारत नाही हे त्यांनाही थोडं जड जाणारच होतं. अर्थात त्यांनी त्यावर काही सरळ टीकाही केली नाही. इकडे पुण्यात संजीवनी, विनय, श्रीपाद हे मित्र मात्र ह्या विचारांना मदत करणारे होते. नुसती मदतच नाही तर सर्व प्रकारे प्रोत्साहनच देत होते. मग ह्या मित्रांसह काही विचार होईल अशा कल्पनेनं पुण्याला येणं मला आकर्षक वाटलं.

एम.टेक झाल्यावर पुढे काय करायचं हे ठरत नव्हतं; त्यामुळे पुण्यात येऊन स्वतःसाठी काही वेळ घ्यायला म्हणून काही काळ एका इंजिनियरींग कॉलेजमध्ये शिकवलं. नंतर एका संशोधन संस्थेत एक वर्ष नोकरी केली. तिथं 'शहरीकरणाचा ऊर्जा वापरावर काय परिणाम होतो?' ह्यावरचा एक संशोधनप्रकल्प केला. ह्याच काळात श्रीपादनं नर्मदा आंदोलनात पूर्णवेळ कार्यकर्ता म्हणून जायचं ठरवलं आणि तो पुणं सोडून निघाला. त्यानिमित्तानं नर्मदा आंदोलनाचा विषय आमच्यासमोर आला होता. ह्यासारख्या जनआंदोलनांना आपल्या क्षमता वापरून अभ्यासाची जोड देता येईल का असा मी विचार करू लागलो. मी काम करत होतो त्या संशोधनसंस्थेचं ग्रंथालय चांगलं होतं. तिथं माझं ऊर्जा विषयावरचं वाचनही बरंच होत होतं. त्याच काळात एक अभ्यास अहवाल मला मेधा पाटकरांनी पाठवला. कर्नाटकाच्या वीज नियोजनावरचा तो अभ्यास होता. डॉ. अमूल्य रेड्डी हे बंगलोरच्या इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स् (आय्.आय्.एस्.सी.) मधले अतिशय नामवंत प्राध्यापक होते, त्यांनी हा अभ्यास केलेला होता. त्यांनी स्वतःच्या पद्धतीनं वीजनियोजन करून दाखवलं होतं आणि सरकारी नियोजनाच्या आराखड्याशी त्याची तुलनाही केली होती. सरकारी आराखड्यामध्ये किती वीज लागेल ह्याचे अंदाज, ती कशी पुरवायची ह्याबद्दलचा विचार, अशा प्रत्येक

टप्प्यावर त्रुटी होत्या हे त्यांना जाणवलं. त्यांनी मग हे 'नियोजन' पुन्हा केलं. त्यात कमीत कमी खर्चाचं वीज उत्पादन केंद्र जास्तीतजास्त प्रमाणात कसं वापरायचं ह्यावर त्यांचा जास्त भर होता.

वीज-बचत करणं, विकेंद्रित वीज उत्पादन करणं ह्याला त्यांनी नेहमीच्या वीजनिर्मिती केंद्राइतकंच महत्त्व दिलेलं होतं. याशिवाय किती वीज लागेल ह्याचे सरकारी अंदाज अवाच्यासवा आहेत हेही सिद्ध करून त्यांनी गरजेइतके ते कमी केले होते. सरकारी आराखड्यांपेक्षा हा आराखडा खूपच वेगळा होता. उदा. विजेच्या मागणीतल्या वाढीतला एक तृतीयांश भाग नुसत्या वीजबचतीनं भागवला जाईल, आणखी एक तृतीयांश विकेंद्रित वीजनिर्मितीतून भागेल आणि फक्त एक तृतीयांशासाठी मोठ्या प्रकल्पांकडे बघावं लागेल. ह्यातली विशेष गंमत अशी होती की त्यांनी मोठ्या धरणांमुळे होणारं विस्थापन, पर्यावरणाचा न्हास वगैरे गोष्टींचा विचार न करतासुद्धा हे निष्कर्ष आलेले होते.

हे नियोजन त्यांनी फक्त 'स्वस्त' एवढ्याच निकषावर बेतलेलं होतं. आजच्या काळात पैसा हीच सर्वात महत्त्वाची गोष्ट मानली जातेय आणि तेवढीच जरी मानली तरीही विकेंद्रित वीजउत्पादन, वीजबचत हेच पर्याय निघत होते. त्यामुळे सद्यस्थितीतलं नियोजन खूपच चुकीचं आहे हे सिद्ध होत होतं.

मला हा अहवाल वाचून वाटलं, की मला जे करायचं होतं ते हेच आहे. हा अभ्यास अत्यंत तर्कशुद्ध, विज्ञाननिष्ठ होता. तो आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये तपासला, चर्चिला आणि गौरवला गेलेला होता. माझ्या विचारांशी हे काम मिळतंजुळतंच होतं. मी विचार केला, की त्यांनी कर्नाटकाचा केलाय तसा संशोधन अभ्यास महाराष्ट्र, गुजराथ, मध्यप्रदेशाचा करावा का? नर्मदा आंदोलनाच्या निमित्तानं सरदार सरोवराचा असा 'लाभ-हानी' विचार आमच्या चर्चेत मोठ्या प्रमाणावर होताच. मग मी ते करायचं ठरवलं आणि नोकरी सोडून दिली. नोकरी सोडल्यावर पुढे काय असा प्रश्न एरवी आला असता पण संजीवनी-विनयचं कायमचं आश्वासन होतं की काम करायचं असेल तर पैशासाठी अडू नकोस. ते श्रीमंत नव्हतेच; पण त्यांचा वैचारिक व भावनिक आधार फार महत्त्वाचा होता. तरी अभ्यास करायलाही पैसा लागतो. तोही द्यायचं कुणी कबूल केलेलं नव्हतं. ह्यानंतर दोन वर्षं मी ह्यासाठीची माहिती मिळवत फिरलो. ओळख काढून एखादी

माहिती मिळवायची. ओळख निघाली नाही तरी जायचं, बघायचं, विनंत्या करायच्या, मिळेल ती माहिती हस्तगत करायची, असं करत गेलो. दोनदा बंगलोरला प्रोफेसर रेड्डींकडे जाऊन त्यांच्याशी चर्चा करून आलो. त्या काळात आवश्यक असणारी आर्थिक मदतही काही जणांनी केली. बर्कले युनिव्हर्सिटीतील प्रोफेसर मित्र डॉ. अशोक गाडगीळ यानं स्वतःच्या शिष्यवृत्तीमधून देऊ केलेल्या मदतीचा इथं उल्लेख केला पाहिजे. अशा सगळ्यातून हा अहवाल मी आकाराला आणत होतो.

-०-

१९८९ च्या सुमारास पुण्यामध्ये मला आय्.आय्.टी.तला माझा एक सिनियर मित्र सुबोध वागळे भेटला.

त्याची पार्श्वभूमी अगदी वेगळी होती. त्यानं लहानपणीच आणीबाणीच्या विरोधी आंदोलनात भाग घेतलेला होता किंवा आय्.आय्.टी.मध्ये असताना ग्रामीण विकास, ग्रामीण भागासाठी तंत्रज्ञान विकसित करणं आणि पुढं गावात जाऊन शेती करणे असे अनेक 'उद्योग' केलेले होते. आता तो पुण्यात रहायला आला होता. पुढच्या कामाची दिशा तोही शोधत होता. आमचं पुढे खूपच जमत गेलं आणि आम्ही एकमेकांबरोबर अधिकाधिक कामं करत गेलो. वीज नियोजन अहवालाचा माझा पहिला मसुदा पुरा होत आला, त्याच सुमाराला मला शंतनू दीक्षित हा माझ्याहून वयानं थोडा लहान सहकारी भेटला. तो तेव्हा नुकताच इंजिनिअर झाला होता, सहजच कुणीतरी म्हटलं म्हणून माझ्या कामात मदत करायला असा तो आला. आमचे स्वभाव एकमेकांशी अगदीच सहजगत्या जुळून गेले. त्याला माझ्या कामाची दिशाही बरीचशी पसंत पडली, त्याचं एक म्हणणं असायचं, व्यक्तीच्या मर्यादित ताकदीपेक्षा मुख्य प्रवाहातील व्यवस्था बदलता येण्याला महत्त्व जास्त असतं. ह्या व्यवस्था बदलवण्याचा प्रयत्न केला तर आपल्या मर्यादित ताकदीनिशी त्यामानानं जास्त काम साधता येतं.

त्याकाळात आम्ही तिघांनी आलटून पालटून एकत्र काम केलं. विशेषतः पुनर्निर्मितीजन्य ऊर्जा, गॅसिफायर, बायोमासपासूनची ऊर्जा ह्याबद्दलची ही कामं होती. अभ्यासासाठी लागणारा किमान पैसा मिळवण्याचा हेतू त्यामागे होताच, शिवाय त्या कामांमधून ह्या क्षेत्राचा थोडा अधिक अंदाजही आला. १९९२ च्या

डिसेंबरमध्ये मला अमेरिकेत जायला एक शिष्यवृत्ती मिळाली. महाराष्ट्रासाठी 'कमीत कमी खर्चाचा वीज नियोजन आराखडा' मी तयार केला होता. तो तिथं मांडण्याची मला संधी मिळाली. ह्या ठिकाणी दहा देशांतून लोक आलेले होते. वीजक्षेत्रांतले सरकारी अधिकारीही होते आणि स्वयंसेवी संस्थांमधले लोकही होते. माझा अभ्यास मी सर्वासमोर सादर केला आणि त्याला सर्वांकडून चांगला प्रतिसाद आला. ह्या प्रकारच्या अभ्यासांची गरज आहे, ह्याचा मला तिथे अंदाज आला. काही ठिकाणी ह्या प्रकारे नियोजन करण्यात येतं आणि त्यामुळे खर्चात चांगलीच बचत होते हेही कळलं. त्यामुळे आपण योग्य दिशेनंच जातोय ह्याची एक पावती मिळाली.

स्वतः प्रा. अमूल्य रेड्डींनीही भारतात जेव्हा वीज महामंडळाच्या लोकांसाठी कार्यशाळा घेतल्या तेव्हाही तिथं माझा अभ्यास सादर करायला मला त्यांनी बोलावलं. आपलं काम योग्य दिशेनं आहे हे जरी पटलं तरी आज ते कोणी ऐकायला तयार नाही हेही ह्या सादरीकरणाच्या दरम्यान मला दिसलं. डॉ. रेड्डी किंवा मी सुचवलेले बदल त्यांना पटत होते पण फारच 'रॅडीकल' वाटत होते. ते म्हणत होते की, 'तुमचं म्हणणं मान्य आहे, पण आमच्यासमोरचे प्रश्न वेगळे आहेत.' वीजबचत वगैरे छोट्या मार्गांचा विचारही त्यांना मान्य नव्हता. हजारो मेगावॉट ऊर्जा त्यांना हवी होती. त्यासाठी एनर्गनसारख्या प्रकल्पांनाच पुष्टी द्यायची त्यांची इच्छा होती. आम्ही एनर्गन सारख्या परदेशी कंपनीसोबत केलेल्या प्रकल्पांचा आणि शेतकऱ्यांना दिल्या जाणाऱ्या सबसिडीचा अभ्यास सुरू केला. शंतनू एकीकडे एम्.बी.ए. करत होता. पण त्यानंतर सर्वमान्य पद्धतीनं नोकरी करणार नव्हता. सुबोध अमेरिकेत पी.एच्.डी. करायला गेला, पण तरीही वर्षातले चार महिने बरोबर कामाला येतच होता. त्याच सुमारास आम्ही आमची संस्था सुरू करायची ठरवली.

-०-

अशा प्रकारचे निर्णय सुचवण्याचं काम नेहमीप्रमाणं संजीवनीचंच होतं. तिनं पालकनीती नावाचं मासिक १९८७ त सुरू केलं होतं आणि पुढं काही वर्षं एकटीनं काम रेटलं होतं. आता पालकनीतीचा एक कार्यकर्त्यांचा गट आकाराला आला होता. ती स्वतः ते काम संभाळून वर विनयला एड्सच्या कामामध्ये मदत

करत होती. समाजजागृतीसाठी वेगवेगळ्या गटांमध्ये वापरता येईल असा पारदर्शिकांचा संच त्यांनी तयार केला होता. त्याच्या साहाय्याने जाणीवजागृती करणाऱ्यांसाठी कार्यशाळा घ्यायला त्यांनी सुरवात केली होती. विनयचे एड्सबद्दलचे अंदाज अपेक्षेहून जास्त खरे ठरले होते. त्याच्याकडे एड्सचे रुग्ण उपचारांसाठीही येत होते.

‘पालकनीती मासिकाचा गट एक वेगळी संस्था सुरू करेल, आणि बाकीची आमची सगळी कामं एकत्र घेऊन आपण एक स्वतंत्र संस्था उभी करावी,’ असं संजीवनीनं सुचवलं. ह्या वेळी आम्ही कुणीही विरोध केला नाही. ती गरजच होती. विषय वेगवेगळेही होते पण दिशा एकच होती. त्यामुळे १९९४ साली आम्ही सर्वांनी एकत्र येऊन ‘प्रयास’ ही संस्था सुरू केली. ह्यानंतरचा माझा प्रवास हा ‘प्रयास’चाच प्रवास आहे. आणि तो आम्ही सर्वांनी मिळून केलेला आहे.

१९९४ मध्ये एनरॉनच्या २२०० मेगावॉट एवढ्या मोठ्या दाभोळ प्रकल्पाचं काम जोरात सुरू होतं. तेव्हा महाराष्ट्र राज्य वीज महामंडळ आणि एनरॉन ह्यांच्यात एक करार झालेला होता. हा प्रकल्प खूपच वादग्रस्त ठरत होता. परदेशी कंपन्यांना वीजनिर्मितीत स्थान देणं, त्यासाठी डॉलरमध्ये नफ्याची हमी देणं, तेलाच्या किंमतीशी निगडित किंमत असलेल्या आयात गॅसवर (एलएनजीवर) वीजनिर्मिती करणं व कोकणातील पर्यावरणाला धोका निर्माण होणं वगैरे अनेक मुद्द्यांवर वादळी चर्चा वर्तमानपत्रात चालू होती. सरकारने निविदा न मागवता गुप्तपणे एनरॉनशी करार केलेला होता. वीज मंडळ एनरॉनचे पैसे देऊ शकले नाही तर राज्य व केंद्र सरकार ते देईल अशी हमी एनरॉनला मिळालेली होती. ह्या सगळ्यात वीज विक्रीची किंमत ही सर्वात कळीची बाब होती व त्याबाबत करारात काहीच स्पष्टपणे म्हटलेलं नव्हतं. राज्यकर्ते वीजदर २ रु. ४० पैसे असेल असं सांगत होते, पण खरं कोडं सुटायला एनरॉन व वीजमंडळ यांतील करार समजून घ्यायला हवा होता. ह्या कराराची एक प्रत आम्हाला मिळाली. हा ५०० पानी करार अत्यंत क्लिष्ट होता. निष्णात वकील, अर्थतज्ज्ञ व कसलेले इंजिनियर ह्यांनी एकत्र बसून त्याचा अभ्यास करायची गरज होती. महाराष्ट्राचा वीजआराखडा करताना आम्ही आर्थिक मुद्दे समजावून घ्यायला लागलेलो होतो. कायद्याचा

अभ्यास करत करत आम्ही त्या कराराचा वेगवेगळ्या अंगांनी भरपूर अभ्यास केला. वीजदर किती असणार आहे, एनरॉनला त्यात किती फायदा होणार आहे, तेलाच्या किंमती वाढल्या तर दरावर काय परिणाम होईल वगैरे वगैरे पाहून घेतलं होतं. त्यात आम्हाला दिसलं, की राज्यकर्ते सांगत असलेला दर २ रु. ४० पै. होता, (किंवा नंतर तो १ रु. ८६ पैसे असाही सांगण्यात आला) ते काही खरं नव्हतं. त्यामागे काही गृहीतकं होती आणि ती चुकीची होती. दर बराच जास्त असणार होता. तो तेलाच्या किंमतीवर, डॉलरच्या किंमतीवर बदलणार होता. त्यामुळे विजेची दरवाढ करावी लागणार होती. ती करणंही तितकंसं शक्य नव्हतं. म्हणून मग सरकारला त्यात सबसिडी द्यावी लागणार होती. ही सबसिडी वीजक्षेत्रातल्या एकंदर आकड्यांसारखीच भलीमोठी असल्यानं राज्य सरकारची बाकीची आर्थिक गणितं त्यामध्ये होरपळणार होती. आमचे सर्व अंदाज बरोबर असतील की नाही, ह्याची पक्की खात्री मात्र आम्हाला नव्हती. अर्थात, ज्या कराराची प्रत आम्हाला मिळालेली होती त्यावरनंच आम्ही गणितं व हिशोब केलेले होते. त्यातली गणितं अगदी काळजीपूर्वक तपासलेली होती, तेव्हा चूक व्हायला तशी फार जागा नव्हती. पण आम्ही आमचे अंदाज जाहीर वर्तवायला लागल्यावर आमच्या लक्षात आलं, की आमचं म्हणणं अनेक लोकांना पटतच नाहीये, किंवा त्यांना आमचा राग येतोय. ते आमच्याकडे मुद्दाम दुर्लक्ष करायचा प्रयत्न करत आहेत. पण गंमत अशीही होती की यातले कुणीही, तुमची गणितं अशी अशी चूक आहेत; असं काही म्हणत नव्हतं. आमच्याशी चर्चा करायलाच कोणी तयार नव्हतं. मग आम्ही ही माहिती जनतेसमोर ठेवायचं ठरवलं. आम्ही आमच्या अभ्यासावरचं टिपण लिहून त्याच्या पुस्तिका छापल्या. ह्या पुस्तिकेच्या दोन हजार प्रती आमच्या ऑफिसमध्ये येऊन लोकांनी नेल्या. आम्ही अनेक ठिकाणी ह्या विषयावर बोललो. सुबोध स्वतः पुण्यातल्या रहिवासी कॉलन्यांपासून ते कोकणातील खेड्यांपर्यंत जिथे आमंत्रण येईल तेथे जाऊन हे लोकांना सांगत होता. नंतर तीनचारदा एनरॉनचे अधिकारी आणि आम्ही असे समोरासमोरही व्यासपीठावर भेटलो. जाहीर चर्चेचे कार्यक्रम झाले. दूरचित्रवाणीवरही असे कार्यक्रम झाले. त्यानंतर सरकारनं स्थापन केलेल्या पुनर्मूल्यांकन समितीसमोरही आम्ही आमचं म्हणणं मांडलं. कोर्टातील जनहित-याचिकांमध्ये,

लोकचळवळीमधील कार्यकर्त्यांना तसेच पत्रकारांना व संशोधकांना आमच्या अभ्यासानं खूपच मदत झाली. उडवला गेलेला धुरळा बाजूला करून ह्या विवादाचं खरं स्वरूप दाखवायला आणि ते अगदी सामान्य माणसांपर्यंत पोचवायला आमच्या कामाचा उपयोग झाला.

आपली एक समजूत असते, की सरकारनं ज्याअर्थी एखादी योजना आखली आहे, त्याअर्थी त्यामागं भरपूर विचार केला गेलेला आहे. देशहिताच्या दृष्टीनं गणितं मांडली गेलेली आहेत. पण दरेवेळी असं असतंच असं नाही. काही गोष्टी विसरून राहून गेलेल्या असतात. कधी काही चुकीची गृहीतकं मानलेली असतात. कधी एखादा प्रकल्प फायद्याचा आहे असं भासविण्यासाठी समाजाचे काही समज करून दिलेले असतात. ते कधी अगदी खोटेसुद्धा असू शकतात. उदा. एनरॉनच्या काळात महाराष्ट्रात बरेच नवीन स्टील-प्लँटस् येणार असं मानलेलं होतं. त्याला पुरेसा आधार नव्हता. ते आलेही नाहीत. त्यामुळे विजेची मागणी खूप वाढणार असं मानलेलं होतं, तसं झालंच नाही.

पुढे एनरॉन प्रकल्प रद्द केला गेला आणि तोच प्रकल्प आता भारतीय कंपनी ताब्यात घेऊन पुन्हा सुरू करणार आहेत. पूर्वीच्या करारानुसार त्याचं वार्षिक बिल ६,००० कोटी असलं असतं; आता तेलाच्या किंमती भरमसाठ वाढून सुद्धा ते ३०% नी कमीच होईल. त्यामुळे २० वर्षांच्या करारानुसार प्रचंड बचत झाली आहे. तरीही काही कमतरता उरतातच. त्या वीज मंडळाला टाळता आल्या असल्या. उदाहरणार्थ, एनरॉन प्रकल्प चालू करताना सरकारी खजिन्यामधून IDBI, ICICI सारख्या संस्थांना अप्रत्यक्ष सबसिडी द्यावी लागली. ती कमी करणं शक्य होतं. त्याशिवाय एनरॉन प्रकल्प मान्य करताना घोडचुका का झाल्या ह्याचा शोध घेऊन, एकंदर प्रक्रियेत जाबदायीत्व आणायला हवं होतं. ह्या मर्यादा राहून गेल्या. अर्थात, राज्याची व वीजमंडळाची आर्थिक दिवाळखोरी तरी टळली; हेही नसे थोडेके!

त्याचबरोबर दुर्दैवाचा भाग असाही आहे की त्यानंतर गेल्या १० वर्षांत एकही नवी योजना हातात घेतली गेलेली नाही. एनरॉनचा पहिला टप्पाही बंद पडला आणि विजेची कमतरता मोठ्या प्रमाणात आपण अनुभवू लागलो; ती वेगळी गोष्ट.

पण त्यामागेही अशाच नियोजनातल्या अडचणी हेच कारण आहे. अर्थात परिस्थिती बघावी तिकडून वेगळीही भासू शकते. आपण महाराष्ट्राबद्दल बोलताना खेड्यांमध्ये दहा तास वीज नसते, म्हणून जनक्षोभ होतो, जाळपोळ होते; त्याच वेळेस आजूबाजूच्या राज्यांमध्ये खेड्यात रोज निदान सहा-आठ तास तरी वीज मिळावी म्हणून आंदोलनं करावी लागत आहेत. परिस्थिती आदर्शपर्यंत नेणं जमलं नसलं तरी निदान सुसह्य व्हावी ह्यासाठीही प्रयत्न करत आहोत. त्याचा फायदाही दिसतो आहे.

ह्या सगळ्या काळात एक गोष्ट स्पष्ट झाली की कोणत्याही योजनेच्या नियोजनात लोकसहभाग हवा. त्यामध्ये झालेले करार, केलेली गणितं ही समाजासमोर खुली केली गेली, त्यांचा लोकांनी अभ्यास केला, त्यातून काही निष्कर्ष काढले, लोकांनी विचारलेल्या प्रश्नांना उत्तरं द्यायला व्यवस्थेला भाग पाडलं गेलं की गैरगोष्टी लपवण्याला साहजिकच आळा बसतो. अर्थात ते मांडण्यासाठी एक व्यासपीठही असायला हवं. लोकसहभागानं नियोजनही अधिक चांगलं होईल ह्या आमच्या समजुतीला पुष्टी मिळाली. ह्या सगळ्या प्रक्रियेतून आमचा आत्मविश्वासही वाढला की आपण आपल्या क्षमता वापरून, आर्थिक, तांत्रिक, कायदा विश्लेषण अशा अनेक प्रकारे अभ्यास करून, आपलं म्हणणं जर मांडलं तर सरकारी किंवा अशा प्रकारच्या मोठ्या व्यवस्थांनाही आपण आपल्याला उत्तरं द्यायला काही प्रमाणात का होईना भाग पाडू शकतो.

विश्लेषणात्मक अभ्यास व समाजाची साथ एकत्र असेल तर काय होऊ शकतं याचं आणखी एक उदाहरण सहज जाताजाता आठवतं आहे. आफ्रिकेत युगांडा देशात एक धरण बांधलं जात होतं. हा देश तसा अगदी लहान. महाराष्ट्राच्या एकपंचमांश इतका व पुणे, पिंपरी-चिंचवडच्या एकत्रित वीज वापराएवढा आखळ्या देशाचा वीजवापर!

एईएस ही अमेरिकेतली एक कंपनी हे धरण बांधत होती. ह्यासाठी जागतिक बँकेचं आर्थिक सहकार्यही मिळणार होतं. ह्या धरणाला त्या देशातल्या काही संस्था आणि काही इतर जागतिक संस्था विरोध करत होत्या. आम्ही एनरॉनबरोबरच्या कराराचा केला तसाच अभ्यास इथल्या कराराचाही करावा आणि ह्या धरणाच्या आर्थिक परिणामांचे निष्कर्ष वर्तवावेत अशी विनंती ह्या

संस्थांनी आम्हाला केली. तो अभ्यास केल्यावर आम्हाला दिसलं की ह्यात युगांडा सरकारच्या काही चुका तर आहेतच; पण विशेषतः जी अमेरिकन कंपनी ते धरण बांधत होती, तिला प्रचंड जास्त नफा त्यातून मिळणार होता. त्याचा मोठा भार युगांडाच्या जनतेवरच अखेर पडणार होता. एखाद्या प्रकल्पाला विरोध झाला तर त्या विरोधाला सबळ कारण आहे का हे तपासणारी एक समिती जागतिक बँकेमध्ये असते. त्या समितीनं ह्या प्रकल्पाचाही अभ्यास केलेला होता. पण गंमत म्हणजे जागतिक बँकेचे हे सल्लागार आम्ही मांडत होतो तसं काहीच म्हणतही नव्हते. आम्हाला मात्र ह्या प्रकल्पाच्या नियोजनात अगदी ढोबळ म्हणाव्यात अशा भरपूर चुका आढळत होत्या. पैशांचा अपव्यय दिसत होता. आमचा रिपोर्ट तयार झाला. प्रकाशित करण्यापूर्वी आम्ही तो संबंधित सर्वांकडे त्यांनी त्यावर प्रतिक्रिया द्याव्यात, सूचना कराव्यात म्हणून पाठवला. या वेळीही मागच्यासारखाच अनुभव आला. कुणी काहीही म्हणालं नाही. अगदी जागतिक बँकेच्या सल्लागारांनीही काही सूचना, सुधारणा किंवा प्रतिवाद केला नाही. अखेर आम्ही आमचा अहवाल प्रसिद्ध केला. तो प्रसिद्ध झाल्यावर मात्र खूप हलकल्लोळ झाला. त्याच सुमारास युगांडातील संस्थांना ह्या प्रकल्पाच्या व्यवहारात सरळसरळ भ्रष्टाचाराच्या शक्यता दिसत होत्या. त्यांच्याकडे त्या संदर्भातील काही पुरावेही उपलब्ध होते. युगांडा सरकारवर त्या संस्थांनी दडपण आणलं आणि तो प्रकल्प रद्द करण्यात आला. नंतर त्याच ठिकाणी दुसऱ्या कंपनीला ह्या प्रकल्पाची जबाबदारी देण्यात आली आणि ह्या प्रकल्पाची किंमत जवळजवळ १००० कोटी रुपयांनी कमी झाली. युगांडा जनतेचे एवढे पैसे वाचले. त्या एवढ्याशा देशासाठी ही रक्कम खरोखर फार मोठी होती.

आमच्या लक्षात आलं, की अशा तऱ्हेनं आपण जर सज्जड पुराव्यानिशी, विश्लेषणानिशी आपलं म्हणणं मांडू लागलो व सामान्य माणसांपर्यंत ते पोचवू शकलो, तर ते म्हणणं बऱ्याच वेळा व्यवस्थेला ऐकून घ्यावं लागतं. कारण जे लोक अधिकारांच्या जागांवर असतात त्यांनाही आपल्या अधिकाराची वैधता सिद्ध करण्याची गरज असतेच. त्यांना त्या विषयातलं कळतं अशी त्यांची समाजातली प्रतिमा टिकवून धरायची इच्छा असतेच. त्याला जर तुम्ही छेद देऊ शकलात, त्यांच्या चुका दाखवू शकलात, तर त्यांना त्याला उत्तर द्यायला लागू

शकतं. अर्थात्, समाजाकडून तशा प्रकारचा दबाव त्यांच्यावर असेल तरच हे शक्य होतं. तसा समाजाचा दबाव जर नसेल, तर मात्र तुमचा अभ्यास उचलून कोपऱ्यात ठेवून दिला जाण्याची शक्यता कायम असतेच.

मात्र, दुसरीकडे आमच्या हेही लक्षात आलं, की नुसताच जनतेचा क्षोभ झाला म्हणून प्रकल्पात जनहिताच्या दृष्टीनं बदल केले जातीलच अशी अपेक्षा ठेवता येत नाही. त्याला विश्लेषणात्मक अभ्यासाची जोड ही द्यावीच लागते. चुका दाखवून द्याव्या लागतातच.

ही परिस्थिती केवळ वीजक्षेत्रातलीच आहे असं नाही, तर सर्वच क्षेत्रांमध्ये ज्या पद्धतीनं नियोजन चालतं, ज्या प्रकारे जनतेचा पैसा खर्च केला जातो, सरकारी यंत्रणा ज्या प्रकारे राबवल्या जातात त्या सर्वात सुधारणा होण्याची गरज आहे, आणि ते शक्यही आहे. ह्यासाठी ज्यांना त्या विषयाचा आवाका आहे, त्यातलं कळतं किंवा कळून घेता येऊ शकतं, त्यांनी जर अभ्यास केला तर ह्या सुधारणा घडवता येतील. हीच परिस्थिती पिण्याच्या पाण्याबद्दलच्या प्रश्नाबद्दल आहे, भूजल पातळी कमी होते आहे त्यामध्येही हीच गोष्ट दिसते. दळणवळणाच्या साधनांबद्दल हेच म्हणता येतं. सामाजिक आरोग्यव्यवस्थेबद्दलही ह्याहून वेगळी स्थिती नाही. ह्या विषयांत तर आवश्यकतेपेक्षा खूप कमी पैसे खर्च केले जात आहेत आणि तेही चुकीच्या नियोजन पद्धतीनं खर्च होत आहेत. शहरांचं नियोजन ज्याप्रकारे होतं त्यात तर भरपूर अडचणी आहेत. आत्ताच्या मुंबईतल्या पूरप्रकरणी त्याबद्दल मोठे प्रश्न उठवले गेलेही आहेत.

समाजातल्या बऱ्याच लोकांचा असा समज असतो, की आपण काय करणार? आपण काही व्यवस्था, परिस्थिती बदलू शकणार नाही. हा बदल शक्य आहे - हा विश्वास त्यांना देण्याची गरज आहे. त्याच वेळी जे लोक जनआंदोलनाची दिशा धरतात त्यांनाही परिस्थिती बदलवायची तर नेमकं काय करावं लागणार आहे हेही दिसण्याची, समजण्याची आणि उमजण्याचीही गरज दिसते. अशा अर्थानं विश्लेषणात्मक अभ्यास आणि समाजाची साथ, दबावगट ह्यांचा एकत्रित परिणाम झाला तरच परिस्थिती बदलण्याचं स्वप्न साधार पाहाता येतं, असं मला वाटतं.

पालकनीती सुरू करत असताना संजीवनी म्हणाली होती, ‘जमेल तोपर्यंत तर करीन!’ मला वाटतं आमची सर्वांचीच कामाकडे बघण्याची दृष्टी सुरवातीला तशीच होती. तशाच प्रकारे काम करता करता ते जमतंय असं कळत गेलं आणि १२-१५ वर्ष काम सुरूच राहिलं. आता ते “जमेल तोपर्यंत करू” याच्याही पलीकडे गेलं आहे. आता आपलं काम नीट चालू राहणं/ठेवणं ही आपण घेतलेली सामाजिक जबाबदारी वाटते. कामाचा व्याप आता कधीकधी काळजीत पाडण्याजोगा मोठा होत चाललाय. सुबोधने कोकणातील भूमिहीन व आदिवासी समाजाचं कौशल्य आणि उत्पादनक्षमता वाढवण्याचं काम करणारा गट उभा करत आणलाय. इतर सामाजिक प्रश्नांमध्येही लक्ष घालून विश्लेषण आणि जनसहभागाचा नवाच प्रयत्न सुरू केलाय. विकास संकल्पना, नोकरी हमी योजना, गरिबी मापनासारखे अनेक मुद्दे त्यांनी हाताशी धरले आहेत. पालकनीतीचं काम एकीकडे मार्गी लावून देत संजीवनीनं एक नवी शाळा उभारण्यातही दहा-बारा वर्ष काम केलं. आता त्यातूनही बाहेर पडून ती तिचा वेळ प्रामुख्याने एच्.आय्.व्ही.-एड्सच्या कामात देते आहे. एच्.आय्.व्ही.बाधित व्यक्तींना कौन्सेलिंग देण्यात आणि आईकडून बाळांना होणारी लागण थांबवण्याच्या बऱ्यापैकी मोठ्या प्रकल्पात संजीवनी गुंतून गेली आहे. विनयकडच्या एच्.आय्.व्ही.च्या रुग्णांची संख्या चक्रवाढगतीनं वाढते आहे. त्यांना देण्यासाठी दिवसाचे तास त्याला कमीच पडत आहेत.

ऊर्जा गटाचं कामही वाढतं आहे. संपूर्ण देशाच्या वीज धोरणात, नियोजनात सुधारणा सुचवणं, कधी पाठपुरावा करून त्या घडवून आणणं, अनेक राज्यांतील स्वयंसेवी संस्थांकडे जाऊन त्यांना वीज धोरणाबाबत माहिती देणं, त्यांना नियमन प्रक्रियेमध्ये सहभागी व्हायला मदत करणं, त्याचबरोबर नियामक आयोगांचं कामकाज कसं चालू आहे ह्याचा अभ्यास करणं; किंवा विश्व बँक- त्यांचे ऊर्जा धोरण, विकासप्रक्रिया ह्यावर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर चर्चा घडवून आणणं, त्यांची ताकद आणि त्यांच्या मर्यादांची जाणीव इतरांनाही करून देणं, असे उर्जा गटाच्या आजच्या कामाचे अनेक पैलू आहेत.

माझ्या लिखाणावरून ‘मी काम करू लागलो, आणि मग मला ते जमलंच!’ असा अंदाज बहुधा कुणी काढणार नाही आणि काढूही नये. माझ्या स्वतःच्या

तर भरपूर म्हणाव्यात अशा मर्यादा आहेत. काहीच जमलं नाही तर पोटापुरतं कुठेही कमावता येईल एवढं शिक्षण जवळ होतं, आणि केवळ नशिबानंच भेटले की काय असं वाटावं असे समविचारी मित्र सोबतीला होते म्हणूनच ही वाट अवघड वाटली नाही. आणि यशापयशाबद्दल काय म्हणावं? वीज मंडळातील प्रचंड वीजगळती-चोरी खुली करून आता चार वर्षं होऊनही त्यात फारशी सुधारणा झालेली नाही; वीजमंडळातील भ्रष्टाचार कमी झालेलाच नाही, असा लोकांचा अनुभव आहे. गेल्या वर्षी वीजतुटवड्याने, लोड शेडींगने आख्खा महाराष्ट्र ढवळून निघाला. यावर्षीसुद्धा परिस्थिती फारशी सुधारणार नाही आहे. वीज नसल्यानं अनेकांचं प्रचंड नुकसान होतं आहे. अशा वेळी सुझन जॉर्जचं म्हणणं सतत आठवत राहतंच. 'परिस्थिती निराश करणारी आहे म्हणून निराश न होता ती चांगली व्हावी म्हणून प्रयत्न करण्याची जिद्द ठेवणार असलात तरच असल्या कामात पाऊल टाका'. आपण बरेच जण स्वतःच्या शिक्षणातील खूपच कमी भाग पुढच्या आयुष्यात उपयोगात आणतो. तांत्रिक, आर्थिक, कायदेविषयक किंवा इतरही विशेष शिक्षणांसाठी हे लागू आहे. पण ते शिकताना मिळवलेल्या कौशल्यांचा वापर आपण अनेक ठिकाणी करू शकतो.

डॉ. रेड्डी म्हणायचे, 'भरपूर काम करायची तयारी आणि अपेक्षा मात्र अगदी कमी असं जमवता आलं तरच आपले प्रयत्न यशस्वी ठरतात'. म्हणजे तसं आपल्याला वाटू शकतं. शिवाय सातत्यानं काम करत राहिलो तर कधीकधी आनंदाचा धक्का बसून वाटतं, की 'अरे, बरंच जमतंय की!'

तर हे सगळं असं आहे.

तुम्हा सर्वांशी बोलण्याच्या निमित्तानं माझ्या कामाकडे मीही बघत गेलो. चालता चालता क्षणभर थांबून श्वास घेतला आणि मनात विचार आला, 'चालायची इच्छा अजूनही शाबूत आहे, समोर क्षितिजापर्यंत दिसणारी वाट आहे. बस्स ! अजून काय हवं?'

● ● ●

(मौज, दिवाळी २००४)

Handling the Energy Crisis

Girish Sant

Low-cost domestic coal can be reserved for the poor and the rich made to use renewable energy.

A 35-km car journey consumes as much energy as running an LED tube-light for four hours every day, for a year.

Societies across the globe have become used to guzzling energy, a phenomenon which has come into focus especially during the last few years. Despite the current recession and the climate imperative, global energy use has increased at an unprecedented rate during the last decade. Limits to available energy resources are hurting economies and curtailing development in poorer countries. India, being more vulnerable to energy shortages than most other countries, needs to urgently implement a multi-dimensional solution to avoid a crisis.

For the last 25 years, new oil sources that have been unearthed have been of lower volumes compared to the extraction of oil. At present, they account for less than half of oil production. Despite a substantial increase in oil prices, conventional oil production hasn't increased since 2004. Unconventional (difficult to extract) gas and oil are bridging part of the gap. However, their cost and environmental impacts are high. The coal situation is better, but the veracity of claimed reserves is doubtful.

Three-pronged strategy

To avert economic hardship and work towards mitigating climate change, we must find answers to the energy conundrum soon. This is possible through a three-pronged strategy to 'replace, improve, and reduce'. Among these approaches, replacing conventional energy by renewable energy like wind, solar and biomass gets the most attention. The cost of power from wind is now comparable to that of power from imported coal. The Indian wind potential has recently been assessed at 100,000 MW, and is likely to be re-evaluated upwards. Solar energy costs have dramatically fallen and are only double that of coal-based power, and comparable to nuclear power. It is no surprise that the head of the Indian nuclear programme, Dr Kakodkar, now heads the solar mission!

Another approach should be to improve the method of using energy by extracting more work from that energy, through super-efficient appliances, vehicles and buildings. These equipments use half the energy to provide a similar level of service. Mass-scale adoption of new irrigation systems or green buildings, which use only half to a quarter of the energy, is constrained only by a limited trained workforce. Novel programmes to harness this massive potential are crucially needed as we build up our infrastructure. These two strategies, though essential, are insufficient to address the energy crisis if we don't curtail the unabated growth of energy-intensive activities. Some alternatives, like improved urban layouts that reduce commute distances, are feasible and involve little or no lifestyle changes.

However, in some other cases, moderating the extravagant lifestyles of the rich is essential, because certain activities consume much greater energy than others. A two-way flight from Delhi to Washington, once a year, consumes as much energy as 35 km of daily car driving round the year! And one 35-km journey by car consumes as much energy as running an LED tube-light for four hours every day for an entire year!

Tougher challenge

The Indian economy faces tougher energy challenges than some other large economies because a majority of the population has started using modern energy only recently, and their need for energy to lead a dignified life is bound to increase the demand substantially. However, our domestic energy resources are limited, and we are already importing 85 per cent of our oil and 15 per cent of our coal requirements.

These energy imports amount to 8 per cent of the national income, and are poised to claim a share beyond 10 per cent soon. This percentage is twice that of China, the US, and the EU. For every rupee of tax paid to the government, we give half a rupee to other countries which goes out of our economy — this certainly isn't a happy situation. If energy imports are reduced by half, 4 per cent of GDP would remain within our economy, increasing GDP growth by 1 per cent.

The failure to understand this phenomenon is a primary cause for concern. The sale of air-conditioners and air travel is doubling every four to five years, while the sale of cars is doubling every seven to eight years. This rapid increase in energy-guzzling activities by a small section of the elite is unsustainable and cannot be simply seen as a sign of development.

Economically prudent

A sustainable future requires urgent action on all fronts of the 'replace, improve, and reduce' strategy. Policy tools must integrate these strands of the solution. The central electricity regulator has suggested a green cess for commercial consumers, which can be used to promote solar energy and super-efficient appliances. Similarly, taxes on air travel or cars can be used to build public transport or efficient railways, which can help reduce air or car travel.

Electricity tariffs can also be linked to the efficiency of electricity

use, by say, new commercial buildings. Based on the floor space of a building and its monthly electricity use, an energy guzzling office can be made to pay a higher tariff than a frugal office. Efficient buildings will then become a norm.

Reserving low-cost domestic coal for the basic needs of the poor, and making the rich use renewable energy if they indulge in extravagant energy consumption, is morally superior. It's also economically prudent, as it will promote energy security and stimulate the next industrial revolution of renewable energy. Such a transformation of India into an energy-efficient economy is possible, provided we change our national policies rapidly in this direction.

(This article was published in
The Hindu Business Line on January 30, 2012)

Girish Sant

Engagement in Policy related Committees

- Convener Transport Working Group, of The Expert Group appointed by The Planning Commission in 2010, to work out the 'Low Carbon Strategy for Inclusive Growth'
- Member, World Bank Expert Committee to review West Bengal Power Sector Reforms (2008)
- Member, 'Working Group on Power' for formulation of XIth five year plan for the National Planning Commission of India (2006-07)
- Member, Expert Group, convened by Secretary of Power (Government of India) to seek radical policy suggestions (2006)
- Member Expert Group on "Financing access to basic utilities for all" formed by the Friedrich Ebert Foundation in cooperation with the Financing for Development Office, June 2006.
- Member, Expert Committee appointed by The Supreme Court of India for evaluating 'Waste to Energy projects from Municipal Solid Waste', appointed through Ministry of Non-conventional Energy Sources (2005-06)
- Member, Central Advisory Committee of Central Electricity Regulatory Commission (India), since 1998 till date
- Member, State Advisory Committee of Maharashtra Electricity

Regulatory Commission, since 1999 till date

- Member, 'Consultative Group on Power & Energy' of Planning Commission for review of energy sector performance in the Xth plan
- Member, Advisory Committee, ADB Policy Research Network to strengthen policy reforms - Infrastructure Development for Poverty Reduction: Priorities, Constraints and Strategies (2004-05)
- Member, Western Regional Energy Committee Confederation of Indian Industries (CII) (2003 and 2004)
- Member Advisory Committee, Distribution Reforms Upgrade Management (DRUM) program of Government of India and USAID (2003)
- Member, Study Group on Benefits of Sardar Sarovar Dam Project, Government of Maharashtra (2001)
- Member, Task Force to review Narmada Dams, Government of M.P. (1998)
- Member, International team of civil society to review status of rehabilitation of project affected persons at by Coal mines and Thermal plants at Singrauli (UP) (1995)

Recognition and Awards

- Dr. T N Khoshoo Memorial Award in 'Conservation, Environment and Development' for year 2010 by Ashoka Trust for Research in Ecology and the Environment (Bangalore),
- Best Energy Alumni by Energy Department IIT Bombay (2008)
- 'Life Time Achievement – Encouragement Award' by a organization founded by Workers' and Engineers' union of Power utility in Maharashtra (2003), accepted on behalf of

Prayas Energy Group

- Scholarship by Union of Concerned Scientists to attend their annual meeting (1997)
- As a student, he received citation for 'Exceptional Contribution Award' for enhancing Mountaineering activity at IIT - Mumbai.

Publications and invited talks

- He has been a lead author for over three dozen publications, most of which have been Prayas reports and some published in scientific journals. Prayas reports are widely distributed to key policy makers, journalists, and civil society activists.
- He has participated in a dozens of regulatory proceedings, which are quasi-judicial in nature.
- He has given over twenty talks in international events in universities, NGO forums, World Bank and United Nations
- He regularly contributes articles in newspapers on issues related to energy and infrastructure.

Journal Articles and Seminar Papers:

- Alexander Boegle, Daljit Singh and Girish Sant "Estimating Technical Energy Saving Potential from Improved Appliance Efficiency in Indian Households", ACEEE 2010 Summer Study on Energy Efficiency in Buildings, California USA
- Ranjit Deshmukh, Ashwin Gambhir and Girish Sant (2010) "Need to realign India's national solar mission, The Economic and Political Weekly (EPW) March 2010.
- Amol Phadke, Girish Sant, Ranjit Bharvirkar, Bob Liberman and Jayant Sathaye (2010) "Accelerating Super-efficient Equipment and Appliances, Deployment in a Globalized Market

Through Multi-Country Coordination: Analysis of the SEAD Program", ACEEE 2010 Summer Study on Energy Efficiency in Buildings, California USA

- Daljit Singh, Girish Sant and Ashok Sreenivas (2008) "Developed Countries' Response to Climate Change: Separating the Wheat from the Chaff", EPW
- Ashok Sreenivas and Girish Sant (2008) "Unraveling myths about subsidies in urban transport", EPW.
- Ashok Sreenivas, Girish Sant and Daljit Singh (2007) "Emerging Issues in the Indian Gas Sector: A Critical Review". EPW, August 25th, 2007
- Sreekumar N and Girish Sant (2006) "Tribute: Amulya K N Reddy - A Pioneer Takes Leave" EPW June 03, 2006.
- Girish Sant and Shantanu Dixit (2000) "Least-Cost Power Planning: Case Study of Maharashtra State:" Energy For Sustainable Development June 2000 (Vol. IV, No 1, June 2000)
- Girish Sant and Shantanu Dixit "Towards an Efficient and Low Cost Power Sector" (September-1998). Paper prepared for the report of the Task Force constituted by the Government of Madhya Pradesh for evaluating the alternatives to the Narmada Valley Development Plan (NVDP).
- Shantanu Dixit, Girish Sant, and Subodh Wagle (1998) "WB-Orissa Model of Power Sector Reforms: Cure Worse Than Disease" EPW, April 25- May 1, 1998
- Shantanu Dixit and Girish Sant (1997) "How Reliable are Agricultural Power Use Data?" EPW, April 12, 1997
- Girish Sant and Shantanu Dixit (1996) "Beneficiaries of IPS Subsidy and Impact of Tariff Hike" EPW, December 21, 1996.
- Girish Sant, Shantanu Dixit, and Subodh Wagle, (1995) "Power

Purchase Agreement (PPA) Between Dabhol Power Company and Maharashtra State Electricity Board: Structure and Implications" EPW, June 17, 1995

- Girish Sant and Shantanu Dixit (1996) "Agricultural Pumping Efficiency in India: The Role of Standards" Energy for Sustainable Development, (Volume III, No.1, May 1996).
- Girish Sant, Shantanu Dixit and Subodh Wagle (June 1995) "Power Purchase Agreement between DPC and Maharashtra State Electricity Board – The Structure and Implications (1995): EPW June 1995
- Ashwini Kulkarni, Girish Sant, and J.G. Krishnayya "Urbanization in Search of Energy in Three Indian Cities" Energy, (Volume 19, Issue 5), May 1994, Pages 549-560

Major Research / Initiative

- Girish Sant, Narasimha Rao, Sudhir Chella Rajan, (2009) "An overview of Indian Energy Trends: Low Carbon Growth and Development Challenges", Prayas, September 2009.
- Electricity Supply Monitoring Initiative (ESMI) –First initiative by civil society to monitor quality of electricity supply – a pilot can be seen at <http://prayas.icantrack.com>
- "A Critical Review of Performance of Delhi's Privatized Distribution Companies and the Regulatory Process". Prayas Occasional Report – 1/2006. Prayas (May 2006)
- "A Good Beginning but Challenges Galore" Prayas (2003)
- "Bujagali Power Purchase Agreement – An Independent Review", Prayas (2002)
- "Regaining Rationality through Democratization: A Critical Review of MDBs Power Sector activities in India", Prayas (1999)

- Girish Sant, Shantanu Dixit, and Subodh Wagle "The Enron Controversy: Techno-Economic Analysis and Policy Implications" Prayas (June-1995).
- Amulya Reddy, Girish Sant "Power from Sardar Sarovar Dam: An inefficient Plan" (1994): 'Hindu Survey of Environment'.

BOOK

- Know your power - Citizens' Primer on the Electricity Sector, Prayas (2005): This handbook on electricity sector covers the interdisciplinary aspects of power sector. It covers technical, economic, system operation as well consumer and legal issues. This 250 page book has been translated into Kannada and Thai and Russian.

Girish Sant, a founder of Prayas and the coordinator of Prayas (Energy Group), passed away unexpectedly on 2nd February 2012. Throughout his professional career, Girish made immense contributions to the energy sector, primarily to serve the interests of the poor and to improve governance of the sector to prevent gross inefficiencies. In this book, several friends and colleagues share their memories of working with him, of spending time with him as a friend, of living with him, of being co-travellers with him. In doing this, apart from recollecting cherished memories, it is hoped that the inspiration and enthusiasm created by Girish through his work will sustain and reach out beyond the boundaries of time and space and continue to motivate and encourage others, particularly the younger generation.

प्रयास संस्थेचे संस्थापक आणि प्रयासच्या ऊर्जा गटाचे समन्वयक गिरीश संत यांचे दोन फेब्रुवारी दोन हजार बारा रोजी हृदयविकाराने अचानक निधन झाले. गिरीश संत यांनी आपल्या संपूर्ण कार्यकाळात ऊर्जाक्षेत्रात फार मोठी कामगिरी केली. मुख्यतः गरीब-वंचित गटाला कुठेही डावलले जाऊ नये आणि ऊर्जाक्षेत्रातील प्रशासनव्यवस्था व नियमन सुधारून त्यातील अकार्यक्षमता कमी व्हावी असे प्रयत्न करणे ही त्यांच्या कामाची मुख्य दिशा होती. या पुस्तकात गिरीशच्या अनेक प्रियजनांनी आणि सहकाऱ्यांनी लिहिलेल्या आठवणी आहेत. गिरीशबरोबर काम करताना, त्यांच्या सोबतीनं जगताना, त्यांच्याच वाटेने जाताना, वेचलेल्या आनंदक्षणांच्या आठवणी तर इथे आहेतच; पण त्याशिवाय त्यांच्यासारख्या विलक्षण बुद्धिमान आणि संवेदनशील व्यक्तिमत्त्वाच्या वाटचालीचा आढावा घेताना तरुण पिढीला एक आश्वासक दिशाही दिसू शकेल. या पुस्तकाच्या माध्यमातून स्थळकाळाच्या मर्यादा ओलांडून गिरीश संत आपल्याला भेटतील, भेटत राहतील.

